
Naar andere tijden?

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, 1999

Naar andere tijden?

Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995

Andries van den Broek
Wim Knulst
Koen Breedveld

Sociale en Culturele Studies - 29

Sociaal en Cultureel Planbureau

Naar andere tijden?

Exemplaren van deze uitgave zijn verkrijgbaar in de boekhandel en bij Elsevier bedrijfsinformatie onder vermelding van **ISBN 90-5749-510-4**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Tijdsbesteding

Naar andere tijden? ; Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995 / Andries van den Broek, Wim Knulst en Koen Breedveld - Den Haag : Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier bedrijfsinformatie - Ill. - (Sociale en Culturele Studies ; 29)

Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-5749-510-4 (Elsevier bedrijfsinformatie)

NUGI 659/661

Trefwoorden: tijdsbesteding ; tijdsordening ; vrije tijd ; zondag ; doordeweekse routines ; gezin ; Nederland ; onderzoek

© **Sociaal en Cultureel Planbureau**

Den Haag, november 1999

ISBN 90-5749-510-4

Deze publicatie is gedrukt op chloorvrij geproduceerd papier.

INHOUD

VOORWOORD	7
1 DE HERINRICHTING VAN DE TIJD <i>Andries van den Broek en Wim Knulst</i>	9
2 HOE LANG? HOE LAAT? Patronen en ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening <i>Andries van den Broek</i>	15
2.1 Verplichtingen	16
2.1.1 Tijdsbeslag van verplichtingen	16
2.1.2 Tijdstip van verplichtingen	22
2.2 Vrije tijd	24
2.2.1 Vormen van vrijetijdsbesteding	25
2.2.2 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding	30
2.3 Samenvatting	35
Noten	37
Bijlage bij hoofdstuk 2	38
3 ROLLEN EN RITMEN Een nadere verkenning van combinatie en timing van taken <i>Andries van den Broek</i>	55
3.1 Taakveralgemenisering en rolvervaging: van specialisten naar generalisten	55
3.2 Tijdsduur en timing van taken in relatie tot vrijetijdsbesteding en gezinsleven	65
3.3 De spanning tussen tijdsdruk en tijdsorde	69
Noten	73
4 EN DE ZEVENDE DAG ZULT GIJ RUSTEN De zondagsbesteding sinds de jaren zeventig <i>Wim Knulst</i>	75
4.1 Voorbeschouwing	76
4.1.1 Invoering van vijfdaagse werkweek en zondagsrust	76
4.1.2 Afscheid van centrale regie	77
4.1.3 Een voorlopige interpretatie	78
4.2 Een eerste overzicht	79
4.3 Betaald en onbetaald werk zorg op zondag	84
4.3.1 Algemeen beeld van arbeid en zorg op zondag	84
4.3.2 Bijzonderheden van arbeid op zondag	88
4.3.3 Bijzonderheden van zorg op zondag	93
4.4 Vrijetijdsbesteding op zijn zondags	99
4.4.1 Uit en thuis op de weekenddagen	100
4.4.2 Typisch zondagse vrijetijdsbesteding	102
4.5 De rol van levensbeschouwing	105

4.5.1	Brutosecularisering	105
4.5.2	Nettosecularisering	108
4.6	Slot: effecten van de maatschappelijke veranderingen op de zondagsbesteding	111
	Noten	116
	Bijlage bij hoofdstuk 4	118
5	DAG IN, DAG UIT	123
	Routines in het doordeweekse handelen	
	<i>Koen Breedveld</i>	
5.1	Van zeker naar sleur	123
5.2	Een maatschappij van deeltijders	125
5.3	Maandag wasdag	130
5.4	Van 9 tot 5	136
5.5	Keer op keer	149
5.6	Conclusie	153
	Noten	155
6	DE GEZINSAGENDA	157
	Sociale aspecten van het gezinsleven	
	<i>Andries van den Broek</i>	
6.1	De avond	159
6.2	Thuis	162
6.3	Contact met huisgenoten	169
6.4	Aandacht voor kinderen	172
6.5	Huiselijke sociale contacten met derden	175
6.6	De avondmaaltijd	177
6.7	Conclusie: de gezinsagenda	179
	Noten	182
	Bijlage bij hoofdstuk 6	183
7	SAMENVATTING EN CONCLUSIE	191
	<i>Andries van den Broek en Wim Knulst</i>	
7.1	Samenvatting: de herinrichting van de tijd	191
7.2	Conclusie: drukke deeltijders	196
	THE RESTRUCTURING OF TIME: SUMMARY AND DISCUSSION	201
	BIJLAGE ONDERZOEKSVERANTWOORDING	211
	<i>Andries van den Broek en Wim Knulst</i>	
	LITERATUUR	221

Voorwoord

Het is een merkwaardige paradox dat we enerzijds allemaal met tijd van doen hebben en dat er anderzijds zo weinig over tijd bekend is. Iedereen heeft wel eens te maken met werk op afwijkende uren, met het moeizaam combineren van diverse verplichtingen, en met vastzitten in de file. Weinig mensen hebben dan ook moeite om zich een mening te vormen over beleidsthema's als de 24-uurseconomie, de combinatie van arbeid en zorg, of het tegengaan van congesties in het verkeer.

Het formuleren van een mening is echter niet waar het in de wetenschap om draait. De kunst van de wetenschap is om meningen te staven met kennis en feiten. Op dit punt aangekomen blijkt dat er, alle meningen ten spijt, eigenlijk nog weinig bekend is over de factor tijd. Want wie weet met zekerheid te stellen dat zijn of haar observatie van toenemend tijdgebrek of afnemende taakspecialisatie niet vertroebeld wordt doordat eenieder de wereld beziet vanuit zijn of haar specifieke positie in de maatschappij? Het is daar dat de auteurs van dit rapport zich een bescheiden rol toedichten: in het aandragen van (feiten)materiaal dat kan helpen om de discussie over tijd en tijdgebrek naar een hoger niveau te tillen.

De methode die daarbij wordt gevolgd, is die van het tijdsbestedingsonderzoek. Sedert 1975 participeert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in een groot landelijk onderzoek waarin ongeveer 3.000 Nederlanders een week lang, 24 uur per dag, in een dagboek bijhouden wat ze doen en waar ze dat doen. Dit onderzoek is voor het eerst gehouden in 1975, en is sedertdien met vijfjaarlijkse intervallen herhaald. De laatste editie van het onderzoek dateert van 1995. Vanwege die twintigjarige traditie biedt het onderzoek goede mogelijkheden om een beeld te schetsen van veranderingen in de inrichting van de tijd: in de verdeling van de tijd over de diverse activiteiten en in de spreiding ervan over de dag en de week. Aan de orde komen zaken als: de veranderende positie van de zondag en de avonden in een tijd van flexibilisering van arbeids- en winkeltijden; de vermeende invloed daarvan op het sociale en het gezinsleven; de afnemende routinematigheid in het doordeweekse handelen; de verdeling van taken tussen mannen en vrouwen; en de toenemende participatie in tal van activiteiten gekoppeld aan het losraken van activiteiten van specifieke maatschappelijke posities. In het rapport wordt zowel een beeld geschetst van veranderingen in de inrichting van de tijd als van de grenzen van die veranderingen.

Dit rapport had niet geschreven kunnen worden zonder de hulp van een groot aantal anderen. Als eersten moeten de respondenten genoemd worden, die zich bereid toonden om aan het onderzoek mee te werken. Vervolgens zijn er de veldwerkers en codeurs bij onderzoeksbureau Intomart, die gezamenlijk zorg droegen voor de verwerking van de immense berg gegevens tot een analyseerbare set data. Eén van de auteurs van het rapport, prof. dr. Wim Knulst, was ten tijde van het onderzoek bij het SCP werkzaam maar bezet sinds 1997 de positie van hoogleraar Vrijetijdwetenschappen aan de Katholieke Universiteit Brabant. Het SCP is hem dankbaar dat hij ook na zijn vertrek met het Bureau heeft willen blijven meewerken aan dit rapport. Tot slot is dank verschuldigd aan de afdelingen Automatisering en Boekproductie van het SCP. Tijd, het onderwerp van deze studie, mag zich verheugen in een brede maatschappelijke belangstelling. Het is mede dankzij het enthousiaste en bekwame werk van mensen als Sudesh Hira, Dono Niggebrugge en Fred Jansen dat dit wetenschappelijke werk over tijd gepresenteerd kan worden in een vorm die recht doet aan die belangstelling. Zonder de assistentie van de twee laatstgenoemde personen zou het ook niet mogelijk zijn om de voornaamste bevindingen uit het onderzoek voor een breder publiek interactief beschikbaar te stellen op de website van het SCP (www.scp.nl). Mocht die trend zich doorzetten, dan valt

niet uit te sluiten dat de uitkomsten van het nieuwe tijdsbestedingsonderzoek, dat in oktober 2000 zal worden gehouden, vooral langs elektronische weg zullen worden verspreid. Dit rapport zou daarmee de laatste zijn in een unieke serie lijvige SCP-rapporten over tijd en vrije tijd. Ook dat maakt dit rapport, aan de vooravond van een nieuw millennium, 'virtueel' tot een bijzonder exemplaar.

Prof. dr. Paul Schnabel
(directeur Sociaal en Cultureel Planbureau)

1 De herinrichting van de tijd

Het cliché wil dat de Nederlandse samenleving in de eerste naoorlogse decennia in veel opzichten keurig en overzichtelijk was: de kleding keurig in de plooi, het maatschappelijk middenveld strak in het verzuild gelid en de tijd ordelijk in collectieve ritmen georganiseerd. Dat dit cliché inmiddels aan slijtage onderhevig is, laat onverlet dat maatschappelijke instituties als gezin, kerk en arbeidsbestel destijds van grote invloed waren op de zin en structuur van het dagelijks leven. Dit gold ook voor de inrichting van de tijd. De herkenbare rolverdeling tussen de seksen en de afbakening tussen arbeidstijd en vrije tijd stonden garant voor een heldere tijdsordening.

Gaandeweg is de samenleving minder overzichtelijk geworden. De informalisering van de kleding gaf het straatbeeld een ander aanzien. Niet langer verwees kleding naar rol of stand, veeleer kwam het persoonlijke voorop te staan. De ontzuiling had tot gevolg dat organisaties op levensbeschouwelijke grondslag hun oorspronkelijke identiteit of hun achterban verloren. Ook de regulerende werking van instituties op de inrichting van de tijd kwam onder druk te staan. Traditionele gezinsvormen, kerkelijke ritmen en geregelde arbeidstijden werden minder dominant.

Pluralisering van waarden en abstrahering van regels (Zijderveld 1971 en 1988) boden mensen steeds meer ruimte bij de inrichting van het dagelijks leven. De verminderende zeggingskracht van ooit gezaghebbende maatschappelijke instituties stelde mensen meer in de gelegenheid hun eigen voorkeur te volgen. Welvaartsgroei en technische en wetenschappelijke ontwikkelingen waren hen daarbij behulpzaam met innovaties in huishouden, transport en geboorteregeling, terwijl de vrijetijdsindustrie almaar meer activiteiten en artikelen op de markt bracht. Het bereik van de toegenomen individuele zeggenschap beperkte zich niet tot de vrije tijd. Met de komst van de meerkeuzebiografie (Du Bois-Reymond 1992) werd de gehele levensloop stilaan een doe-het-zelf-project. Het is niet langer vanzelfsprekend om van huis uit te trouwen. Men woont vaker enige tijd alleen en paren gaan, al dan niet gehuwd, langer kinderloos door het leven. Het bestieren van het inmiddels goeddeels gemechaniseerde huishouden geldt minder dan voorheen als een bevredigende levensvervulling. Een beroepsloopbaan is tot de ambities en mogelijkheden van steeds meer vrouwen gaan behoren. De tijd dat het huwelijk voor de vrouw het einde van haar handelingsbekwaamheid betekende, en zeker van haar loopbaan, lijkt verder achter ons dan de vier decennia die ons daarvan scheidde.

De overheid, de enige institutie die nog aanspraak maakt op de regulering van tal van terreinen van het maatschappelijk leven, trekt de handen geleidelijk van de tijdsordening af. Een reeds ingezette ontwikkeling naar vrijere arbeids- en winkeltijden werd, onder verwijzing naar maatschappelijke ontwikkelingen die de oude strakke regels achterhaald gemaakt zouden hebben, in 1996 in de nieuwe Arbeidstijdenwet en de nieuwe Winkeltijdenwet bekrachtigd en versneld.

Alleen de lesroosters van scholen bleven tot nog toe onveranderlijk een bron van orde en regelmaat. De mogelijkheid dat de arbeidsduurverkortings van onderwijzend personeel in een tweewekelijkse vrije vrijdag of een wekelijkse vrije vrijdagmiddag van de schoolgaande jeugd resulteert, lijkt evenwel ook hier een andere inrichting van de tijd aan te kondigen. Dat die ontwikkeling met name tweeverdieners met schoolgaande kinderen zeer ongelegen komt, laat zien dat de verschillende maatschappelijke ritmes of 'Zeitgebers' minder naadloos op elkaar aansluiten dan voorheen het geval was. In een gezin waarin beide ouders een eigen arbeidsritme hebben, ontstaat al gauw wrijving tussen hun ritmes en die van hun kinderen.

Centraal in deze studie staat de herinrichting van de tijd. De keus van dit onderwerp berust primair op nieuwsgierigheid naar de feitelijke stand van zaken. Het onderwerp tijd mag zich de laatste jaren in een zekere urgentie in maatschappelijke en politieke discussies verheugen. Die aandacht is geconcentreerd rond twee vraagstukken.

Het vraagstuk van de 24-uurseconomie heeft betrekking op het tijdstip van bezigheden.

Tegenstanders van een verlenging van de maatschappelijke bedrijvigheid wijzen waarschuwend op de nadelige gevolgen voor verenigings- en gezinsleven. Dat doen ze zonder zich al te zeer te bekommeren om de vragen of er wel sprake is van een trend in de richting van 24-uurseconomie en of werk op afwijkende tijden wel de consequenties heeft die men eraan toeschrijft.

Daarnaast speelt het onderwerp tijd een rol in de gedachtevorming omtrent de inrichting van de tijd in een samenleving die voor een aanzienlijk deel uit tweeverdienershuishoudens is gaan bestaan. Dit vraagstuk houdt ook beleidsmakers bezig. Het eerste paarse kabinet riep een commissie dagindeling van de samenleving in het leven, onder Paars II gevolgd door de stuurgroep Dagindeling, beide gericht op de combineerbaarheid van arbeid en zorg. Paars II gaf de stuurgroep Dagindeling een budget van 60 miljoen gulden voor "het stimuleren van experimenten die een bijdrage leveren aan het verbeteren van de balans tussen werk en privéleven van mensen die taken combineren" (TK 1998/1999a). Daarnaast streeft Paars II naar een aanzienlijke capaciteitsuitbreiding van de kinderopvang (TK 1998/1999b).

De liberalisering van winkel- en arbeidstijden is mede onder verwijzing naar nieuwontstane huishoudensvormen tot stand gekomen. Hieruit blijkt dat de twee onderscheiden vraagstukken, van tijdstippen en van tijdsduur, niet geheel los van elkaar kunnen worden gezien (zie § 3.3). Zoals in deze studie zal blijken, zijn die vraagstukken nog op een andere manier met elkaar verweven: de bedrijvigheid in de avond en in het weekend is veeleer het gevolg van onregelmatige werkzaamheden in het eigen (tweeverdieners)huishouden dan van afwijkende arbeidstijden in de formele economie (zie hoofdstukken 2 en 4).

De actualiteit van deze twee thema's heeft ons geïnspireerd tot een studie maar de herinrichting van de tijd. Bij die keus heeft nieuwsgierigheid naar de vraag of diverse rollen en tijdstippen hun onderscheidend karakter hebben verloren of behouden, een grotere rol gespeeld dan interesse in een theoretisch uitgangspunt dat tot toetsbare voorspellingen zou kunnen leiden. Dit houdt tevens verband met het ontbreken van een theoretisch gezichtspunt dat al deze aspecten van het dagelijks leven omvat. De beschikbare theorieën zijn ieder specifiek op arbeid, gezin of vrije tijd toegesneden.

Een probleem is voorts dat het ontbreekt aan een herkenbaar en neutraal begrippenkader. Enerzijds zijn begrippen als temporeel en timing weinig gebruikelijk, anderzijds zijn er nauwelijks begrippen voorhanden die niet al een specifieke betekenis hebben. Termen als deeltijd en bedrijfstijd verwijzen specifiek naar betaalde economische bedrijvigheid en kennen geen synoniemen die (ook) op soortgelijke verschijnselen in het private huishouden van toepassing zijn. Het begrip individualisering is zo ver opgerekt dat het elke precisie mist, bovendien heeft het een voluntaristische connotatie die nieuwe vormen van sociale druk negeert.

Daarmee mist dit onderzoek naar de herinrichting van de tijd richtinggevende hypothesen en geijkte begrippen. Het is niet ons streven deze leemtes met eigen vondsten te vullen, we zullen ermee volstaan verslag te doen van onze empirische bevindingen. Onder 'timing' verstaan we hier het tijdstip waarop iets gebeurt, in neutrale zin, zonder daarmee een bewuste roostering of planning te impliceren. 'Temporeel' gebruiken we in de letterlijke betekenis: de tijd betreffende.

Toch zouden we de lezer en onszelf tekortdoen door te suggereren dat deze studie geen rode draad kent. Voor ons wordt die gevormd door het perspectief van afnemende zeggingskracht

van instituties, of althans van instituties-oude-stijl, in de sfeer van gezin, kerk en werk. Thema van deze studie is de herinrichting van de tijd in het licht van de afgenomen kracht van dergelijke tijdstructurende instituties en de daardoor ontstane grotere individuele speelruimte.

Overigens voert het te ver om te veronderstellen dat er geen instituties meer zouden bestaan, die hun neerslag vinden in een zekere regelmaat of ordening van de tijd. De afnemende zeggingskracht van instituties-oude-stijl heeft er geenszins toe geleid dat ieder individu iedere dag opnieuw vormgeeft aan een volstrekt nieuwe en unieke invulling en ordening van de 24 beschikbare uren. Naast fysiologische behoeften als slaap en voeding spelen de behoefte aan individuele routines en de invloed van sociale conventies en organisaties nog altijd een orkestrerende rol. Bovendien zijn er niet alleen 'Zeitgebers' die aan belang inboeten, er ontstaan ook nieuwe, zoals de televisie. De revisie van een inrichting van de tijd, die men stilaan als onnodig rigide is gaan beschouwen, leidt niet tot temporele chaos, al kan de nieuwontstane ordening als rommelig ervaren worden door mensen die aan de oude ordening gewend waren.

De tijdsordening is geen stabiel gegeven. Via een dynamisch spel van krachten en tegenkrachten is zij altijd in beweging. De veranderingen van de afgelopen jaren suggereren echter dat er momenteel meer aan de hand is, dat er wellicht sprake zou zijn van een overgang naar een andere tijdsordening, van een herinrichting van de tijd. Rollen (wie heeft welke vaste bezigheden?) en ritmen (wat gebeurt wanneer?) worden uit hun bedding losgeweekt en vinden een nieuwe loop.

Bestudering van gegevens over een reeks van jaren maant dikwijls tot een relativisering van de neiging om de huidige tijd als bijzonder turbulent of betekenisvol te zien, of toch tenminste als een belangrijke fase in een beslissende overgangperiode. Anderzijds moet ervoor gewaakt worden dat de nuchtere blik op wat bij het oude bleef, niet het zicht op veranderingen ontnemt. In een poging het midden te houden tussen de verleiding het huidige tijdsgewricht als bijzonder belangwekkend te zien en de neiging veranderingen plat te slaan onder het gewicht van wat constant bleef, beschouwen we onze studie als een tussenstand of momentopname van een proces van herinrichting van de tijd.

Duidelijk is dat huishoudensvormen veranderen en dat de strakke regulering van arbeids- en winkeltijden ter discussie staat. Hoe ver de herinrichting van de tijd is voortgeschreden, is echter op voorhand niet duidelijk, evenmin als duidelijk is waar de herinrichting van de tijd toe zal leiden. Zonder twijfel zal van huishoudensvormen en arbeidspatronen van de toekomst opnieuw een structurende werking op de tijd uitgaan. Wat de richting van die invloed zal zijn, is nog niet uitgekristalliseerd, te meer niet daar moderne huishoudensvormen en arbeidspatronen behalve met elkaar ook met de traditionele christelijke zingeving en ordening van rollen en ritmen in botsing zijn.

De herinrichting van de tijd vormt het gemeenschappelijke thema van deelstudies naar rollen en ritmen, de zondagse tijdsbesteding, doordeweekse routines en het gezinsleven. Alvorens in het slothoofdstuk de tussenbalans op te maken, buigen we ons eerst over de contouren van de herinrichting van de tijd op die terreinen. Welke oude patronen blijven voortbestaan, welke gevolgen heeft de erosie van de oude tijdsorde en welke nieuwe patronen tekenen zich af?

De onderwerpen van de deelstudies in de volgende hoofdstukken zijn:

2	patronen en ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening,
3	combinatie en timing van taken,
4	de zondag,
5	doordeweekse routines,
6	de gezinsagenda.

We beginnen onze verkenning van die contouren met een algemene beschrijving van patronen en ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. In hoofdstuk 2 wordt in antwoord op de vragen *Hoe lang? Hoe laat?* een beeld gegeven van het tijdsbeslag en de combinatie van taken, van het tijdstip waarop men met taken in de weer is, en van de wijze van vrijetijdsbesteding.

Het derde hoofdstuk *Rollen en ritmen* staat in het teken van twee verschijningsvormen van de herinrichting van de tijd: veranderingen in sekserollen en in werkritmen. In het eerste geval gaat het om de gevolgen van de teloorgang van het kostwinnershuishouden voor het takenpakket van individuen, in het tweede geval om de effecten van tijdsduur en timing van taken op de vrijetijdsbesteding en op het gezinsleven.

Hoofdstuk 4 handelt over de vraag in hoeverre het gebod *En de zevende dag zult gij rusten* nog gehoor vindt. De zondag lijkt onder druk te staan van een optimaliseringsdenken van zowel producenten als consumenten. Onderzocht wordt of en in welke zin het specifieke karakter van de zondag verwaterd is: in welk opzicht en bij welke groepen onderscheidt de zondag zich van andere dagen, wat is nog een typisch zondagse tijdpassering en welke rol spelen godsdienstige overtuigingen en kerkgang hierin?

In hoofdstuk 5, *Dag in, dag uit*, wordt onderzocht in hoeverre doordeweekse routines onder druk staan. Daartoe wordt de timing van activiteiten op doordeweekse dagen zowel op collectief als op individueel niveau geanalyseerd. Op beide niveaus geeft dit antwoord op de vraag in hoeverre activiteiten nog aan bepaalde dagen c.q. dagdelen gekoppeld zijn, dan wel in hoeverre er sprake is van minder concentratie en meer spreiding.

In hoofdstuk 6 komt aan de orde in hoeverre de vervaging van rollen en de verschuiving van ritmen *De gezinsagenda* veranderd heeft. Bijzondere aandacht gaat uit naar het gezinsleven in huishoudens met thuiswonende kinderen.

In het slothoofdstuk worden de bevindingen uit de eerdere hoofdstukken geresumeerd en tot conclusies over herinrichting van de tijd samengebond. Daartoe dienen de bevindingen uit de deelstudies op één noemer gebracht te worden. Dit zal gebeuren door drie aspecten van de inrichting van de tijd centraal te stellen: rollen, duur en timing. Aan de twee laatste aspecten kan een individueel en een collectief niveau worden onderscheiden. De bijbehorende vragen luiden:

* sociale rol	is er sprake van rolvervaging?
* duur	is de periode van bedrijvigheid opgerekt?
- zijn individuen langer actief?
- is de maatschappij langer actief?
* timing	zijn ritmen vervaagd?
- is individuele regelmaat verminderd?
- zijn collectieve ritmen verwaterd?

Bij sociale *rollen* gaat het om de vraag in welke mate het dagelijks optreden tot een eenduidige en herkenbare rol te herleiden is. De ideaaltypische harmonieuze ongelijkheid (Van Stolk en Wouters 1983) binnen het kostwinner-huisvrouw-paar als uitgangspunt nemend, luidt de vraag in hoeverre de rol van de zich volledig op betaald werk toeleggende en van huishoudelijk werk vrijgestelde mannelijke kostwinner en de rol van de van betaald werk vrijgestelde en al haar tijd aan huishoudelijk werk wijdende huisvrouw nog bestaan. Naarmate dat minder het geval is, kan in vergelijking tot het ideaaltypische ijkpunt van rolverving of taakcombinatie (Knulst en Van Beek 1990) gesproken worden.

De *duur* heeft betrekking op de periode van bedrijvigheid. Op individueel niveau gaat het om het tijdsbeslag van iemands verplichtingen, op collectief niveau om de duur van maatschappelijke bedrijvigheid. Als deze termen niet al een andere betekenis hadden, zou in het laatste geval van maatschappelijke openings- of bedrijfstijden gesproken kunnen worden. In concreto gaat het om de vraag in hoeverre doordeweekse avonden en weekenddagen voor het verrichten van betaald en huishoudelijk werk benut worden: welk deel van de week en van het etmaal wordt door die vormen van bedrijvigheid in beslag genomen.

Timing, ten slotte, heeft betrekking op de mate waarin bezigheden in de regel op een vast tijdstip worden verricht. Op individueel niveau gaat het om de vraag naar de regelmaat in de tijdstippen waarop men bepaalde bezigheden heeft. Anders dan bij sociale rollen gaat het hier niet om de combinatie maar om de timing van bezigheden van één persoon. Op collectief niveau heeft het aspect van timing betrekking op collectieve ritmen, op de temporele spreiding van activiteiten onder de gehele bevolking. Hierbij speelt de mate van orkestratie of synchronisatie van bezigheden in collectieve ritmen. Binnen het bestek van een dag gaat het bijvoorbeeld om piekuren in dagelijkse bezigheden als eten en woon-werkverkeer, binnen het bestek van een week om de concentratie van bezigheden op bepaalde dagen, zoals het van oudsher bekende fenomeen maandag-wasdag.

Sommige aspecten van de inrichting van de tijd raken aan meer dan een vraagstelling. Zo is de mate waarin de zondag voor betaald of onbetaald werk wordt benut zowel aan het vraagstuk van de duur van maatschappelijke bedrijvigheid als aan het vraagstuk van collectieve ritmen gerelateerd. Toenemende benutting van de zondag voor werk of zorgtaken duidt niet alleen op een verlenging van de maatschappelijke bedrijvigheid tot en met de zondag, maar evenzo op een verminderd collectief rustmoment op de zondag.

Individuele en collectieve aspecten van duur en van timing staan niet in een één-op-éénrelatie tot elkaar. Een lange periode van maatschappelijke bedrijvigheid duidt niet per sé op langdurige individuele bedrijvigheid. Evenmin hoeft het ontbreken van een collectief ritme te betekenen dat individuen er geen vaste routines op na houden, terwijl de som van individuele routines niet per definitie een collectief ritme te zien geeft. Naarmate bijvoorbeeld meer mensen niet de zondag maar een andere dag als religieus betekenisvol ervaren, is het collectieve religieuze ritme minder eenduidig, zonder dat individuele religieuze rites van minder belang zijn. Evenzo kan een eventuele afname van collectieve ritmes niet zonder meer als een vermindering van individuele regelmaat geïnterpreteerd worden. Er kan ook sprake zijn van meer gespreide individuele routines, die ieder voor zich niet minder vast hoeven te zijn.

Deze studie is gebaseerd op het vijfjaarlijkse Tijdsbestedingsonderzoek (TBO), dat in 1975 zijn eerste editie en in 1995 zijn vijfde editie beleefde. Dit onderzoek steunt op twee vormen van informatieverzameling. Karakteristiek voor dit onderzoek is dat respondenten gedurende een week in oktober hun bezigheden in een dagboek rapporteren. Aan de hand van een vaste lijst van bezigheden geven zij per kwartier hun voornaamste bezigheid aan. Daarnaast wordt informatie over gedrag en kenmerken van de respondenten ingewonnen door middel van twee interviews. De kracht van dit onderzoek is dat de informatie over de tijdsbesteding niet verwijst naar meningen of ambities, maar naar de onder de tijdsdruk van het dagelijks leven

feitelijk gerealiseerde tijdsbesteding. Dankzij het feit dat het een meerjarig onderzoek betreft, kunnen trends in tijdsbesteding en tijdsordening over de jaren 1975-1995 geschetst worden. Onze schets van recente ontwikkelingen en van de actuele situatie reikt tot 1995, het jaar van de laatste peiling. Consequenties van de wetwijzigingen op het gebied van arbeids- en winkeltijden in 1996 blijven daardoor buiten beschouwing, al is op beide terreinen voor die tijd al van een sluipende liberalisering en van experimenten sprake geweest.

Het feit dat de waarnemingsperiode een week bestaat, is er oorzaak van dat slechts dagelijkse en wekelijkse ritmen onderzocht kunnen worden. Cycli met een langere duur vallen buiten onze weekregistratie.

De bijlage in dit boek bevat een onderzoeksverantwoording. De vragenlijsten, het dagboek en de daarbij gehanteerde lijst van bezigheden alsmede een groot aantal tabellen kunnen worden geraadpleegd op de SCP-website (www.scp.nl).

2 Hoe lang? Hoe laat?

Patronen en ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening

Iedereen heeft iedere week 168 uur te besteden. De grote hoeveelheid en diversiteit van bezigheden binnen die 168 uur kunnen op verschillende niveaus van aggregatie tot een geringer aantal vormen van tijdsbesteding worden samengevoegd. Het grofste raster dat hier gehanteerd wordt, is de driedeling tussen verplichtingen, persoonlijke verzorging en vrije tijd.

Verplichtingen omvatten de bezigheden die men beroepshalve, voor de studie of in het huishouden verricht. Onder het kopje persoonlijke verzorging worden persoonlijke hygiëne, eten en slapen samengenomen. De resterende tijd wordt als vrije tijd aangeduid, waarbinnen acht vormen van vrijetijdsbesteding onderscheiden worden. Soms worden huishoudelijke zorgtaken en vrijetijdsactiviteiten op concreter niveau geanalyseerd en komen specifieke activiteiten als koken en televisiekijken aan de orde.

In dit hoofdstuk gaat het om patronen en ontwikkelingen in verplichtingen en vrije tijd. De kosten gaan voor de baat, dus alvorens de aandacht op de vrije tijd te richten (§ 2.2), wordt eerst een beeld geschetst van de wijze waarop Nederlanders zich van hun taken kwijten (§ 2.1).

Wat verplichtingen of taken betreft, springt vooral de veranderende rolverdeling in betaald werk in het oog, en in het voetspoor daarvan de combinatie van betaald en onbetaald werk. Recente discussies over de 24-uurseconomie hadden uitsluitend de veranderingen in de timing van betaald werk tot onderwerp. Aangezien taakcombinatie impliceert dat men huishoudelijke zorgtaken naast betaald werk moet zien in te passen, is echter ook de timing van onbetaald werk relevant. Onderstaand wordt dan zowel ingegaan op tijdsbeslag en de combinatie van verplichtingen (§ 2.1.1) als op het tijdstip waarop die verplichtingen worden vervuld (§ 2.1.2).

Met betrekking tot de vrije tijd wordt een onderscheid gemaakt tussen vormen van vrijetijdsbesteding enerzijds en kenmerken daarvan anderzijds. Bij de vormen gaat het om de tijd die men in de weer is met vrijetijdsactiviteiten als lezen, sporten en uitgaan (§ 2.2.1). Bij de kenmerken van de vrije tijd gaat het om zaken als het aantal verschillende activiteiten dat men onderneemt, en het deel van de vrije tijd dat men thuis dan wel elders doorbrengt (§ 2.2.2).

Tot slot worden de voornaamste bevindingen beknopt geresumeerd (§ 2.3). In latere hoofdstukken wordt dieper op diverse van de hier aangeroeerde onderwerpen ingegaan. In hoofdstuk 3 passeren de verdeling en de timing van taken opnieuw de revue. Het onderwerp timing wordt in twee hoofdstukken verder uitgediept, door ontwikkelingen in de zondagse tijdsbesteding (hoofdstuk 4) en in de doordeweekse routines (hoofdstuk 5) nader te analyseren. In hoofdstuk 6 wordt de invloed van veranderende rollen en ritmen op het gezinsleven onderzocht.

Behoudens enkele toespitsingen heeft de informatie in dit hoofdstuk betrekking op de bevolking van twaalf jaar en ouder (bij taken op de bevolking van 18 tot 65 jaar). Analyses per bevolkingscategorie leiden al snel tot een stortvloed van tabellen, waardoor het streven naar volledigheid het zicht op de hoofdlijnen dreigt te verminderen. Hier is ervoor gekozen de patronen en ontwikkelingen op hoofdlijnen te schetsen en in een geannoteerde bijlage enkele meer toegespitste cijfers te presenteren.

2.1 Verplichtingen

2.1.1 Tijdsbeslag van verplichtingen

Het tijdsbeslag van het totale takenpakket wordt grotendeels bepaald door het tijdsbeslag van betaald en huishoudelijk werk. Om die reden spitst de aandacht zich in deze paragraaf toe op de leeftijdsgroep die hiermee het meest in aanraking komt: die van 18 tot 65 jaar. Sinds 1975 is het tijdsbeslag van het totale pakket aan taken (werk, studie en huishoudelijke zorg) van dat deel van de bevolking gestaag toegenomen. Mensen uit deze leeftijdsgroep werden in 1995 per week ruim tweeënhalf uur langer er door in beslag genomen dan in 1975 (tabel 2.1). In die periode verminderde hun vrije tijd met bijna twee uur en bezuinigden zij ruim een half uur op slaap, maaltijden en persoonlijke verzorging.

Tabel 2.1 Taken in een doorsnee werkweek in oktober van de Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
totaal tijdsbeslag taken	43,0	43,3	43,6	44,4	45,6
waarvan					
betaalde arbeid	19,3	18,7	18,7	20,6	22,2
studie	3,2	3,5	3,8	4,3	3,5
huishoudelijke zorgtaken	20,5	21,1	21,1	19,5	19,9

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Het toegenomen tijdsbeslag van het takenpakket komt voor rekening van een grotere arbeidsinspanning. Studie is in vergelijking met 1975 nauwelijks meer tijd gaan kosten, terwijl voor zorgtaken in 1995 per hoofd van de bevolking gemiddeld een half uur minder werd uitgetrokken dan in 1975. Vanaf 1985 geven dagboekgegevens van het Tijdsbestedingsonderzoek over een doorsnee oktoberweek een toename van de gemiddelde wekelijkse arbeidsduur te zien. Deze toename werd niet veroorzaakt door een langere werkweek van werkenden, hier gedefinieerd als degenen die in de onderzoekswEEK minimaal twaalf uur betaald werk hadden verricht, maar door een grotere arbeidsdeelname (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Arbeidsduur^a en arbeidsdeelname in een doorsnee werkweek in oktober, Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
gemiddelde arbeidsduur (uren per week)	17,4	17,1	16,9	18,7	20,1
arbeidsdeelname (12 uur arbeid in onderzoekswEEK, in %)	47	47	46	52	55
naar geslacht					
man	72	70	67	71	74
vrouw	21	23	25	32	36
gemiddelde contractuele arbeidsduur van werkenden (uren per week)	— ^b	38,0	37,1	37,0	35,9
gemiddelde feitelijke arbeidsduur van werkenden (uren per week)	35,8	35,3	35,2	35,0	35,3

^a Zonder reistijd woon-werkverkeer.

^b Geen gegevens.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Deze groei van het aandeel werkenden komt deels voor rekening van de toetreding van

vrouwen tot de arbeidsmarkt. Volgens deze peiling van de feitelijke arbeidsdeelname in een doorsnee werkweek steeg de vrouwelijke arbeidsdeelname van 25% in 1985 naar 36% in 1995, de mannelijke van 67% naar 74%. Voor vrouwen betekende dit een versnelling van de al in de periode 1975-1985 ingezette trend, voor mannen compenseerde die toename de daling van de arbeidsparticipatie in het voorafgaande decennium.

Het wekt wellicht enige verbazing dat de feitelijke arbeidsduur van werkenden in een doorsnee werkweek niet is teruggelopen. Vanwege de voortschrijdende arbeidsduurverkorting en de opkomst van deeltijdarbeid had een daling van de wekelijkse arbeidsinspanning van werkenden mogen worden verwacht.

In de loop der jaren is de contractuele werkweek gaandeweg verkort. In eerste aanleg, bij de invoering van de achturedag en de vijfdaagse week, stond hierbij het gerief van de werkenden voorop. Latere en bescheidener arbeidsduurverkorting werd geïnitieerd om een herverdeling van arbeid ten behoeve van niet-werkenden te bewerkstelligen.

Daarnaast veranderde de duur van de arbeidsverplichtingen over de levensloop. Voor de naoorlogse geboortegaangen was de verkorting van het arbeidzame leven veelal het gevolg van een langere leerweg. Voor de mensen die tussen 1920 en 1935 werden geboren, kreeg de verkorting van het arbeidzame leven vooral gestalte in de vorm van een vervroegde uittreding uit het arbeidsproces.

De grootte van recente arbeidsduurkortingen moet evenwel niet worden overschat. De daling van de gemiddelde contractuele arbeidsduur van voltijdse werknemers bedroeg tussen 1980 en 1985 ruim 4%, tussen 1985 en 1990 nog slechts een kleine 2%, en tussen 1990 en 1995 nauwelijks een half procent (CBS Statistisch zakboek c.q. Statistisch jaarboek, diverse edities). Deze percentages hebben bovendien alleen betrekking op de contractuele arbeidsduurverkorting van werknemers, terwijl onze tijdsbestedingsgegevens mede op basis van de arbeidsduur van zelfstandigen berekend zijn. Tevens is het ziekteverzuim aanzienlijk teruggelopen (CBS *ibid*), waardoor de feitelijke arbeidsduur de contractuele dichter ging benaderen. Tenslotte worden de extra vrije uren mogelijk niet in een doorsnee werkweek opgesoupeerd. CBS-gegevens wijzen erop dat de veranderingen in de feitelijke arbeidstijd van voltijdse werknemers in een doorsnee werkweek geringer zijn dan de veranderingen in hun contractuele arbeidstijd. De feitelijke arbeidsinspanning van voltijdse werknemers in een decemberweek daalde tussen 1985 en 1995 slechts een half uur (CBS Statistisch zakboek c.q. Statistisch jaarboek, diverse edities).

Omdat meer vrouwen zijn gaan werken en omdat het grootste deel van de Nederlandse bevolking met een partner een huishouden vormt, zijn er steeds meer (echt)paren waarvan beide partners werken. Het aandeel kostwinnershuishoudens daalde en het tweeverdienershuishouden maakte een opkomst door. Doordat jongeren het ouderlijk huis gingen verlaten zonder onmiddellijk zelf een gezin stichten, en men ook op latere leeftijd vaker (tijdelijk) alleen woont, groeide ook het deel van de bevolking dat in eenpersoonshuishoudens leeft. Niet langer leeft een meerderheid van de bevolking van 18 tot 65 jaar in een kostwinnershuishouden (tabel 2.3).

Tabel 2.3 Huishoudensvormen waarin de Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar leeft, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
eenpersoonshuishouden	2	4	6	11	12
kostwinnershuishouden	59	54	48	43	33
tweeverdienershuishouden	13	18	22	24	32
anders ^a	25	23	24	23	22

^a Mensen die bij ouders inwonen, en (on)gehuwd samenwonenden in huishoudens waarin niemand betaald werk verricht.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

In 1995 lag de wekelijkse arbeidsinspanning in tweeverdienershuishoudens met een gemiddelde van 56 uur bijna zestien uur hoger dan die in kostwinnershuishoudens (tabel 2.4). De benaming anderhalfverdieners doet de werkelijkheid overigens meer recht dan de benaming tweeverdieners, aangezien vrouwen in tweeverdienershuishoudens veelal geen volledige baan hebben (Hooghiemstra 1997). Bij de typering van deze huishoudensvorm is het feit dat beide partners werken, evenwel belangrijker dan de grootte van hun arbeidsinspanning, zodat hier toch de meer ingeburgerde term tweeverdienershuishouden wordt gehanteerd.¹ Een groeiend deel van de bevolking leeft in dit drukbezette huishoudenstype.

Tabel 2.4 Gemiddeld tijdsbeslag van betaalde arbeid^a en van woon-werkverkeer, in uren per week, naar huishoudensvorm, Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1995 (gesommeerd over beide partners)

	betaalde arbeid	woon-werkverkeer
kostwinnershuishoudens	40,0	3,6
tweeverdienershuishoudens	55,8	6,5

^a Anders dan in tabel 2.2 geldt hier niet de ondergrens van 12 gewerkte uren in de onderzoekswEEK.

Bron: SCP (TBO'95)

Terwijl het tijdsbeslag van betaald werk in tweeverdienershuishoudens bijna anderhalfmaal groter is dan in kostwinnershuishoudens, is het tijdsbeslag van woon-werkverkeer er bijna tweemaal zo hoog. Dit duidt op een zekere inefficiëntie van tweeverdienershuishoudens: 40% extra arbeid vergt 80% extra woon-werkverkeer. In kostwinnershuishoudens kost elk gewerkt uur circa vijf minuten reistijd, de additionele arbeidstijd in tweeverdienershuishoudens daarentegen vergt circa tien minuten reistijd per gewerkt uur.²

Ter verklaring hiervan kunnen twee redenen worden aangevoerd. Ten eerste zal het eenvoudiger zijn om één dan om twee banen in de omgeving van de woning te vinden. Ten tweede wordt een deel van de additionele arbeid in deeltijd vervuld, waardoor voor een geringer aantal arbeidsuren per dag van huis naar werk en vice versa moet worden gereisd.

Tussen leeftijdsgroepen bestaan eveneens aanzienlijke verschillen in de duur van de wekelijkse arbeidsverplichting. Binnen de bevolking van 18 tot 65 worden degenen in de leeftijd van 50 en 65 jaar het minst door arbeidsverplichtingen in beslag genomen (tabel 2.5). De arbeidsdeelname van andere leeftijdsgroepen ligt op een aanzienlijk hoger niveau en is het hoogst onder de 18-34-jarigen, de leeftijdsgroep met de hoogste vrouwelijke arbeidsdeelname. Het verschil tussen de arbeidsdeelname van 50-64-jarigen en van de rest van de potentiële beroepsbevolking is in de loop der jaren verscherpt. Waar in 1975 nog sprake was van een gelijkmatig verminderende deelname aan het arbeidsproces naarmate de leeftijd steeg, ontstond sindsdien een zekere tweedeling in de arbeidsdeelname tussen de leeftijdsgroep tot 50 jaar enerzijds en de 50-64-jarigen anderzijds (Knulst en Van Beek 1990). De relatieve vrijheid van arbeidsverplichtingen van deze zogeheten jongere ouderen is ver-

moedelijk niet alleen een recent maar ook een tijdelijk fenomeen. Regelingen die vervroegde uittreding uit het arbeidsproces mogelijk maakten, zijn inmiddels aangescherpt. De huidige beroepsbevolking betreedt vanwege een langere leerweg veelal pas op latere leeftijd de arbeidsmarkt en zal daarom minder voor vervroegde uittreding in aanmerking komen. Bovendien zal deze leeftijdsgroep op termijn meer vrouwen tellen in wier biografieën betaald werk altijd een belangrijke plaats heeft ingenomen. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat vrouwen die eerder in de levensloop de combinatie van betaald werk met een druk gezinsleven hebben weten te verwezenlijken, na hun 50ste verjaardag alsnog 'en masse' met werken zullen stoppen.

Tabel 2.5 Arbeidsparticipatie (12 uur betaald werk in onderzoekswEEK) naar leeftijd en sekse, Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	allen			mannen			vrouwen		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
18 tot 65 jaar	47	46	55	72	67	74	21	25	36
18-34 jaar	52	51	62	71	64	77	31	37	47
35-49 jaar	46	52	60	73	83	85	16	20	37
50-64 jaar	40	30	33	73	50	52	9	11	16

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De toename van de arbeidsdeelname van 50-64-jarigen tussen 1990 en 1995 lijkt er reeds op te wijzen dat die leeftijdsgroep in de toekomst (weer) meer aan het arbeidsproces zal deelnemen.

Met deze ontwikkelingen in het tijdsbeslag van betaald werk zijn niet alle aspecten van het tijdsbeslag van taken beschreven. Niet de gehele bevolking werd in ogenschouw genomen, bovendien zijn meer uitsplitsingen naar bevolkingscategorieën denkbaar. De bijlage bij dit hoofdstuk bevat een overzicht van de verdeling van het tijdsbeslag van het totale takenpakket, van betaald werk en van huishoudelijk werk van de bevolking van twaalf jaar en ouder in meerdere jaren, met uitsplitsingen naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie en gezinsfase naar een combinatie daarvan.

De meest in het oog springende verandering in het tijdsbeslag van taken in de periode 1975-1995 is dat de gemiddelde de arbeidsduur in een doorsnee werkweek langer werd. Oorzaak van die verlenging is niet een langere werkweek van werkenden, maar een groei van het aandeel werkenden. In de naoorlogse geboortegaargangen treft men meer werkende vrouwen aan dan in eerdere geboortegaargangen. Dit komt tot uiting in de opkomst van het tweeverdienershuishouden, waardoor het kostwinnershuishouden zijn dominante positie verloor.

De blauwdruk van het kostwinnershuishouden voorziet in een ver doorgevoerde rolverdeling: de huisvrouw concentreert zich op de zorg voor huishouden en gezin, de man verdient de kost en de kinderen volgen onderwijs. De opkomst van tweeverdieners en alleenwonenden (tabel 2.3) verstoort de rolverdeling in huishoudens. In plaats daarvan maakte het fenomeen taakcombinatie opgang (Knulst en Van Beek 1990; De Hart 1995).

Het deel van de bevolking van 18 tot 65 jaar dat substantiële verplichtingen voor studie en/of werk (12 uur per week) met substantiële huishoudelijke verplichtingen (8 uur per week) combineert, groeide van 22% in 1975 tot 40% in 1995.

Taakcombinatie betekent dat mensen naast hun hoofdtaak een neventaak vervullen. Degenen die het huishouden tot hun hoofdtaak hebben, verrichten daarnaast betaalde arbeid, degenen die primair professioneel bezig zijn, doen tevens huishoudelijk werk. De hoeveelheid tijd die

de neventaak vergt, vormt een graadmeter voor de mate waarin men taken combineert. In de loop der jaren veranderde het tijdsbeslag van de hoofdtaken maar weinig: in 1975 bedroeg dat 38,2 uur per week, tegen 38,7 uur in 1995. De neventaak daarentegen is gestaag meer tijd in beslag gaan nemen: 4,8 uur per week in 1975 tegen 7,9 uur in 1995.

Met deze constatering is nog niet aangetoond dat de opkomst van taakcombinatie en de groei van de neventaak aan veranderende huishoudensvormen kunnen worden toegeschreven. Dat is het geval indien taakcombinatie in eenpersoons- en tweeverdienershuishoudens vaker voorkomt dan in traditionele kostwinnershuishoudens of indien de neventaak er meer tijd vergt. In concreto gaat het om de vergelijkingen van thuiswonende jongeren met alleenwonende jongeren, van huisvrouwen met vrouwelijke tweeverdieners, en van mannelijke kostwinners met mannelijke tweeverdieners. Veranderende huishoudensvormen hebben aan de opkomst van de taakcombinatie en groei van de neventaak bijgedragen, indien de groepen die getalsmatig in opkomst zijn, vaker taken combineren en meer door hun neventaak in beslag worden genomen dan de groepen die getalsmatig op hun retour zijn.

Tabel 2.6 Taakcombinatie^a en tijdsbeslag van de neventaak^b, naar huishoudensvorm, bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (resp. in procenten en uren per week)

	taakcombinatie					tijdsbeslag neventaak				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
bevolking 18 tot 65 jaar jongeren	22	28	32	37	40	4,8	5,8	6,4	7,0	7,9
thuiswonende jongeren (tot 40 jaar)	22	32	27	33	35	4,5	6,3	5,7	6,1	6,3
alleenwonende jongeren (tot 40 jaar)	–	57	61	58	57	–	9,1	9,9	9,7	9,1
vrouwen die met partner huishouden vormen										
huisvrouwen ^c	5	5	4	10	4	1,6	1,8	1,6	2,6	1,7
vrouwen in tweeverdienershuishouden	–	48	64	70	70	–	12,1	13,9	14,4	14,8
mannen die met partner huishouden vormen										
mannen die voor gezin de kost verdienen	29	34	40	41	43	5,9	6,5	7,8	7,5	8,2
mannen in tweeverdienershuishouden	31	40	48	48	59	6,2	7,4	8,4	8,6	10,3

^a Deel van de bevolking dat een substantiële hoeveelheid studie en/of werk (12 uur per week) combineert met substantiële huishoudelijke taken (8 uur per week).

^b Minst tijdrowende taak: werk + studie enerzijds of huishouden anderzijds.

^c Onder de vrouwen die zichzelf als huisvrouw bestempelen, bevinden zich vrouwen die een bescheiden hoeveelheid betaald werk verrichten.

– Onvoldoende cases.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De paarsgewijze vergelijkingen bevestigen dat veranderende huishoudensvormen aan de verspreiding van taakcombinatie bijgedragen hebben (tabel 2.6). Het duidelijkst is dit het geval bij de opkomst van vrouwelijke tweeverdieners. Terwijl huisvrouwen nauwelijks betaald en huishoudelijk werk combineren, worden vrouwelijke tweeverdieners bij uitstek met taakcombinatie geconfronteerd en met een neventaak belast. In mindere mate geldt eveneens dat alleenwonende jongeren en mannelijke tweeverdieners vaker taken combineren dan thuiswonende jongeren en mannelijke kostwinners. De rollen in huishoudensvormen in opkomst kennen telkens een belastender neventaak dan de rollen in de huishoudensvormen die terrein verliezen. Daarnaast veranderde in de loop der jaren ook het tijdsbeslag van de neventaak binnen groepen, vooral in tweeverdienershuishoudens en onder mannelijke kostwinners. Bij

vrouwelijke tweeverdieners is de toegenomen taakcombinatie en de groei van de neventaak vooral het gevolg van hun toegenomen arbeidsinspanning. In 1975 vormde betaald werk nog slechts voor 20% van hen de hoofdtak, in 1995 voor 42% van hen.

In tweeverdienersgezinnen, en in mindere mate ook in kostwinnersgezinnen, verschoof een deel van de zorgtaken van de vrouw naar de man. Bij tweeverdienersgezinnen kan ter verklaring hiervan gewezen worden op de groeiende belasting van vrouwen, doordat het huishouden door de grotere professionele belasting vaker een neventaak geworden is. Bij kostwinnersgezinnen geldt die verklaring niet. Veranderingen in gezinnen lijken daarom mede verband te houden met gewijzigde opvattingen over de verdeling van de huishoudelijke taken en met een herwaardering van de rol van de vader in de opvoeding van kinderen. Het toegenomen tijdsbeslag van de neventaak kan dus niet volledig aan de veranderende huishoudenssamenstelling worden toegeschreven. Veranderingen binnen huishoudens droegen daar ook toe bij.

Zowel de sterk gegroeide deelname van vrouwen aan betaalde arbeid als de eveneens, maar minder sterk, gegroeide deelname van mannen aan onbetaalde arbeid zijn vanuit het oogpunt van een gelijkere bedeling der seksen toe te juichen, maar hebben als keerzijde dat de tijdsdruk is vergroot. Waar vrouwen ter compensatie op hun huishoudelijke inspanningen bezuinigden, gingen mannen niet minder betaalde arbeid verrichten. In tweeverdienershuishoudens, de huishoudensvorm waarin steeds meer Nederlanders leven, bedraagt het gesommeerde tijdsbeslag van het totale takenpakket van beide partners 105 uur per week, tegen 91 uur in kostwinnershuishoudens (bevolking van 18 tot 65 jaar). De drukste fase uit de gezinscyclus is die waarin men de zorg voor jonge kinderen heeft. Het totaal aan verplichtingen van ouders van jonge kinderen (jongste kind tot zes jaar) bedraagt in kostwinnershuishoudens 109 uur per week, in tweeverdienershuishoudens 119 uur (tabel 2.7).

In tweeverdienershuishoudens is een arbeidsverdeling tussen de seksen blijven bestaan. Mannen verrichten meer betaald werk, terwijl kinderverzorging en huishoudelijk werk vooral tot het takenpakket van vrouwen behoren. De "harmonieuze ongelijkheid" van weleer is weliswaar gedeeltelijk ongedaan gemaakt maar door de "gemankeerde emancipatie" geenszins volledig rechtgetrokken (Van Stolk en Wouters 1983 resp. Van den Akker et al. 1994).

Tabel 2.7 Tijdsdruk van verplichtingen van ouders van jonge kinderen (jongste kind tot zes jaar), naar huishoudensvorm, 1995 (in uren per week)

	betaald werk en studie	kinderverzorging	huishoudelijke werkzaamheden	totale tijdsdruk verplichtingen
kostwinnershuishoudens				
man	43,7	6,6	6,8	57,1
vrouw	1,4	20,8	29,6	51,8
totaal beide partners	45,1	27,4	36,4	108,9
tweeverdienershuishoudens				
man	42,5	9,5	8,7	60,7
vrouw	16,8	17,9	23,3	58,0
totaal beide partners	59,3	27,4	32,0	118,7

Bron: SCP (TBO'95)

De grotere tijdsdruk in tweeverdienershuishoudens heeft niet tot een geringere aandacht van ouders voor hun kinderen geleid. In beide huishoudensvormen wordt een gelijke hoeveelheid tijd voor kinderverzorging ingeruimd. In tweeverdienershuishoudens met jonge kinderen wordt enigszins op de tijd voor huishoudelijk werk bezuinigd. Er heeft zich evenmin een neergang voorgedaan in de hoeveelheid tijd die ouders besteden aan contacten met hun kinderen

in de vorm van ze voorlezen, met ze praten, spelletjes met ze doen en tochtjes met ze maken. Integendeel, recentelijk hebben ouders daar meer tijd voor vrijgemaakt (zie hoofdstukken 3 en 6).

Taakcombinatie heeft niet alleen tot gevolg dat het totale tijdsbeslag van verplichtingen toeneemt, maar ook dat het meer moeite kan kosten om de uiteenlopende leefritmes van de gezinsleden op elkaar af te stemmen. Waar de tijd van de huisvrouw voorheen een buffer vormde tussen de diverse ritmes in het gezin, zou haar additionele arbeidsritme een extra complicatie bij de coördinatie van het gezinsleven vormen (Elchardus 1996). Behalve met een grote tijdsdruk zien tweeverdienende ouders zich dan ook geconfronteerd met problemen in de coördinatie van het gezinsleven. In kostwinnersgezinnen is de vrouw beschikbaar om de zorg voor kinderen op zich te nemen, in tweeverdienersgezinnen vraagt deze om een andere oplossing en maakt men vaker gebruik van geïnstitutionaliseerde kinderopvang (Van Dijk 1994). Overigens heeft dit coördinatieprobleem niet tot gevolg dat de avondmaaltijd in tweeverdienersgezinnen minder frequent gezamenlijk gebruikt wordt dan in kostwinnersgezinnen (zie hoofdstuk 6).

Of tweeverdieners zich extra moeite moeten getroosten om tijd vrij te kunnen maken voor hun kinderen en voor het avondeten in gezinsverband, onttrekt zich aan onze waarneming. Wel kan worden vastgesteld dat relatief drukbezette tweeverdienende ouderparen anno 1995 niet minder tijd voor hun kinderen vrijmaakten en niet minder vaak 'en famille' de avondmaaltijd gebruikten dan ouderparen in kostwinnersgezinnen.

2.1.2 Tijdstip van verplichtingen

In 1996 werd de regelgeving aangaande de arbeids- en winkeltijden versoepeld. Eerder was de oude Arbeidswet al van steeds meer uitzonderingsclausules voorzien. Zo werd in 1988 een vergunningenstelsel ingevoerd dat de normen voor arbeidstijden verruimde. Flexibilisering van arbeidstijden is dus ook op de hier onderzochte periode 1975-1995 van toepassing. Die flexibilisering zou onder meer betekenen dat er vaker 'buiten kantooruren' gewerkt zou (moeten) worden.

In reactie hierop is de vrees geuit dat werk in de avond en in het weekend belemmerend zou zijn voor collectieve vormen van (vrije)tijdsbesteding. Gezinsleven, teamsport, vrijwilligerswerk, verenigingsleven en sommige vormen van cultuurdeelname, zoals toneel- en concertbezoek, vereisen immers dat meerdere mensen op hetzelfde tijdstip vrij zijn. Naarmate de vrije tijd van mensen minder synchroon loopt, zouden collectieve vormen van vrijetijdsbesteding terrein verliezen aan bezigheden die op afroep beschikbaar zijn (Beckers et al. 1994; Breedveld en Van den Heuvel 1995).

Hier komen de omvang van en de ontwikkelingen in het werken buiten kantooruren aan de orde. In het volgende hoofdstuk wordt gezien of werk buiten kantooruren inderdaad het veronderstelde belemmerende effect op collectieve vormen van vrijetijdsbesteding en op het gezinsleven heeft (§ 3.2).

Behalve ten aanzien van betaald werk is het vraagstuk van flexibilisering ten aanzien van huishoudelijk werk relevant. De opkomst van tweeverdieners- en eenpersoonshuishoudens en de verandering in sekserollen (ook binnen kostwinnershuishoudens) hebben tot gevolg dat groeiende aantallen mensen zich genoodzaakt zien betaald werk met huishoudelijk werk te combineren. Anders dan betaald werk kunnen huishoudelijke taken veelal op zelfgekozen uren worden vervuld. Aangezien men vaker betaald werk verricht, lijkt dit te impliceren dat men vaker 'buiten kantooruren' in het huishouden in de weer is.

De spreiding van betaald en huishoudelijk werk over de dagdelen is in kaart gebracht door

van elk dagdeel van een doorsnee werkweek na te gaan welk percentage van de bevolking van 18 tot 65 jaar betaald of huishoudelijk werk heeft verricht. Daartoe werd ieder etmaal in vier delen van zes uur verdeeld. Een dagdeel waarin iemand twee uur of meer betaald respectievelijk huishoudelijk werk verrichtte, geldt hier als een dagdeel waarin iemand betaald respectievelijk huishoudelijk werk deed (tabel 2.8).

Zo gemeten was betaald werk anno 1995 nog altijd sterk in de ochtenden en middagen van doordeweekse dagen geconcentreerd (vgl. Breedveld 1999). In die dagdelen werkte telkens zo'n 40% van de bevolking van 18 tot 65 jaar. Vrijdag onderscheidt zich enigszins door een iets lagere arbeidsparticipatie. Op de doordeweekse avonden en op zaterdag overdag werkte in de regel 5% à 10% van de 18-64-jarigen. Gedurende de zondag en op zaterdagavond verrichtte minder dan 5% betaalde arbeid. 's Nachts werkte slechts een gering deel van de bevolking en kan geen weekritme onderkend worden.

Het merendeel van het huishoudelijk werk wordt eveneens op reguliere arbeidstijden verricht, zij het met een grotere uitloop naar de avonden en naar het weekend. Opvallend is dat erop zaterdag overdag meer mensen in het huishouden actief zijn dan op doordeweekse dagen, terwijl het huishouden ook op zondag aandacht blijft vragen.

Tabel 2.8 Deel van de bevolking van 18 tot 65 jaar dat minimaal twee uur betaald c.q. huishoudelijk werk op verschillende dagdelen van de week verrichtte, 1995 (in procenten)

	betaald werk				huishoudelijk werk			
	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)	nacht (00-06 uur)	ochtend (06-12 uur)	middag (12-18 uur)	avond (18-24 uur)
zondag	1	2	4	2	0	10	24	7
maandag	1	42	43	6	0	26	40	8
dinsdag	1	43	43	7	0	25	35	8
woensdag	1	43	41	6	0	25	35	8
donderdag	1	43	43	8	0	24	35	11
vrijdag	1	39	39	5	0	26	38	11
zaterdag	1	9	9	3	0	30	52	5

Bron: SCP (TBO'95)

Om de ontwikkeling in de timing van taken door de jaren heen handzaam te kunnen schetsen zijn de 28 dagdelen tot vijf typen gereduceerd: (1) ochtenden en middagen van werkdagen; (2) avonden van werkdagen; (3) nachten; (4) zaterdagochtend, middag en avond; en (5) zondagochtend, middag en avond. Voor elk type dagdeel is voor elk meetjaar berekend welk deel van de bevolking twee uur of meer betaald of in het huishouden werkte (tabel 2.9).

Tabel 2.9 Ontwikkelingen in het tijdstip van betaald en huishoudelijk werk, gemeten naar deel van de bevolking van 18 tot 65 jaar dat in de diverse dagdelen minimaal twee uur betaald c.q. huishoudelijk werk verrichtte, 1975-1995 (in procenten)

	betaald werk					huishoudelijk werk				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
ochtenden en middagen van werkdagen	39	37	37	39	42	37	36	36	32	31
avonden van werkdagen	5	5	6	7	6	7	8	9	8	9
nachten	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0
zaterdagochtend, -middag en -avond	5	5	5	6	7	28	27	30	28	29
zondagochtend, -middag en -avond	2	2	3	3	3	10	11	11	11	14

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De timing van betaald werk geeft tussen 1975 en 1995 geen grote veranderingen te zien. Op de doordeweekse dagdelen overdag was telkens ongeveer 40% van de bevolking (minimaal twee uur) in het arbeidsproces ingeschakeld. Na een aanvankelijke geringe daling in de jaren tachtig was in 1995 een wat groter deel van de bevolking tijdens kantooruren (de ochtenden en middagen van doordeweekse dagen) aan de slag. Tegelijk was er een lichte toename van werk buiten kantooruren ('s avonds en in het weekend) te zien. De verschuiving naar werktijden buiten kantooruren was echter bescheiden (vgl. Breedveld 1999). Het zwaartepunt van de arbeidsinspanning bleef geconcentreerd in de ochtenden en de middagen van doordeweekse dagen. De timing van huishoudelijk werk was wat sterker aan verandering onderhevig. Tijdens kantooruren verminderde de inzet in het huishouden, terwijl die 's avonds en op zondag groeide.

De genoemde cijfers hebben betrekking op het percentage mensen dat op diverse tijdstippen betaald of onbetaald werk verricht. De focus op de verhouding tussen werk binnen en buiten kantooruren geeft overwegend een beeld van geringe verschuivingen te zien. Wanneer evenwel het volume van betaald en onbetaald werk op doordeweekse avonden (tussen 18.00 en 24.00 uur) en in het weekend (tussen 6.00 en 24.00 uur) in uren per week wordt uitgedrukt, komt wat duidelijker naar voren dat er sprake is van toenemende bedrijvigheid 'buiten kantooruren' (tabel 2.10). Behalve een lichte verschuiving binnen de gelederen van degenen die minimaal twee uur per week betaald en onbetaald werken, is immers ook sprake van een aanwas van degenen met betaalde en onbetaalde verplichtingen.

Tabel 2.10 Betaald werk en huishoudelijk werk buiten kantooruren, op doordeweekse avonden en in het weekend, bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in uren per week)

	betaald werk					huishoudelijk werk				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
doordeweekse avonden	1,1	1,2	1,3	1,5	1,4	3,1	3,4	3,5	3,3	3,6
weekend	0,9	0,9	1,0	1,2	1,3	5,9	5,9	6,2	6,0	6,4

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tot zover dit beeld van de tijdsduur, combinatie en timing van verplichtingen. In de bijlage is de ontwikkeling van de hoeveelheid betaald en onbetaald werk op doordeweekse avonden en in het weekend naar enkele bevolkingscategorieën uitgesplitst. In hoofdstukken 4 en 5 wordt in detail op de zondagse tijdsbesteding respectievelijk op doordeweekse routines ingegaan. In het volgende hoofdstuk worden tijdsduur en tijdstip van taakvervulling aan vrijetijdsbesteding en gezinsleven gerelateerd.

2.2 Vrije tijd

De ontwikkeling in de hoeveelheid vrije tijd - de tijd die niet aan persoonlijke verzorging of verplichtingen wordt besteed - is niet zonder meer het spiegelbeeld van de ontwikkeling in het tijdsbeslag van verplichtingen (tabel 2.11). De groei van verplichtingen met een kleine twee uur per week wordt maar gedeeltelijk in minder vrije tijd weerspiegeld, doordat ruim een uur op slaap en persoonlijke verzorging is bezuinigd. Daardoor gaf het gemiddeld aantal uren vrije tijd nauwelijks enige tekening te zien (het verschil tussen 1975 en 1995 is niet statistisch significant).

Tabel 2.11 Hoofdcategorieën van de tijdsbesteding in een doorsnee werkweek in oktober, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
verplichtingen (werk, studie en zorgtaken)	40,7	40,8	40,7	42,0	42,6
persoonlijke verzorging (hygiëne, eten en slapen)	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0
vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Mensen besteden hun vrije tijd op uiteenlopende tijden, op verschillende plaatsen en aan tal van bezigheden. Terwijl de een om tien uur 's avonds thuis televisiekijkt of naar een cd luistert, zit een ander in het café en is eenderde op weg naar huis na een bezoek aan vrienden of familie. Eerder op de avond was de een aan het sporten, terwijl de ander nog wat langer op de zaak bleef en de derde met het gezin aan tafel zat. Teneinde in deze vloed aan informatie enige hoofdlijnen te kunnen onderkennen, is het noodzakelijk het blikveld drastisch te vernauwen. Hier komen enkele vormen en kenmerken van vrijetijdsbesteding aan de orde. Bij de vormen van vrijetijdsbesteding wordt beschreven hoeveel tijd men besteedt aan activiteiten als televisiekijken, lezen, uitgaan en sportbeoefening (§ 2.2.1). Bij de kenmerken gaat het niet om specifieke bezigheden, maar om de aard van de vrijetijdsbesteding in het algemeen. Tot die kenmerken behoren het aantal activiteiten dat men onderneemt, en het deel van de vrije tijd dat men elders dan thuis doorbrengt (§ 2.2.2).

2.2.1 Vormen van vrijetijdsbesteding

Een blik op trends in de vrijetijdsbesteding leert dat de Nederlandse bevolking door de jaren heen minder aan huiselijk vermaak gebonden geraakt is (tabel 2.12). Uitgaan, sportbeoefening en vrijetijdsmobiliteit vergden in 1995 elk ruim een half uur per week langer dan in 1975. Participatie in het verenigingsleven zat eveneens iets in de lift. Alles tezamen bracht men in 1995 bijna tweeënhalf uur per week langer met deze uithuizige vormen van vrijetijdsbesteding door dan in 1975.

Ondanks de slinkende hoeveelheid thuis doorgebrachte vrije tijd groeide het gebruik van elektronische media, dat grotendeels uit televisiekijken bestaat. Binnen het huiselijk vermaak werd de televisie nog dominanter dan die in 1975 al was. Lezen en huiselijke sociale contacten zijn de grootste 'verliezers'. Gemiddeld is men per week anderhalf uur minder gaan lezen en twee uur minder aan huiselijke sociale contacten gaan besteden.

Tabel 2.12 Tijd besteed aan enkele vormen van vrijetijdsbesteding, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
lezen (kranten, tijdschriften, boeken)	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6
elektronische media (radio, tv, recorders)	12,4	12,1	13,5	13,2	13,2
huiselijke sociale contacten	11,3	11,0	10,0	9,8	9,3
sociale participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2
uitgaan (restaurant, café, museum, theater e.d.)	3,4	3,3	3,5	3,7	4,0
sportbeoefening	0,7	1,0	1,2	1,2	1,4
liefhebberijen	6,8	7,6	7,7	6,8	6,8
vrijetijdsmobiliteit	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Dit algemene beeld wordt verder aangescherpt door deze vormen van vrijetijdsbesteding

verder te concretiseren. In de bijlage bij dit hoofdstuk worden van deze vrijetijdsactiviteiten de ontwikkelingen binnen verschillende bevolkingscategorieën in kaart gebracht.

De vermindering van de leesduur (25%) was in de periode 1975-1995 vrij gelijkmatig over het lezen in kranten (20%), in boeken (25%) en in tijdschriften (30%) verdeeld (tabel 2.13). De afname van de gemiddelde leestijd komt niet alleen voor rekening van de afname van de leestijd onder lezers maar houdt ook verband met de vermindering van het aantal lezers. De omvang van het lezerspubliek van boeken, tijdschriften en kranten slonk. Het weekbereik van boeken daalde tussen 1975 en 1995 van 49% tot 38%, dat van kranten van 80% naar 68% en dat van tijdschriften van 84% naar 72%. Het aantal boeken dat men per maand leest daalde eveneens (van 1,7 naar 1,4).

Tabel 2.13 Lezen (tijd besteed aan, en deel van de bevolking dat in de onderzoekswEEK minimaal 1 kwartier heeft gelezen), Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week en in procenten)

	gemiddelde leestijd					aandeel lezers				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
lezen	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	96	95	94	91	89
boeken	1,6	1,6	1,3	1,5	1,2	49	48	44	44	38
kranten	2,5	2,3	2,3	2,2	2,0	80	78	75	71	68
tijdschriften	2,0	1,8	1,7	1,4	1,4	84	80	79	72	72

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Achter de stijging van het gebruik van elektronische media als hoofdactiviteit gaan twee tegengestelde bewegingen schuil. Een daling in het aandachtig gebruik van radio en andere audio-apparatuur wordt ruimschoots gecompenseerd door een sterkere stijging van het gebruik van televisie en video. Het luisteren naar de radio en naar opnamen wordt relatief weinig en steeds minder als hoofdactiviteit genoemd (tabel 2.14). Beide activiteiten zijn vooral populair op de achtergrond tijdens andere activiteiten.

Tabel 2.14 Gebruik van elektronische media (tijd besteed aan, en deel van de bevolking dat die media in de onderzoekswEEK minimaal 1 kwartier heeft gebruikt), Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week en in procenten)

	gemiddelde gebruikstijd					aandeel gebruikers				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
elektronische media	12,4	12,1	13,5	13,2	13,2	98	98	98	98	97
radio en audioapparatuur	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	68	60	52	50	41
televisie, teletekst en videoapparatuur	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	94	96	98	97	96

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Begin jaren zeventig had al nagenoeg elk huishouden de beschikking over een televisietoestel. Niettemin steeg sindsdien het aantal wekelijkse uren televisiekijken (inclusief video, teletekst en kabelkrant) van 10,2 uur in 1975 naar 12,4 uur in 1995. Daarmee nam de dominantie van de televisie in de huiskamer verder toe. Vooral in de eerste helft van de jaren tachtig groeide de populariteit van televisiekijken snel. Dit houdt verband met de snelle groei van het aanbod (Knulst en Kalmijn 1988: 75-102). Zo vergrootte de bekabeling het bereik van buitenlandse publieke en commerciële zenders. Daarnaast ging de Nederlandse publieke omroep steeds meer uitzenden. Eerst werd de zendtijd van de twee publieke zenders sterk uitgebreid. De totale zendtijd van Nederland 1 en 2 steeg tussen 1980 en 1985 met bijna eenderde van ruim

4.500 tot een kleine 6.000 uur per jaar. Dit werd gerealiseerd door 's middags en vrijdag- en zaterdagavond uit te gaan zenden. In 1988 volgde de uitbreiding van het publieke net van twee naar drie zenders. Daarenboven deden eind jaren tachtig de op het Nederlandse kijkerspubliek gerichte commerciële zenders hun intrede. Deze commerciële zenders gingen ook overdag en 's nachts uitzenden, hetgeen de evolutie van een avondprogrammering in de richting van een 'around-the-clock'-aanbod versterkte. Tenslotte vergrootte ook de video de mogelijkheden van het televisiegebruik, doordat deze mensen in staat stelt een programma of film van hun keuze te bekijken op het tijdstip van hun voorkeur.

De zendtijdverruiming beïnvloedde het tijdstip waarop men televisie kijkt. De groei van de kijktijd (+ 2,2 uur) bestaat vrijwel geheel (+1,9 uur) uit groeiende kijktijd overdag en 's nachts. Het aandeel van de kijktijd buiten de avond steeg van 5% in 1975 tot 19% in 1995. Deze stijging deed zich vooral onder jongeren voor (tabel 2.15).

In 1975 vulde televisiekijken 33% van de in een oktoberweek thuis doorgebrachte vrije tijd, in 1995 was dat aandeel gestegen tot 43%. Deze stijging is het gevolg van de groei van de gemiddelde kijktijd in combinatie met de daling van de thuis doorgebrachte vrije tijd. Vooral de kijktijd van jeugdigen en ouderen nam toe. Vergeleken met ouderen heeft de jeugd minder vrije tijd, waarvan zij bovendien een groter deel buitenshuis doorbrengt (§ 2.2.2). Door deze samenloop van omstandigheden is het aandeel van de televisie in de thuis bestede vrije tijd onder de jeugd hoog, zowel in vergelijking met vroeger jaren als in vergelijking met andere leeftijdsgroepen (tabel 2.15). Jaren na de hoogtijdagen van de Fabeltjeskrant ontpoppen jongeren zich in de thuis doorgebrachte vrije tijd als kijkbuiskinderen.

In de jaren zeventig keek bijna iedereen naar de programma's op één van de twee netten van de Nederlandse publieke omroep. Verruiming van het zenderaanbod heeft sindsdien kijkers naar andere zenders getrokken. Tussen 1975 en 1985 verloor de publieke omroep door de bekabeling 7% van de totale kijktijd aan buitenlandse zenders. Dit valt echter in het niet bij de gevolgen van de komst van de op Nederland gerichte commerciële zenders. Al kort na de introductie in 1989 was RTL4 de meest bekeken Nederlandstalige zender en trok deze een kleine 30% van de totale kijktijd. Na de komst van meer commerciële zenders groeide hun aandeel tot bijna de helft van de totale kijktijd in 1995. Ook deze ontwikkeling tekende zich het sterkst onder de jeugd af (tabel 2.15).

Het televisiekijken veranderde van een in de avond geconcentreerde bezigheid waarmee men eenderde van de thuis doorgebrachte vrije tijd aan de programma's van de publieke omroep besteedde, tot een minder in de avond samengebalde activiteit die een groter deel van het huiselijke vermaak beslaat en die steeds meer bestaat uit het bekijken van programma's van commerciële stations. In elk van deze ontwikkelingen loopt de jeugd voorop.

Tabel 2.15 Tijdstip en aard van het televisiekijken naar leeftijd, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
kijktijd overdag en 's nachts als percentage van de totale kijktijd	5	7	12	15	19
12-19 jaar	9	11	20	23	33
20-64 jaar	4	5	11	14	18
65 jaar	4	5	10	13	15
televisiekijken als percentage van de vrije tijd thuis	33	34	39	41	43
12-19 jaar	38	44	50	55	59
20-64 jaar	32	32	37	39	42
65 jaar	33	34	38	38	40
kijktijd naar commerciële zenders als percentage van de totale kijktijd	–	–	–	28	49
12-19 jaar	–	–	–	35	68
20-64 jaar	–	–	–	28	50
65 jaar	–	–	–	15	32

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Overigens is de groei van het televisiekijken sinds het midden van de jaren tachtig gering te noemen, zeker in vergelijking met de sterke expansie van het aanbod (zenders en zendtijd). De gestaag groeiende kijktijd werd over het sneller groeiende aanbod verdeeld, zodat de kijkdichtheid per programma daalde. De toegenomen keuzemogelijkheden en de opkomst van de afstandsbediening hebben het zappen in de hand gewerkt.

De teruggang in de huiselijke sociale contacten treft zowel het praten met huisgenoten als de huiselijke contacten met anderen in de vorm van visites, en vindt geen compensatie in de lichte toename van het telefoneren (tabel 2.16). Wat visites betreft, daalde wel de gemiddelde tijdsduur maar niet het aantal mensen dat daar op weekbasis deel aan had. Nog steeds heeft het overgrote deel van de bevolking zeer geregeld dergelijke contacten, maar minder frequent of minder langdurig. Bij praten met huisgenoten wijst het dalende percentage deelnemers op de opmars van het eenpersoonshuishouden (zie hoofdstuk 6).

Tabel 2.16 Huiselijke sociale contacten (tijd besteed aan, en deel van de bevolking dat in de onderzoekswEEK minimaal 1 kwartier dergelijke contacten onderhield), Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week en in procenten)

	gemiddelde duur					aandeel deelnemers				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
huiselijke sociale contacten	11,3	11,0	10,0	9,8	9,3	98	97	97	96	96
visites afleggen en ontvangen	8,4	8,0	7,4	7,2	6,9	92	92	92	90	90
praten met huisgenoten	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	82	76	70	67	64
telefoneren	–	0,4	0,5	0,6	0,7	–	50	50	54	58

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De verminderde tijdsduur van huiselijke sociale contacten geeft overigens niet zonder meer aanleiding tot de conclusie dat het sociale leven verschaald is. Mogelijk speelt een groter deel van het sociale leven zich binnen de in omvang gegroeide buitenshuis doorgebrachte vrije tijd af, tijdens sportbeoefening, uitgaan of de vrijetijdsmobiliteit. De beschikbare gegevens staan hierover echter geen uitspraak toe.

Duidelijk is wel dat de verminderde huiselijke sociabiliteit niet binnen organisaties op het maatschappelijke middenveld wordt gecompenseerd (tabel 2.17). Niettemin weerlegt de be-

scheiden groei van de onder de noemer sociale participatie samengebrachte deelname aan verenigingsleven, kerkelijke erediensten³ en vrijwilligerswerk de gedachte aan een verschranderend sociaal klimaat.

Tabel 2.17 Sociale participatie (tijd besteed aan, en deel van de bevolking dat in de onderzoekswEEK minimaal 1 kwartier in sociale verbanden geparticipeerd heeft), Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week en in procenten)

	gemiddelde duur					aandeel participanten				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
sociale participatie	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2	47	47	47	43	44
verenigingsleven	1,3	1,4	1,3	1,4	1,5	34	35	33	35	38
kerkgang	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	25	24	20	20	15
vrijwilligerswerk	0,8	0,7	1,0	0,8	1,0	21	21	25	19	22

Bron: SCP (TBO'75-'95)

In 1995 besteedden Nederlanders gemiddeld een half uur per week meer aan uitgaan dan in 1975. Deze groei is opgebouwd uit een geringe (en in tabel 2.18 door afronding niet zichtbare) toename bij elk der onderscheiden categorieën. Uitgaan bestaat door de bank genomen uit het bezoek van café, discotheek, bioscoop, sportwedstrijd en/of een ander evenement. Culinaire en culturele uitjes vormen een bescheidener deel van het uitgaan, waarbij aangetekend wordt dat restaurants per week een twee zo groot deel van de bevolking tot hun clientèle mogen rekenen als culturele instellingen.

Tabel 2.18 Uitgaan (tijd besteed aan, en deel van de bevolking dat in de onderzoekswEEK minimaal 1 kwartier uitgegaan is), Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week en in procenten)

	gemiddelde uitgaansduur					aandeel deelnemers				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
uitgaan	3,5	3,3	3,5	3,7	4,0	70	68	67	69	74
cultuurdeelname (podia, musea)	0,2	0,2	0,3	0,3	0,2	10	10	10	11	10
restaurantbezoek	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	18	15	16	19	22
cafébezoek (incl. discotheek)	1,3	1,0	1,2	1,3	1,3	39	34	36	35	41
overig (bioscoop, sportwedstrijd, enz.)	1,7	1,7	1,8	1,8	1,9	47	48	47	46	50

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Cultuurdeelname, in de vorm van podium- of museumbezoek, beslaat slechts een fractie van de vrijetijdsbesteding. Fanatieke cultuurliefhebbers daargelaten heeft men in de regel niet wekelijks op deze wijze deel aan het culturele leven. Een beter beeld van ontwikkelingen in podium- en museumbezoek wordt verkregen door deze activiteiten niet op week- maar op jaarbasis te bezien (tabel 2.19). Dan blijken zowel het gemiddeld aantal bezoeken als het deel van de bevolking dat tot de bezoekers gerekend kan worden, gegroeid te zijn⁴ (zie voor een recent en gedetailleerd overzicht van het bereik van de kunsten De Haan en Knulst 2000). Dat die stijging zich op weekbasis niet voordoet, suggereert dat de toegenomen deelname aan het culturele leven uit incidenteel podium- en museumbezoek bestaat (zie § 2.2.2). Deze interpretatie strookt met het feit dat de groei van het aandeel incidentele podiumbezoekers (+65%) sterker was dan de groei van het aandeel trouwe podiumbezoekers (+40%). Bij het museumbezoek zijn de groeipercenages van incidentele en trouwe bezoekers echter gelijk.

Tabel 2.19 Cultuurdeelname per week en per jaar, Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	podia					musea				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gemiddelde wekelijkse tijdsduur (in uren)	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
bezoekers per week (in %)	7	5	3	3	4	5	5	5	5	5
jaarlijks aantal bezoeken	1,5	1,4	1,7	1,7	2,3	1,6	1,7	2,1	2,3	2,3
bezoekers per jaar (in %)	34	36	38	43	54	46	48	54	54	59
tot 2 bezoeken per jaar	20	22	23	26	33	29	30	34	32	38
meer dan 2 bezoeken per jaar	15	14	15	17	21	16	18	20	21	21

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Op basis van het tijdsbestedingsonderzoek is het niet mogelijk om nader uit te splitsen naar het type sport dat men beoefent. Behalve de verdubbeling van het tijdsbeslag van de wekelijkse sportbeoefening (tabel 2.12) kan slechts worden gerapporteerd dat het percentage mensen dat in de loop van de week minimaal een kwartier actief aan sport gedaan heeft, steeg van 26% in 1975 naar 40% in 1995. Steeds meer mensen besteden steeds meer tijd aan sport. Uit andere SCP-onderzoek is bekend dat de groei van de deelname vooral op het conto komt van sporten die op individuele basis beoefend kunnen worden, zoals zwemmen, fitness en aerobics. De deelname aan teamsporten liep daarentegen iets terug. Bij individuele sporten kan men het tijdstip en de frequentie van deelname beter dan bij teamsporten op individuele wensen en omstandigheden afstemmen. Individuele sportbeoefening past daarom beter in een tijd waarin mensen op flexibele wijze hun vrije tijd willen indelen. In discussies over individualisering in de sport speelt behalve de deelname aan solistische sporten ook de organisatiegraad van de sporters een rol. Waar een lagere participatie in sportverenigingen eveneens op een meer geïndividualiseerde vrijetijdsbesteding zou duiden, blijkt de organisatiegraad van sporters niet gedaald maar toegenomen (SCP 1998).

2.2.2 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding

Om diverse redenen mag worden verwacht dat de verscheidenheid aan activiteiten die Nederlanders in hun vrije tijd ontplooiën, in de afgelopen decennia is gegroeid. De welvaarts-groei bracht meer activiteiten binnen het financiële bereik van meer mensen, het hogere opleidingsniveau bracht meer cultuurgoederen binnen het culturele bereik van meer mensen en de vrijetijdsindustrie bracht almaar meer vrijetijdsattributen en -activiteiten op de markt. Bovendien had het proces van ontkerkelijking tot gevolg dat levensbeschouwelijke restricties op de vrijetijdsbesteding verminderden, terwijl een zeker standsbesef plaats maakte voor een informeler samenleving waarin men, zeker in de vrije tijd, vrijer de eigen individuele voorkeuren kan volgen.

Een deel van de trends in tabel 2.20 lijkt deze verwachting te schragen (zie bijlage bij dit hoofdstuk voor uitsplitsingen naar bevolkingscategorieën). Nederlanders zijn een groter deel van hun nagenoeg constant gebleven hoeveelheid vrije tijd buiten de deur door gaan brengen. Vooral 1995 gaf een groei van de uithuizigheid van de vrijetijdsbesteding te zien. Van de wekelijkse vrije tijd bracht men in 1995 gemiddeld 1 uur en 20 minuten meer buiten de deur door dan in 1975. Ruim eenderde van deze extra uithuizige vrije tijd is gebruikt voor transport ten behoeve van vrijetijdsactiviteiten. De vrijetijds mobiliteit nam in 1995 ruim een half uur per week meer in beslag dan in 1975.

Verder blijken de voor inflatie gecorrigeerde consumptieve bestedingen ten behoeve van de vrije tijd tussen 1975 en 1995 met 50% te zijn toegenomen. Een van de gevolgen is dat huishoudens goed geëquiperd raakten met apparatuur om de vrije tijd thuis mee door te brengen. Aangezien de beschikbare hoeveelheid vrije tijd ongeveer gelijk bleef, impliceert dit een aan-

zienlijke stijging van de kapitaalintensiteit van de vrijetijdsbesteding, zowel per tijdseenheid als per activiteit.

De grotere uithuizigheid en kapitaalintensiteit van de vrijetijdsbesteding stroken met de verwachting van een zich verbredend vrijetijdsrepertoire. In het licht daarvan is het dan ook des te opmerkelijker dat de diversiteit van de vrijetijdsbesteding in de loop der jaren weinig verandering ondergaan blijkt te hebben, althans wanneer diversiteit wordt opgevat als het aantal verschillende activiteiten dat men in de vrije tijd onderneemt (later in deze paragraaf komt een meer inhoudelijke invulling van diversiteit aan de orde). De breedte van het vrijetijdsrepertoire is zowel op weekbasis als op jaarbasis berekend. Er is sprake van een geringe daling van het aantal activiteiten dat men gedurende de onderzoekswEEK in de vrije tijd ont-plooid. Het totale aantal jaarlijkse vrijetijdsactiviteiten dat men zegt te ondernemen, geeft echter een lichte stijging te zien.

Deze discrepantie doet een zekere vervluchtiging van de vrijetijdsbesteding vermoeden. Dat het aantal activiteiten waaraan men wel eens deelneemt licht is toegenomen terwijl het aantal activiteiten op weekbasis enigszins daalde, lijkt te impliceren dat men een groeiend aantal activiteiten niet regelmatig maar slechts zo nu en dan onderneemt.

Tabel 2.20 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (indexcijfers, 1975 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995
hoeveelheid vrije tijd	100	98	102	99	99
uithuizigheid van besteding ^a	100	97	102	103	110
reistijd t.b.v. besteding	100	87	110	108	121
consumptieve bestedingen t.b.v. vrije tijd ^b	100	121	117	138	151
outillage t.b.v. huiselijke besteding ^c	100	130	153	216	250
aantal activiteiten per week ^d	100	100	99	96	95
aantal activiteiten per jaar ^e	100	99	100	100	103
hoeveelheid vrije tijd na aftrek van tv-kijktijd en reistijd	100	97	97	92	91
langere tijd volgehouden besteding ^f	100	98	98	94	92
langere tijd volgehouden besteding, gecorrigeerd ^g	100	101	101	102	103
verbrokkeling van besteding, gecorrigeerd ^h	100	98	96	94	93

^a Het percentage van de vrije tijd dat niet thuis werd doorgebracht (het gemiddelde van de percentages uithuizigheid per persoon).

^b Afgemeten aan de uitgaven aan apparatuur, lectuur, lidmaatschappen, entreegelden, sport, vakanties, uitstapjes en vereringen in horecagelegenheden, in constante prijzen, per hoofd van de bevolking (bron: CBS Nationale Rekeningen, diverse jaren).

^c Afgemeten aan toerusting met audiovisuele apparatuur, per huishouden.

^d Het aantal activiteiten dat men in de onderzoekswEEK ont-plooid (dagboekregistratie).

^e Het aantal activiteiten waaraan men zei deel te nemen (vragenlijstregistratie).

^f Het aantal keren dat men in de onderzoekswEEK twee aaneengesloten kwartieren aan dezelfde vrijetijdsactiviteit besteedde, zonder tv-kijktijd en reistijd.

^g Het aantal keren dat men in de onderzoekswEEK twee aaneengesloten kwartieren aan dezelfde vrijetijdsactiviteit besteedde, zonder tv-kijktijd en reistijd, en afgezet tegen de resterende hoeveelheid vrije tijd.

^h Het aantal episodes in de onderzoekswEEK gedurende welke men enigerlei vrijetijdsactiviteit ondernam zonder tv-kijktijd en reistijd, en afgezet tegen de resterende hoeveelheid vrije tijd.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Het toegenomen tijdsbeslag van de vrijetijdsmobiliteit komt in mindering op het volume vrije tijd dat feitelijk voor de diverse activiteiten beschikbaar is. Zoals eerder ter sprake kwam, is de positie van de televisie in de vrijetijdsbesteding in 1995 nog dominanter dan in 1975 al het geval was. Net zomin als de reistijd ten behoeve van de vrije tijd, is de voor de televisie door-gebrachte tijd beschikbaar voor andere activiteiten. Hoewel de totale hoeveelheid vrije tijd

door de jaren heen nagenoeg gelijk bleef, verminderde daardoor de hoeveelheid vrij besteedbare tijd na aftrek van de vrijetijds mobiliteit en de televisiekijktijd. Dat betekent dat er minder tijd resteert voor de overige wekelijkse vrijetijdsactiviteiten, die daarom in een kortere tijd moeten worden afgewerkt. Dat roept opnieuw het beeld van vervluchting op, een beeld dat evenwel de nodige nuancering blijkt te behoeven.

Binnen de vrije tijd na aftrek van vervoer en televisiekijken blijkt geen sprake te zijn van een acceleratie van de besteding. Zo geeft het aantal keren dat men binnen dat tijdsbestek twee opeenvolgende kwartieren aan dezelfde activiteit besteedde, niet de verwachte daling maar juist een lichte stijging te zien (waarbij aangetekend wordt dat de score is berekend per eenheid vrije tijd, omdat het krapper wordende volume vrije tijd anders bijna per definitie een daling van deze score zou betekenen).

Het beeld van vervluchting wordt eveneens weersproken door de afgenomen verbrokkeling van de vrijetijdsbesteding (opnieuw berekend per eenheid vrije tijd). Het gebeurde verhoudingsgewijs minder vaak dat een activiteit werd beëindigd om iets anders te gaan doen (een andere vrijetijdsactiviteit dan wel een bezigheid in de sfeer van verplichtingen of persoonlijke verzorging).kapitaal

Volgens Linder (1971: 74-87) zou een toename van de welvaart via een grotere kapitaalintensiteit van de vrijetijdsactiviteiten tot een gejaagdere vrijetijdsbesteding leiden. De grotere uithuizigheid en kapitaalintensiteit van de vrijetijdsbesteding bevestigen dat er met de vrije tijd van tegenwoordig meer geld is gemoeid. Van een vervluchting van de vrijetijdsbesteding blijkt evenwel geen sprake. Integendeel, de besteding van de krapper geworden hoeveelheid vrije tijd na aftrek van transport en televisie laat zich veeleer als geconcentreerder dan als vluchtiger kenschetsen.

Dit laat onverlet dat het aantal kwartieren dat opeenvolgend aan dezelfde vrijetijdsactiviteiten (vervoer en televisie niet meegerekend) werd besteed, wel degelijk afnam. Zonder het verminderde volume beschikbare tijd te verdisconteren ligt het aantal opeenvolgende kwartieren met dezelfde vrijetijdsbesteding in 1995 7% lager dan in 1975. Deze daling wordt echter niet door een vluchtiger omgang met de beschikbare vrije tijd veroorzaakt, maar door een groot (33% in 1995) en groeiend deel (was 27% in 1975) van de vrije tijd dat aan transport en televisiekijken werd besteed.

Binnen de termijn van een week en na aftrek van reistijd en televisiekijktijd werd de vrijetijdsbesteding dus niet gehaaster. De afname van de hoeveelheid beschikbare vrije tijd heeft geresulteerd in een afname van het aantal activiteiten dat men onderneemt. In reactie op deze toenemende krapte is men niet gaan proberen een gelijk aantal activiteiten in minder tijd te ondernemen, maar is men minder verschillende dingen per week gaan doen.

De relativering van vluchtigheid heeft alleen betrekking op het activiteitenpatroon op weekbasis. De constatering dat men meer jaarlijkse maar minder wekelijkse activiteiten rapporteert, wijst erop dat men op jaarbasis beschouwd minder intensief bij activiteiten betrokken is. Die vervluchting heeft meer het karakter van 'nu en dan intensief' dan van 'vaak eventjes'.

Hoewel er weinig bekend is over het gezelschap waarin men activiteiten ondernam, lijkt de grotere uithuizigheid niet vooral solistisch beleefd te worden. Het lidmaatschap van verenigingen die activiteiten in de sfeer van de vrije tijd organiseren, is de afgelopen twee decennia gestegen (tabel 2.21). De organisatiegraad in verenigingen die zich toeleggen op de beoefening van kunstzinnige activiteiten (zang, muziek en toneel), hobby's of sport steeg met 50%. Van atomisering in de vrije tijd lijkt geen sprake.

Tabel 2.21 Lidmaatschap van verenigingen, bevolking van 18 jaar en ouder, 1974-1995 (in procenten)

	1974	1977	1980	1983	1987	1991	1995
jeugdverenigingen, clubhuizen	4	3	3	4	3	3	4
zang-, muziek-, toneelverenigingen	6	7	9	8	8	8	9
hobbyverenigingen	6	6	7	7	7	7	9
sportverenigingen	20	21	26	27	27	29	30

Bron: SCP (1998: 699)

Tot nu toe werd de diversiteit van de vrijetijdsbesteding opgevat als het aantal verschillende vrijetijdsactiviteiten dat men onderneemt. Tot slot komt nu een meer inhoudelijke invulling van het begrip diversiteit aan de orde, waarbij niet het aantal maar de aard van die activiteiten centraal staat.

Onderwijsexpansie en welvaartsgroei hebben het culturele domein binnen het bereik van meer mensen gebracht, door intellectuele en financiële barrières te slechten. Tegelijkertijd ver-grootte de vrijetijdsindustrie echter het aanbod van amusement, een aanbod dat ook op het cultureel geïnteresseerde deel van de bevolking gericht is. Enerzijds groeide het potentiële cultuurpubliek, anderzijds kwam dat publiek in de vrije tijd aan meer verlokkingen bloot te staan. Dit roept de vraag op of er sprake is van een toenemende vermenging van culturele en niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding.

Het omslag van de adviezen van de Raad voor Cultuur wordt niet alleen gesierd met afbeel-dingen die verwijzingen naar traditionele cultuuruitingen, zoals een goedgevulde boekenkast, een violist en een gotisch kerkraam, maar ook met een afbeelding van een 'crowdsurfer' tijdens een popconcert. Dit illustreert een grotere openheid binnen het culturele domein. Sommigen achten dit een betreurenswaardige ontwikkeling. Zo viel in de cultuurbijlage van *NRC Handelsblad* op 5 maart 1999 te lezen dat "(...) in onze tijd de zogenoemde hoge cultuur langzaam maar zeker oplost in de lage. (...) de elite kun je intussen reuze blij maken met een pot bier, liefst in combinatie met een pot voetbal (...)", hetgeen de auteur in mineur deed concluderen dat "(...) de kunst door de vrijetijdscultuur wordt opgeslokt".

Voorschriften voor een cultureel betamelijke wijze van vrijetijdsbesteding zouden aan zeggingskracht hebben ingeboet. Of men in de verbreding van het vrijetijdsrepertoire van de cultureel geïnteresseerden een verzwakking dan wel een informalisering van die voorschriften ziet, is in dit verband van minder belang dan het resultaat dat een avondje uit naar eigen keus een bezoek aan de schouwburg of aan een discotheek lijkt te kunnen omvatten, desgewenst zelfs op één avond.

De vraag of er sprake is van een toenemende vermenging van culturele en niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding kan niet beantwoord worden op basis van gegevens over de tijdsbesteding binnen het bestek van één week. Zelfs degenen die geregeld aan het culturele leven deelnemen, doen dat niet elke week. De tijdsbesteding in één week vormt daarom geen geschikte meting van de deelname aan culturele activiteiten. Hetzelfde geldt overigens voor niet-culturele vrijetijdsactiviteiten als het bezoek aan café, discotheek, bioscoop of voetbalwedstrijd. In plaats daarvan is de deelname aan culturele en niet-culturele vrijetijdsactiviteiten vastgesteld op basis van het gedrag dat men in de enquête van het Tijdsbestedingsonderzoek rapporteert. In deze analyse gaat het om het bezoek aan theater of concert, museum of tentoonstelling, café, discotheek, bioscoop en voetbalwedstrijd. Actieve sportbeoefening en televisiekijken zijn wel aan de hand van dagboekgegevens over het gedrag in de onderzoeks-week gemeten.

Voor deze analyse is de deelname aan een activiteit uitgedrukt als het percentage mensen dat die activiteit vaker dan gemiddeld onderneemt. Daartoe is voor elk van die activiteiten de gemiddelde deelname over de vijf meetjaren berekend en als drempelwaarde genomen. Vervolgens is telkens berekend welk percentage die waarde overschreed. Jongeren in de

leeftijd van 12 tot 18 jaar zijn hier buiten beschouwing gelaten, omdat hun gedrag niet slechts hun eigen preferenties maar ook de invloed van ouders en school weerspiegelt. Zowel culturele als niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding geven een groeiende toeloop van deelnemers te zien, met het bezoek aan voetbalwedstrijden als enige uitzondering (tabel 2.22).

Tabel 2.22 Deelname^a aan culturele en niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 1975-1995

	drempelwaarde	deelname die drempelwaarde overschrijdt (in procenten)				
		1975	1980	1985	1990	1995
culturele vormen van vrijetijdsbesteding						
bezoek aan podia	1,8 ^b	24	24	27	29	34
bezoek aan musea	2,0 ^b	19	22	23	27	34
niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding						
bezoek aan cafés	11,3 ^b	33	39	36	40	47
bezoek aan disco's	3,4 ^b	11	10	14	16	16
bezoek aan voetbalwedstrijden	n.v.t. ^c	23	22	20	19	22
sportbeoefening	0,9 ^d	20	23	29	33	34
televisiekijken	11,4 ^d	38	37	47	45	47

^a Percentage van de bevolking dat meer dan over de vijf jaren gemiddeld aan een activiteit deelnam.

^b Aantal bezoeken per jaar.

^c Gemiddelde deelname kan niet in aantal bezoeken per jaar uitgedrukt worden, percentages verwijzen naar deel van de bevolking dat soms of geregeld voetbalwedstrijden bezoekt.

^d Aantal uren per week.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De constatering dat zowel de deelname aan culturele als aan niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding toenam, houdt de mogelijkheid open dat er sprake is van een groeiende vermenging van beide vormen van vrijetijdsbesteding. Of dit inderdaad het geval is, is in kaart gebracht door vast te stellen of het publiek van niet-cultureel vermaak meer culturele activiteiten is gaan ondernemen, en of het publiek van culturele instellingen meer niet-cultureel vermaak in het vrijetijdsrepertoire is gaan opnemen. In concreto is daartoe zowel de cultuurdeelname van cafébezoekers, discogangers, voetballiefhebbers, sportbeoefenaren en televisiekijkers als dergelijk niet-cultureel vermaak onder bezoekers van podia en musea geïnventariseerd.

De gedachte aan een groeiende vermenging van culturele en niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding leidt tot de verwachting dat trouwe cafébezoekers, discogangers, voetballiefhebbers, sportbeoefenaren en televisiekijkers meer aan cultuur zijn gaan doen, en dat podium- en museumbezoekers zich meer niet-cultureel vermaak zijn gaan veroorloven. Deze vermenging van culturele met niet-culturele vrijetijdsactiviteiten is wel als een 'omnivoor' vrijetijds patroon gekenmerkt (Knulst 1992; Peterson 1992).

De eerste verwachting wordt gedeeltelijk bevestigd. Het bezoek aan podia is onder trouwe deelnemers aan elk van de hier onderscheiden vijf niet-culturele vormen van vermaak in de loop der jaren toegenomen. Cafébezoekers, discogangers, voetballiefhebbers, sportbeoefenaren en televisiekijkers leerden de weg naar podiumvoorstellingen gaandeweg steeds beter te vinden. Met betrekking tot museumbezoek vindt deze verwachting echter weinig ondersteuning. Behalve onder de televisiekijkers was onder hen nauwelijks een groei van het museumbezoek waarneembaar (tabel 2.23).

Tabel 2.23 Deelname aan culturele vormen van vrijetijdsbesteding onder deelnemers aan niet-cultureel vermaak, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	podiumbezoek					museumbezoek				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
onder cafébezoekers	29	26	30	33	35	20	22	23	22	22
onder discobezoekers	22	26	31	33	32	15	19	23	20	16
onder bezoekers van voetbalwedstrijden	24	23	22	24	35	17	14	15	18	17
onder sportbeoefenaars	33	30	30	34	39	20	19	20	22	22
onder televisiekijkers	14	15	20	22	28	11	12	14	16	17

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De omgekeerde verwachting, dat cultuurliefhebbers zich meer niet-cultureel vermaak zijn gaan veroorloven, vindt meer ondersteuning (tabel 2.24). Onder de trouwe bezoekers van podiumuitvoeringen (twee of meer bezoeken per jaar) groeide de populariteit van cafébezoek, discobezoek, sportbeoefening en televisiekijken. Onder degenen die het meeste enthousiasme voor musea en tentoonstellingen aan de dag leggen (meer dan twee bezoeken per jaar), tekent zich een aanzienlijke toename van cafébezoek, sportbeoefening en televisiekijken af. Alleen het bezoek aan voetbalwedstrijden verloor onder de cultureel geïnteresseerden aan populariteit.

Tabel 2.24 Deelname aan niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding onder cultuurdeelnemers, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	onder podiumbezoekers					onder museumbezoekers				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
cafébezoek	40	32	40	47	48	39	37	41	42	46
discobezoek	10	11	16	18	15	11	11	16	15	11
bezoek van voetbalwedstrijden	24	21	16	16	22	24	17	15	16	17
sportbeoefening	27	29	32	39	40	24	24	28	34	35
televisiekijken	22	24	35	35	38	25	24	34	34	36

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Zowel een blik op de culturele activiteiten van deelnemers aan niet-cultureel vermaak als een blik op het niet-culturele vermaak van bezoekers van culturele instellingen wijst op een toenemende vermenging van culturele en niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding.

Deelnemers aan niet-cultureel vermaak vinden gemakkelijker de weg naar de podia, terwijl podia en musea in toenemende mate een publiek trekken dat tevens allerlei niet-culturele vormen van vrijetijdsbesteding op het repertoire heeft.

Cultuur is onderdeel van een breedgeschakeerd vrijetijdsrepertoire geworden. Als één van de opties ter invulling van de beschikbare vrije tijd is cultuur op de competitieve vrijetijdsmarkt terechtgekomen. Cultuur is van haar voetstuk gehaald en in concurrentie met andere vormen van vrijetijdsbesteding verwickeld geraakt.

Voor culturele instellingen betekent dit meer competitie en meer onzekerheid. Voor sociologen en 'marketeers' betekent het dat het nog moeilijker wordt om de, in de praktijk vaak toch al moeilijk te trekken, scheidslijnen tussen leefstijlen zichtbaar te maken. De overzichtelijke tegenstelling tussen hogere cultuur en lagere vormen van vermaak volstaat steeds minder. Veeleer lijken smaakonderscheidingen en culturele canons te refereren aan specifieke compilaties van elementen uit zowel 'high brow' als 'low brow' cultuur (Mommaas 1998).

2.3 Samenvatting

Deze verkenning van patronen en ontwikkelingen in de tijdsbesteding bracht aan het licht dat de tijdsdruk van het totale takenpakket (betaald werk, studie en huishoudelijk werk, inclusief kinderverzorging) in de afgelopen decennia was toegenomen. Onder de bevolking van 18 tot 65 jaar vergde het vervullen van die taken in 1995 ruim tweeënhalf uur per week meer dan in 1975 het geval was.

Die toegenomen drukte was niet gelijkelijk over de bevolking verdeeld, integendeel, de extra tijdsdruk rust vooral op de schouders van mannen (+3,8 uur per week), mensen in de leeftijd van 35 tot 50 jaar (+6 uur) en hoger opgeleiden (+3 uur). Onder vrouwen is het beeld gedifferentieerd: enerzijds wisten huisvrouwen hun inspanningen te reduceren (4 uur), anderzijds gingen steeds meer vrouwen tot de veel drukker bezette categorie van werkende vrouwen behoren. Doordat deze twee effecten elkaar in evenwicht hielden, veranderde er gemiddeld genomen weinig in de tijdsdruk van vrouwen.

Achtergrond van de divergerende trends binnen de verschillende bevolkingsgroepen is dat meer vrouwen betaald werk gingen verrichten, zonder dat mannen minder gingen werken. Het takenpakket en de tijdsdruk in gezinnen nam toe, beide seksen zagen zich vaker genoodzaakt zowel betaalde als onbetaalde werkzaamheden op zich te nemen. Het deel van de bevolking waarvoor dit het sterkst het geval is, veelal hoger opgeleiden in de leeftijd van 35 tot 50 jaar, zag zich met meer taken en meer tijdsdruk geconfronteerd.

De liberalisering van arbeids- en winkeltijden in 1996 met de nieuwe Arbeidstijdenwet en Winkeltijdenwet werd mede met het oog op de verbeterde combineerbaarheid van arbeid en zorg gelegitimeerd. Daaraan voorafgaand had zich hier al een geleidelijke liberalisering voltrokken, doordat bestaande regelgeving van steeds meer vrijstellingen voorzien werd.

Desondanks was betaald werk in hoofdzaak in de ochtenden en middagen van doordeweekse dagen geconcentreerd gebleven. Huishoudelijk werk legt van oudsher al een groter beslag op de avonden en op het weekend dan betaald werk. De concentratie van huishoudelijk werk in doordeweekse uren overdag nam verder af, de uitloop naar de zondag groeide.

Over de gehele bevolking gemiddeld (drukke en minder drukke groepen inbegrepen) verminderte de wekelijks beschikbare vrije tijd niet of nauwelijks. Binnen de drukker bezette deelpopulatie van 18 tot 65 jaar bedroeg die afname echter twee uur.

Het beeld van toegenomen bedrijvigheid is in diverse opzichten ook op die vrije tijd van toepassing. Zo verloren rustige huiselijke activiteiten als lezen, praten met huisgenoten en visites terrein (tezamen 3½ uur per week) aan uitgaan, sportbeoefening en recreatieve mobiliteit. Men recreëert meer dan voorheen buiten de deur. Van de huiselijke bezigheden won alleen televisiekijken aan populariteit, deels ten koste van het luisteren naar radio en muziek.

Na aftrek van televisiekijken en mobiliteit daalde de wekelijks voor andere vrijetijdsactiviteiten beschikbare vrije tijd met 10%. Het aantal vrijetijdsactiviteiten waaraan men per week deel had, daalde echter minder snel (5%), terwijl het aantal activiteiten waaraan men zo nu en dan deel zegt te nemen, niet daalde maar licht steeg. Al met al rijst het beeld dat men in minder vrije tijd meer activiteiten onderneemt. Niet alleen het aantal activiteiten dat men onderneemt, maar ook de aard van de activiteiten die men combineert, wijst op een verbreding van het vrijetijdsrepertoire. Een incidenteel bezoek aan een culturele instelling is onderdeel van menig gemêleerd vrijetijdspakket geworden.

Noten

- ¹ Hoewel het woord tweeverdieners taalkundig problematisch is, is het inmiddels dermate ingeburgerd dat het ook hier wordt gebruikt.
- ² Dezelfde verschillen worden gevonden wanneer wordt gecontroleerd voor het effect van opleidingsniveau. Dit duidt erop dat deze verschillen niet kunnen worden toegeschreven aan verschillen in opleidingsniveau tussen kostwinners- en tweeverdienershuishoudens.
- ³ Voor de goede orde zij opgemerkt dat de gemiddelde duur van het kerkbezoek daalde van 26 naar 22 minuten, hetgeen niet tot uiting komt de in de tabellen gehanteerde afronding.
- ⁴ Deze meting van podiumbezoek omvat ook voorstellingen uit het populaire genre.

Bijlage bij hoofdstuk 2

Ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening binnen bevolkingscategorieën

Een weergave van ontwikkelingen in termen van bevolkingsgemiddelden door de jaren heen is informatief, maar in zekere zin ook verhullend. Die weergave vertelt in zoverre niet het hele verhaal, dat achter trends in bevolkingsgemiddelden uiteenlopende trends binnen verschillende bevolkingsgroepen schuil kunnen gaan. En ook wanneer het bevolkingsgemiddelde niet veranderde, kunnen zich onder de oppervlakte aan elkaar tegenstrijdige trends hebben voorgedaan die elkaar compenseerden. In deze bijlage komen ontwikkelingen binnen bevolkingscategorieën ter sprake. De informatie over de tijdsbesteding en tijdsordening wordt telkens uitgesplitst naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie en gezinsfase, alsmede naar een combinatie van sekse, arbeidsmarktpositie van de respondent, arbeidsmarktpositie van de partner en ouderschap, in de bijlagetabellen kortweg aangeduid als verzorgingspositie. Degenen die in verdere uitsplitsingen van bezigheden geïnteresseerd zijn, kunnen terecht op de SCP-homepage (www.scp.nl).

B2.1 Het tijdsbeslag van verplichtingen

Bij de weergave van het tijdsbeslag van verplichtingen worden drie aspecten belicht: het totale takenpakket, betaald werk en huishoudelijke zorgtaken. De gegevens betreffen ditmaal niet slechts de bevolking van 18 tot 65 jaar, maar de gehele bevolking van twaalf jaar en ouder in de jaren 1975, 1985 en 1995. Het tijdsbeslag van studie is niet apart vermeld, maar wel in het totaal opgenomen (tabel B2.1).

Uit de bevolkingsgemiddelden komt opnieuw het groeiende tijdsbeslag van het takenpakket naar voren. Over de gehele bevolking gemiddeld namen de diverse taken in 1995 per week ongeveer twee uur meer in beslag dan in 1975. Er is reeds op gewezen dat deze toename het gevolg is van de groei van het tijdsbeslag van betaald werk, en dat die groei vooral voor rekening komt van vrouwen (+3½ uur per week). Aangezien vrouwen hun bijdrage aan het huishouden hebben verminderd (- 3½ uur), is het tijdsbeslag van hun totale takenpakket nagenoeg stabiel gebleven. Onder mannen daarentegen is het tijdsbeslag van taken met een kleine vier uur toegenomen. Behalve hun betaalde arbeidsinspanning (+1 uur per week) groeide ook hun inzet in het huishouden (+2½ uur). Dit heeft ertoe geleid dat het gemiddelde takenpakket van mannen per week twee uur meer vergt dan dat van vrouwen.

Naar leeftijd onderscheiden laat de ontwikkeling in het tijdsbeslag van taken een tegenstelling zien tussen mensen ouder en jonger dan 50 jaar. De bevolking van 50 jaar en ouder werd in 1995 wat minder door taken in beslag genomen dan in 1975, terwijl in de leeftijd tot 50 jaar de druk der verplichtingen juist toenam, het sterkst in de groep van 35 tot 50 jaar. Deze tegengestelde ontwikkeling is grotendeels terug te voeren op ontwikkelingen met betrekking tot betaald werk.

Ook het onderscheid naar opleidingsniveau brengt tegengestelde ontwikkelingen aan het licht. Degenen met havo of een hoger opleidingsniveau kregen het drukker terwijl het tijdsbeslag van verplichtingen van lager geschoolden verminderde. Een en ander komt opnieuw voor rekening van ontwikkelingen in de sfeer van betaald werk.

Het behoeft geen verbazing te wekken dat de positie op de arbeidsmarkt van grote invloed is op het tijdsbeslag van het takenpakket. Mensen met betaald werk zijn veruit het drukst. Zij hebben het bovendien steeds drukker gekregen, hetgeen verband houdt met de opkomst van

het fenomeen taakcombinatie. Mensen met betaald werk worden vaker ook in het huishouden ingeschakeld. Hun huishoudelijke inzet vergde in 1995 drieënhalf uur meer dan in 1975. De belasting van huisvrouwen nam af.

Het tijdsbeslag van taken is vooral onder (on)gehuwd samenwonenden met kinderen toegenomen. Ook eerder in de gezinsfase nam de belasting iets toe, terwijl die in latere fases wat daalde. Overigens zijn kinderloos samenwonenden tot 40 jaar ongeveer net zo drukbezet als samenwonenden met kinderen. Beide groepen worden in nagenoeg gelijke mate door hun totaal aan taken in beslag genomen, maar verschillen sterk van elkaar in de samenstelling van dat pakket. De kinderloos samenwonenden tot 40 jaar zijn vooral en toenemend betaald actief, terwijl bij samenwonenden met kinderen de huishoudelijke zorg nog steeds de meeste aandacht vraagt.

Tenslotte is de groep (on)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar gelijktijdig onderscheiden naar sekse, arbeidsmarktpositie van beide partners en ouderschap. Vrouwelijke tweeverdieners met kinderen blijken het drukst bezet, op de voet gevolgd door hun mannelijke evenknieën. Huisvrouwen worden het minst door hun verplichting in beslag genomen. Dit geldt vooral voor huisvrouwen zonder thuiswonende kinderen, die het tijdsbeslag van hun taken aanzienlijk hebben weten te bekorten.

B2.2 Betaald en huishoudelijk werk buiten kantooruren

De analyse van de verdeling van betaald en huishoudelijk werk 'buiten kantooruren' beperkt zich tot het aantal uren dat men op doordeweekse avonden (tussen 18.00 en 24.00 uur) of in het weekend (tussen 6.00 en 24.00 uur) met betaald respectievelijk huishoudelijk werk in de weer was. Nachtwerk is buiten beschouwing gelaten.

Omdat betaald werk 'buiten kantooruren' is voorbehouden aan degenen met een baan, kon in tabel B2.2 bezuinigd worden op het aantal te onderscheiden categorieën. Van oudsher wordt betaald werk op doordeweekse avonden en in het weekend vooral onder mannen aangetroffen. De groei in het aantal op afwijkende tijden gewerkte uren is echter gelijkelijk over mannen en vrouwen verdeeld. Minder dan voorheen is het een last die vooral op mannelijke schouders rust.

Naar leeftijd en scholingsniveau bezien doen zich wel divergerende ontwikkelingen voor. Het oudere deel van de potentiële beroepsbevolking is in de avonduren minder gaan werken en heeft het weekend van extra arbeidsuren weten te vrijwaren, terwijl betaald werk op die uren onder mensen tot 50 jaar juist meer ingang vond. Ook het opleidingsniveau ging meer differentiëren: voor lager opgeleiden veranderde er niets, maar onder hoger opgeleiden groeide het betaalde werk op afwijkende uren. Voor het overige zijn de ontwikkelingen diffuus.

Huishoudelijk werkzaamheden 's avonds en in het weekend waren van oudsher vooral een vrouwenzaak, maar hierin is geleidelijk verandering gekomen (tabel B2.3). De groei van de huishoudelijke bedrijvigheid op die tijdstippen komt volledig voor rekening van een vermeerderde inspanning van mannen. Hoewel nog altijd ongelijk over de seksen verdeeld, werd de asymmetrie minder.

Huishoudelijk werk in de avond- en weekenduren is vooral en in toenemende mate een zaak van mensen van middelbare leeftijd met thuiswonende kinderen en nog altijd een zaak van huisvrouwen. De avonden raakten onder hoger opgeleiden meer met huishoudelijke zorgtaken gevuld, terwijl zij er juist als enigen in slaagden hun weekend van meer huishoudelijk werk vrij te houden. Kinderloos samenwonenden tot 40 jaar wisten huishoudelijk werk op arbeids-

vrije uren terug te dringen, mensen met kinderen en kinderloos samenwonenden vanaf 40 jaar hebben op die uren meer tijd in het huishouden gestoken.

B2.3 Vormen van vrijetijdsbesteding

Hier worden de ontwikkelingen van enkele vormen van vrijetijdsbesteding binnen de verschillende bevolkingscategorieën in kaart gebracht. De teruggang in het lezen heeft zich in vrijwel gelijke mate onder vrouwen en mannen voorgedaan. Daardoor bleef het onderlinge verschil tussen de seksen in stand: vrouwen lezen wat meer dan mannen (tabel B2.4).

Sinds 1975 heeft zich met name onder mensen tot 35 jaar een sterke teruggang in het lezen voorgedaan. Nog steeds gaat men met het klimmen der jaren meer lezen, maar de leestijd van recente geboortecohorten kent een lager aanvangsniveau dan onder hun voorgangers (Knulst en Kraaykamp 1996). De 'ontlezing' voltrekt zich onder jongeren in hoog tempo. Zowel onder de jeugd (12-19 jaar) als onder jongvolwassenen (20-34 jaar) werd de leestijd in een bestek van twintig jaar meer dan gehalveerd. Ouderen vormen de uitzondering op de algemeen dalende leestijd.

Mogelijk wordt de tendens tot ontlezing onder ouderen gecompenseerd door de met enige vertraging nu ook onder hen voelbare stijging van het opleidingsniveau. Deze interpretatie leidt tot de voorspelling dat ontlezing binnenkort ook onder ouderen haar intrede zal doen. Naar mag worden verwacht, zullen de ouderen van de toekomst niet alleen het opleidingsniveau maar ook het vrijetijdsgedrag van de overige leeftijdsgroepen dichter benaderen. Degenen die in 1995 tussen de 50 en 65 jaar oud waren, lazen al minder dan hun leeftijdgenoten in eerdere decennia.

De teruggang in het lezen voltrekt zich binnen elk van de vier onderscheiden opleidingsniveaus, het sterkst onder degenen met een hogere opleiding. Niettemin geldt nog steeds dat men meer leest naarmate men meer opleiding genoten heeft. Het gestaag stijgende opleidingsniveau heeft in dit opzicht een verhullende werking. Als niet een steeds groter deel van de bevolking een hogere opleiding genoten had, zou het proces van ontlezing zich nog sneller voltrokken hebben.

Inspectie van het leesgedrag van de andere categorieën levert nauwelijks nog nieuwe informatie op. De uitsplitsing naar arbeidsmarktpositie bevestigt een algemene ontwikkeling, die zich vooral onder jongeren snel voltrekt, maar die voor ouderen niet geldt. De uitsplitsing naar gezinsfase brengt aan het licht dat de teruggang van het lezen het sterkst is onder paren tot 40 jaar zonder thuiswonende kinderen, terwijl de leestijd geen teruggang vertoonde onder oudere paren zonder thuiswonende kinderen.

Televisiekijken vormt het leeuwendeel van het aandachtig gebruik van elektronische media (televisie, videorecorder, radio en andere audioapparatuur). De groei van het gebruik van deze media komt eveneens voor rekening van het televisiekijken. Een daling in het aandachtig gebruik van radio en andere audioapparatuur werd geneutraliseerd door een sterker stijgende aandacht voor televisie en video (tabel 2.14). Omdat televisiekijken bepalend is voor de omvang van en ontwikkeling in het gebruik van elektronische media, wordt de aandacht hier gericht op de verdeling van het televisiekijken over verschillende bevolkingscategorieën. Televisiekijken is een belangrijke vorm van vrijetijdsbesteding. Het vult ruim een kwart van de vrije tijd en voorziet in ruim 40% van het huiselijk vermaak.

Sinds de jaren zeventig is het verschil in televisiekijktijd tussen de seksen afgenomen. Vrouwen vermeerderden hun kijktijd sneller dan mannen. Vooral huisvrouwen zonder kinderen en vrouwen ouder dan 65 jaar gingen meer televisiekijken. Ook tieners bleken gevoelig voor het grotere aanbod. Op oudere en jongere leeftijd wordt meer naar de televisie

gekeken dan tijdens de drukke levensfase tussen het twintigste en vijftigste levensjaar (vgl. tabel B2.1). Dat mensen minder televisiekijken naarmate ze het drukker hebben, komt ook tot uiting in het feit dat mensen met betaald werk relatief weinig kijken. Daarmee vergeleken heeft het ouderschap weinig effect.

Doordat hoger en lager opgeleiden hun televisiekijktijd in nagenoeg gelijke mate verruimden, bleven de onderlinge verschillen gelijk. Door de jaren heen keek men minder naar de televisie naarmate men meer opleiding genoten had.

Naast lezen waren ook huiselijke sociale contacten (visites, praten met huisgenoten en telefoneren; kinderverzorging is tot de huishoudelijke zorgtaken gerekend) op hun retour. De teruggang van die huiselijke sociabiliteit was onder mannen sterker dan onder vrouwen, terwijl mannen al een lager aanvangsniveau hadden. Dit laat onverlet dat die contacten ook voor mannen na televisiekijken de voornaamste vrijetijdsbesteding vormen (tabel B2.5).

Met name huisvrouwen slaagden erin hun huiselijke sociale contacten in ere te houden, huisvrouwen zonder kinderen nog meer dan huisvrouwen met kinderen. Onder ouderen verloren de huiselijke sociale contacten het snelst terrein. In het licht van het voorgaande is het opmerkelijk dat dit sterker geldt voor oudere vrouwen geldt dan voor oudere mannen.

Hoewel gezinsfase en arbeidsmarktpositie minder onderscheidend werden, onderhielden ouders van thuiswonende kinderen, werkenden en studerende telkens vrij weinig huiselijke sociale contacten. Het opleidingsniveau, tenslotte, maakte alle jaren nauwelijks verschil.

Het niveau van sociale participatie (verenigingsleven en vrijwilligerswerk) gaf een bescheiden stijging te zien. Het verschil tussen de seksen bleef intact: mannen zijn op het maatschappelijk middenveld iets actiever dan vrouwen. Waar sociale participatie in 1975 nagenoeg gelijk over leeftijdsgroepen verdeeld was, geeft 1995 een scheve leeftijdsopbouw van de deelname aan dit aspect van het maatschappelijk leven te zien. Ouderen intensiveerden hun deelname en besteedden daaraan in 1995 relatief veel tijd. De jeugd werd in dit opzicht juist minder actief.

Omgekeerd verloor het opleidingsniveau aan onderscheidingskracht. De hoogst opgeleiden, voorheen met voorsprong het sterkst bij verenigingen en maatschappelijke organisaties betrokken, werden minder actief, terwijl men op alle andere opleidingsniveaus actiever werd. In 1995 besteedden de hoogst opgeleiden de minste tijd aan sociale participatie.

De overige uitsplitsingen geven aan dat niet het ouderschap maar studie en betaald werk een rem op participatie in het maatschappelijk middenveld vormen.

Wat deelname aan het uitgaansleven betreft - het bezoek aan restaurant, café, discotheek, bioscoop, culturele instelling, sportwedstrijd of een ander evenement - maakten vrouwen een inhaalbeweging, zonder evenwel hun achterstand op mannen, die ook meer uitgingen, ongedaan te maken (tabel B2.6). Zowel werkende vrouwen als huisvrouwen zonder kinderen gingen aanzienlijk meer aan het uitgaansleven deelnemen.

Het verschil naar leeftijd werd eveneens kleiner. De jeugd gaat minder uit, terwijl men dat op latere leeftijd juist meer is gaan doen. In de jaren negentig was uitgaan het meest populair onder 20-34-jarigen, vooral onder studerende en alleenstaanden. Met name de hoogst opgeleiden zijn meer vertier in het uitgaansleven gaan zoeken.

Actieve sportbeoefening is een relatief bescheiden, maar in omvang groeiende, vorm van vrijetijdsbesteding. Elk van de onderscheiden bevolkingscategorieën deelde in de toename. De sportbeoefening van 65-plussers bevond zich in 1995 op hetzelfde niveau als dat van 20-34-jarigen in 1975. Mannen, hoger opgeleiden, jeugdigen en studerende deden door de jaren heen het meest aan sport (tabel B2.6).

De tijd die men besteedde aan niet in de andere vormen van vrijetijdsbesteding ondergebrachte hobby's is hier samengebracht onder de noemer liefhebberijen. Het gaat daarbij om knutselen en andere creatieve activiteiten, om puzzelen en andere spelletjes, om vissen en om fiets- en wandeltochtjes. Na een opleving in de vroege jaren tachtig bevond de tijdsbesteding aan deze activiteiten zich in de vroege jaren negentig op hetzelfde niveau als in het midden van de jaren zeventig (tabel B2.7).

Achter de gelijke mate van deelname in 1975 en 1995 gaan enkele veranderingen in de verdeling over bevolkingscategorieën schuil. Mannen maakten iets van hun achterstand op vrouwen goed. De drukst bezette bevolkingsgroepen - de 20-49-jarigen, tweeverdieners casu quo samenwonenden met kinderen - bezuinigden op hun tijd voor liefhebberijen, terwijl anderen - met name 65-plussers, laagopgeleiden en oudere alleenstaanden - er meer tijd voor vonden.

De mobiliteit ten behoeve van de vrije tijd, tenslotte, ging meer tijd vergen. Dit geldt voor alle onderscheiden bevolkingsgroepen, hoewel niet telkens in dezelfde mate.

Mannen en vrouwen deelden gelijkelijk in deze trend, waardoor het geringe verschil in stand bleef. Het beeld van de tempoverschillen in de groei van het tijdsbeslag van de vrijetijds mobiliteit oogt willekeurig. Tussen leeftijdsgroepen ontstonden verschillen doordat zowel jongvolwassenen als mensen ouder dan vijftig langer ten behoeve van hun vrijetijdsactiviteiten onderweg zijn. Schijnbaar willekeurig verhoogden zowel de hoogst opgeleiden als huisvrouwen hun vrijetijds mobiliteit meer dan gemiddeld.

B2.4 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding

Achter de nagenoeg stabiele gemiddelde hoeveelheid vrije tijd gaan enige opmerkelijke ontwikkelingen in de verdeling van de vrije tijd over de bevolking schuil (tabel B2.8). Zo is het verschil tussen de seksen kleiner geworden en is leeftijd een belangrijker onderscheid geworden. Tot het vijftigste levensjaar verminderde de hoeveelheid vrije tijd, voorbij die leeftijdsgrens is men ruimer in de vrije tijd komen te zitten. De scheve verdeling van vrije tijd naar leeftijd was in 1975 al aanwezig, maar is in de loop der jaren verder verscherpt. Knulst en Van Beek verwezen hier in 1990 al naar in de titel van hun toenmalige tijdsbestedingsrapportage: *Tijd komt met de jaren*.

Ook wat het genoten onderwijsniveau betreft, is er een onderscheid ontstaan dat in 1975 nog nauwelijks zichtbaar was. Lager geschoolden kwamen royaler in hun vrije tijd te zitten, terwijl degenen met havo, vwo of middelbaar beroepsonderwijs vrije tijd inleverden. De hoogst opgeleiden daarentegen wisten hun vrije tijd te consolideren.

Naar werkzaamheid beschouwd zijn huisvrouwen de enigen met een groeiende hoeveelheid vrije tijd. Studerende en werkende zijn de drukst en steeds drukker bezette groepen. Alleenstaanden kregen minder vrije tijd, maar hebben niettemin nog steeds verhoudingsgewijs veel vrije tijd. Hoewel men in de regel werk en/of studie met het eigen huishouden moet combineren, heeft men veelal niet de zorg voor kinderen. In kostwinnershuishoudens bleef de hoeveelheid vrije tijd gelijk, in tweeverdienershuishoudens nam die verder af doordat vrouwelijke tweeverdieners langer gingen werken.

In de toegenomen gemiddelde uithuizigheid van de vrijetijdsbesteding wordt door bijna elk van de onderscheiden bevolkingscategorieën gedeeld. Zowel mannen als vrouwen gingen meer van hun vrije tijd elders dan thuis doorbrengen, zodat het sekseverschil bleef bestaan: mannen zijn een groter deel van hun vrije tijd van huis.

De enige bevolkingscategorie die in de vrije tijd niet uithuiziger werd, is de groep van 12-19 jaar. De jeugd is niet langer de meest uithuizige leeftijdsgroep, dat zijn nu de jongvolwassenen (de 20-34-jarigen). De sterkste toename van de uithuizigheid deed zich

overigens voor onder mensen ouder dan 50 jaar. Het idee dat de groeiende uithuizigheid aan het steeds dynamischer gedrag van de jeugd valt toe te schrijven, is wel als het Veronica-misverstand gekenschetst (Van den Broek en De Haan 1999). Veeleer geldt de slogan 'je bent oud en je wilt ook wat'.

Naar werkzaamheid onderscheiden valt op dat werkende vrouwen het minst van allen deel hebben aan de groeiende uithuizigheid in de vrije tijd. De uithuizigheid nam sterker toe naarmate men een hogere opleiding genoten heeft, waardoor het reeds bestaande onderscheid naar opleiding sterker werd. Doordat de groei in de hoogst opgeleide categorieën het sterkst was, hebben deze ontwikkelingen in tweeërlei opzicht aan de groeiende uithuizigheid bijgedragen.

Tweeverdieners blijken in de regel wat uithuiziger dan kostwinners, hoewel laatstgenoemden hun achterstand aanzienlijk verkleinden. Alleenwonenden brengen in de regel een veel geringer deel van hun vrije tijd thuis door dan mensen uit meerpersoonshuishoudens (in 1995: 49% versus 37% van de vrije tijd). De opkomst van een uithuizige leefstijl wordt mede door de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens gedragen.

Achter de slechts weinig veranderde gemiddelde aantallen vrijetijdsactiviteiten per week en per jaar hebben zich in verschillende bevolkingsgroepen eveneens uiteenlopende ontwikkelingen voorgedaan (tabel B2.9). Zo hebben mannen het aantal activiteiten per week gereduceerd maar vrouwen niet, waardoor een in aanleg reeds aanwezig sekseverschil sterker geworden is. Op jaarbasis bezien consolideerden mannen hun aantal vrijetijdsactiviteiten, terwijl vrouwen aan een groeiend aantal activiteiten gingen deelnemen. Ook hier tekent zich nu een verschil tussen de seksen af.

Naar leeftijd bezien geldt opnieuw dat het aantal activiteiten per week in 1995 verschillen te zien gaf die eertijds niet bestonden. Waar het repertoire van jeugdigen en jongvolwassenen versmalde, vergrootte het wekelijks vrijetijdsrepertoire van ouderen zich. Tegenwoordig geldt: hoe ouder, hoe meer verschillende vrijetijdsactiviteiten per week. Ook op langere termijn bezien gaf het aantal vrijetijdsactiviteiten onder jongeren een afname en onder ouderen een toename te zien, al behouden ouderen in dit opzicht nog een zekere achterstand. Het leeftijds-effect wordt weerspiegeld in de smaller wordende repertoirebreedte van studenten. Daarnaast daalde het wekelijks aantal activiteiten vooral onder werkende mannen, hetgeen mogelijk voor rekening komt van hun vermeerderde inschakeling in het huishouden.

Vroegere verschillen naar onderwijsniveau verloren aan betekenis. Op weekbasis bezien is door de afnemende diversiteit van activiteiten onder hoogopgeleiden nauwelijks meer verschil naar opleiding waarneembaar, terwijl dat verschil op jaarbasis eveneens aanzienlijk afnam. De uitsplitsing naar huishoudensvorm geeft een afnemende repertoirebreedte onder alleenstaanden en tweeverdieners te zien, hoewel zij op jaarbasis nog steeds het grootste aantal verschillende activiteiten rapporteren.

Een aanvullende analyse naar welstandsniveau suggereert dat de welvaartsstijging van de afgelopen decennia ertoe heeft geleid dat hogere statusgroepen zich minder dan voorheen door een groter aantal van vrijetijdsactiviteiten van andere bevolkingsgroepen onderscheiden. Het verband tussen inkomen en aantal vrijetijdsactiviteiten zwakte in de loop der jaren af. In 1980 ondernamen degenen met een hoger inkomen in hun vrije tijd nog wel meer activiteiten, in 1995 was dit nauwelijks nog het geval.

Het toegenomen tijdsbeslag van vrijetijdsmobiliteit en televisiekijken komt in mindering op de hoeveelheid vrije tijd die voor de overige activiteiten beschikbaar is. Hoewel het totale volume vrije tijd door de jaren heen nagenoeg gelijk bleef, daalde de hoeveelheid vrij besteedbare tijd na aftrek van vrijetijdsmobiliteit en televisiekijken. Dit gold wat sterker voor mannen dan

voor vrouwen, zodat het oorspronkelijke verschil tussen de seksen ongedaan gemaakt is (tabel B2.10).

Naar leeftijd vond daarentegen een verdere differentiatie plaats, met de pensioengerechtigde leeftijd als breukvlak. Alle leeftijdsgroepen behalve de 65-plussers zagen de vrije tijd voor overige activiteiten sterk tot zeer sterk (met 4 tot 9 uur per week) dalen.

Naar opleiding werd de eertijds bestaande ongelijkheid op z'n kop gezet. In 1975 hadden hoger opgeleiden de meeste 'netto' vrije tijd. Sindsdien daalde echter die tijd onder hoog-opgeleiden, terwijl die onder lager opgeleiden in 1995 nauwelijks op een lager niveau lag dan in 1975. Daardoor verminderde anno 1995 de hoeveelheid netto beschikbare vrije tijd naarmate men meer opleiding genoten had.

Het verschil tussen werkenden en niet-werkenden werd groter, evenals het verschil tussen tweeverdienershuishoudens en mensen uit andere huishoudentypes. Tot slot valt op dat, behalve (on)gehuwd samenwonenden tot 40 jaar en ouders van thuiswonende kinderen, vooral de alleenstaanden hun vrij beschikbare vrije tijd zagen dalen.

De indruk dat men binnen de daartoe beschikbare hoeveelheid vrije tijd een groeiend aantal activiteiten zo nu en dan onderneemt, vond enige bevestiging in het aantal keren dat men twee opeenvolgende kwartieren aan dezelfde vrijetijdsactiviteiten besteedde. Dit blijkt voor mannen sterker op te gaan dan voor vrouwen, zonder dat het onderlinge verschil geheel ongedaan gemaakt wordt: de vrijetijdsbesteding van vrouwen is sterker verbrokken dan die van mannen.

Opnieuw werden de verschillen in enkele andere opzichten juist groter. De toch al aanzienlijke verschillen tussen leeftijdsgroepen groeiden, doordat hoger opgeleiden hun niveau van geconcentreerde vrijetijdsbesteding intact hielden (65-plussers) of zelfs vergrootten (50-64-jarigen), terwijl dat bij jongeren verder verminderde. Voorts blijkt dat onder de 18-64-jarigen de alleenstaanden minder vaak en de kinderloos samenwonenden vaker aaneensluitende kwartieren dezelfde vrijetijdsactiviteiten hadden. Vooral onder de alleenstaanden tot 40 jaar verbrokkelde de wijze van vrijetijdsbesteding sterk. Het onderscheid naar arbeidsmarktpositie won eveneens aan gewicht, met het al dan niet hebben van verplichtingen voor studie of werk als omslagpunt.

De verdeling naar opleiding gaf in de loop der jaren opnieuw een omkering te zien. In 1975 hadden hoger opgeleiden de meeste geconcentreerde vrijetijdsbesteding. Vanwege een daling daarvan onder de eigen gelederen in combinatie met een stijging onder de laagst opgeleiden, kenden laatstgenoemden in 1995 de meeste opeenvolgende kwartieren met een aaneengesloten vrijetijdsbesteding. Gegeven de eerdere bevindingen mag worden aangenomen dat televisiekijken hier een belangrijk deel van uit maakt.

Tabel B2.1 Tijdsbeslag van taken (inclusief reistijd) in een doorsnee werkweek in oktober, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	totale takenpakket			betaald werk			huishoudelijk werk		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
allen	40,7	40,7	42,6	14,8	14,1	17,3	19,1	19,4	18,9
naar sekse									
man	39,9	39,8	43,7	23,5	22,1	24,4	8,6	10,3	11,3
vrouw	41,4	41,6	41,6	6,1	6,8	9,7	29,5	28,3	26,2
naar leeftijd									
12-19 jaar	42,5	43,1	44,8	8,2	4,0	4,6	6,0	5,5	4,7
20-34 jaar	47,9	47,0	48,9	23,2	22,8	26,7	21,2	20,0	17,1
35-49 jaar	42,6	46,0	48,6	18,9	21,1	24,9	22,4	23,6	23,2
50-64 jaar	37,4	34,6	35,7	15,1	11,9	13,2	21,9	22,0	21,4
65 jaar	25,8	24,4	25,0	1,3	0,8	0,8	24,3	22,9	23,5
naar opleidingsniveau ^a									
lager onderwijs	35,9	34,3	34,7	11,2	8,9	8,2	23,6	25,1	26,0
lbo, ulo, mavo	42,4	40,8	39,1	19,0	15,7	14,0	22,3	24,0	24,2
havo, vwo, mbo	41,0	43,1	44,4	17,1	19,5	21,7	15,2	18,1	19,4
hbo, wo	43,5	44,5	46,4	21,5	20,3	24,8	16,6	15,4	15,4
naar arbeidsmarktpositie									
scholier, student	44,4	42,9	43,1	1,2	1,1	2,0	6,0	6,1	5,7
werkende man (12 uur)	49,0	51,2	54,2	41,4	41,0	42,3	6,2	8,4	9,5
werkende vrouw (12 uur)	51,7	53,6	53,4	33,2	31,7	31,0	16,1	20,1	19,7
huisvrouw	41,3	40,4	37,4	1,4	0,8	0,8	38,9	38,6	35,6
werkzoekend, arbeidsongeschikt	–	20,7	23,9	–	2,7	4,7	–	16,4	17,6
vrouw 65-plus	30,0	28,7	28,4	0,2	0,3	0,2	29,7	28,0	27,6
man 65-plus	20,0	18,1	20,1	3,0	1,6	1,5	16,9	15,6	17,9
naar gezinsfase									
alleenstaand tot 40 jaar	–	43,8	44,9	–	21,8	27,4	–	12,8	11,0
kinderloos									
samenwonend tot 40 jaar	46,7	45,8	48,7	25,2	25,7	32,3	20,0	14,7	12,6
samenwonend, met kinderen	43,4	45,6	48,4	17,7	18,3	21,2	24,7	26,3	25,9
kinderloos									
samenwonend vanaf 40 jaar	31,2	27,9	29,7	10,6	5,8	7,4	20,2	21,4	21,7
alleenstaand vanaf 40 jaar	30,3	28,5	29,1	3,7	3,9	6,0	26,4	24,1	22,0
naar verzorgingspositie ^b									
kostverdiener zonder kinderen	48,6	47,6	52,3	42,5	40,4	44,0	5,5	5,9	7,3
kostverdiener met kinderen	48,7	51,4	55,2	40,8	41,3	44,9	7,0	9,1	8,9
tweeverdienende man									
zonder kinderen	–	51,3	54,9	–	41,0	44,4	–	8,5	8,9
tweeverdienende man met kinderen	–	52,8	55,9	–	41,9	42,5	–	9,6	12,0
huisvrouw zonder kinderen	37,3	32,9	31,2	1,1	0,6	1,0	34,7	31,2	29,4
huisvrouw met kinderen	43,8	44,2	43,7	1,8	0,7	0,9	41,1	42,7	42,0
tweeverdienende vrouw									
zonder kinderen	–	54,1	51,8	–	34,5	34,2	–	17,9	15,2
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	56,4	56,3	–	23,7	25,3	–	31,9	30,1

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoeksweek.

– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.2 Betaald werk buiten kantooruren, op doordeweekse avonden en in het weekend, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in uren per week)

	op doordeweekse avonden					in het weekend				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	1,1	1,2	1,3	1,5	1,4	0,9	0,9	1,0	1,2	1,3
naar geslacht										
man	1,9	1,7	1,9	2,1	2,2	1,3	1,3	1,3	1,5	1,7
vrouw	0,3	0,6	0,6	0,8	0,7	0,4	0,6	0,6	0,9	0,9
naar leeftijd										
18-34 jaar	1,1	1,1	1,5	1,6	1,7	1,1	1,4	1,2	1,6	1,8
35-49 jaar	1,1	1,5	1,5	1,8	1,6	0,8	0,6	1,0	1,1	1,2
50-64 jaar	1,2	0,8	0,7	0,8	0,7	0,7	0,4	0,5	0,6	0,7
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	1,0	0,8	0,9	0,9	0,9	0,7	0,5	0,6	0,5	0,7
lbo, ulo, mavo	1,1	1,1	1,2	1,3	1,0	1,0	1,1	1,0	1,1	1,0
havo, vwo, mbo	1,0	1,3	1,7	1,7	1,5	1,2	1,3	1,4	1,6	1,6
hbo, wo	1,3	1,4	1,5	1,6	1,9	0,7	0,8	0,9	1,0	1,5
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	0,0	0,2	0,2	0,2	0,4	1,5	0,9	0,6	0,9	1,7
werkende man (12 uur)	2,6	2,4	2,8	2,9	2,9	1,7	1,7	1,9	2,0	2,1
werkende vrouw (12 uur)	1,2	2,1	1,9	2,2	1,6	1,6	2,0	1,8	2,2	2,0
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	1,4	1,9	1,5	2,1	–	1,5	1,3	1,1	1,6
kinderloos samenwonend tot 40 jaar	1,6	1,3	1,3	1,5	1,8	1,2	1,7	1,0	1,3	1,8
samenwonend, met kinderen	1,1	1,3	1,3	1,5	1,3	0,7	0,7	0,9	1,1	1,1
kinderloos samenwonend vanaf 40 jaar	1,6	0,5	0,8	0,9	0,9	0,9	0,5	0,5	0,5	0,8
alleenstaand vanaf 40 jaar	–	0,2	0,6	0,8	0,8	–	0,5	0,6	0,5	0,6
naar verzorgingspositie ^b										
kostverdiener zonder kinderen	3,8	1,3	3,4	3,7	–	2,0	1,9	2,1	2,1	–
kostverdiener met kinderen	2,4	2,7	2,6	2,7	2,7	1,3	1,6	1,8	2,1	2,3
tweeverdienende man zonder kinderen	–	2,5	1,7	1,9	2,5	–	3,3	1,0	1,1	1,7
tweeverdienende man met kinderen	–	3,0	3,1	2,9	2,5	–	1,0	2,0	1,5	1,6
tweeverdienende vrouw zonder kinderen	–	–	1,4	2,1	1,4	–	–	1,9	1,6	1,7
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	–	2,2	2,6	1,5	–	–	1,5	2,4	1,6

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoeksweek.
– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO75-'95)

Tabel B2.3 Huishoudelijk werk buiten kantooruren, op doordeweekse avonden en in het weekend, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in uren per week)

	op doordeweekse avonden					in het weekend				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	3,1	3,4	3,5	3,3	3,6	5,9	5,9	6,2	6,0	6,4
naar geslacht										
man	1,9	2,4	2,5	2,6	2,9	4,1	4,3	4,6	4,6	5,2
vrouw	4,4	4,6	4,5	4,1	4,3	7,8	7,5	7,8	7,3	7,5
naar leeftijd										
18-34 jaar	3,2	3,5	3,5	3,2	3,4	5,4	5,5	5,8	5,4	5,4
35-49 jaar	3,4	3,8	3,9	3,8	4,2	6,6	6,5	6,8	6,7	7,3
50-64 jaar	2,7	2,8	2,9	2,8	3,1	6,0	5,6	6,2	5,9	6,7
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	2,9	3,3	3,4	3,1	3,1	6,0	6,0	6,6	6,4	7,0
lbo, ulo, mavo	3,4	3,7	3,7	3,5	3,8	6,1	6,0	6,5	6,5	6,9
havo, vwo, mbo	2,7	3,3	3,4	3,4	3,8	5,0	5,5	5,7	5,6	6,3
hbo, wo	2,9	2,7	3,2	3,0	3,4	5,7	5,2	5,8	5,4	5,6
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	1,5	1,8	1,8	2,1	2,1	2,1	2,8	3,6	3,3	2,7
werkende man (12 uur)	2,0	2,4	2,6	2,7	3,0	4,2	4,5	4,9	4,7	5,3
werkende vrouw (12 uur)	3,4	4,0	4,0	3,6	4,1	6,0	6,0	6,8	6,3	6,8
huisvrouw	4,8	4,9	4,9	4,5	4,6	8,6	8,3	8,7	8,4	8,6
werkzoekend, arbeidsongeschikt	–	2,3	2,3	2,4	2,4	–	4,2	4,0	4,2	5,2
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	2,4	2,6	2,8	2,6	–	3,7	4,7	4,4	4,1
kinderloos samenwonend tot 40 jaar	3,5	3,4	3,6	3,0	3,1	5,5	5,3	5,6	5,4	4,8
samenwonend, met kinderen	3,8	4,0	4,2	4,1	4,5	7,0	6,7	7,3	7,1	7,9
kinderloos samenwonend vanaf 40 jaar	2,3	2,3	2,6	2,5	2,9	5,2	5,2	5,8	5,9	6,4
alleenstaand vanaf 40 jaar	–	3,6	3,4	2,9	3,5	–	6,8	6,5	5,8	6,6
naar verzorgingspositie ^b										
kostverdiener zonder kinderen	1,6	1,4	1,5	2,2	–	3,7	3,6	3,5	4,7	–
kostverdiener met kinderen	2,5	2,7	2,9	3,0	3,2	5,0	4,8	5,5	5,2	5,8
tweeverdienende man zonder kinderen	–	2,5	3,3	3,0	2,9	–	4,4	5,3	4,7	5,0
tweeverdienende man met kinderen	–	2,5	2,9	3,1	3,8	–	5,1	5,5	5,3	6,7
huisvrouw zonder kinderen	3,9	3,8	3,7	3,1	3,6	7,7	6,8	7,6	7,3	7,1
huisvrouw met kinderen	5,2	5,3	5,5	5,3	5,3	8,9	8,9	9,3	9,3	9,7
tweeverdienende vrouw zonder kinderen	–	–	4,4	3,6	3,6	–	–	6,6	6,1	5,9
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	–	5,1	4,6	5,4	–	–	9,0	8,2	8,9

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoeksweek.

– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.4 Tijd besteed aan lezen en televisiekijken, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	lezen					televisiekijken				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	10,2	10,4	12,1	12,0	12,4
naar geslacht										
man	5,9	6,1	5,5	4,9	4,3	11,0	11,6	13,4	13,0	12,7
vrouw	6,2	5,3	5,2	5,4	4,8	9,4	9,1	10,8	11,0	12,1
naar leeftijd										
12-19 jaar	4,6	4,0	2,9	2,8	1,8	9,0	10,6	11,9	12,2	13,1
20-34 jaar	5,4	4,9	4,1	3,6	2,6	8,7	8,4	10,6	10,8	10,8
35-49 jaar	5,6	5,4	5,2	5,4	4,7	10,3	9,9	10,9	10,8	11,1
50-64 jaar	7,9	6,7	7,0	6,8	6,5	11,2	11,0	12,8	13,0	13,2
65 jaar	8,0	8,5	8,5	8,3	8,6	13,3	14,0	16,7	16,0	16,6
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	6,2	6,2	5,5	5,3	4,6	12,1	12,4	14,5	14,9	15,6
lbo, ulo, mavo	5,9	5,4	5,3	5,1	5,0	10,5	10,1	12,4	13,0	14,2
havo, vwo, mbo	7,5	6,8	5,6	5,0	4,4	8,1	8,1	11,2	11,3	11,5
hbo, wo	7,6	7,3	6,8	6,4	5,4	6,8	8,2	9,4	9,5	9,8
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	4,6	4,4	3,4	3,1	2,0	9,2	9,7	11,4	11,3	12,8
werkende man (12 uur)	5,5	5,2	4,7	4,0	3,7	9,7	9,7	11,7	11,2	11,0
werkende vrouw (12 uur)	4,9	4,4	4,3	4,4	3,6	6,1	7,1	7,9	9,1	9,0
huisvrouw	6,3	5,5	5,3	5,8	5,1	10,0	9,2	10,4	10,9	12,4
werkzoekend,										
arbeidsongeschikt	–	7,0	6,7	5,6	5,3	–	16,9	17,5	17,7	17,2
vrouw 65-plus	8,1	6,7	7,7	7,7	8,4	11,8	12,3	15,9	14,7	16,8
man 65-plus	7,9	11,0	9,6	9,1	8,9	15,4	16,5	17,8	17,7	16,3
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	6,7	5,6	4,4	3,4	–	5,4	8,6	11,1	11,0
kinderloos samenwonend										
tot 40 jaar	5,8	5,2	4,6	4,1	2,5	8,5	7,3	10,8	10,7	10,9
samenwonend, met kinderen	5,9	5,4	5,0	5,1	4,6	10,4	9,9	11,6	11,2	11,3
kinderloos samenwonend vanaf										
40 jaar	7,1	7,8	8,0	8,0	7,4	12,2	12,9	15,1	14,5	14,6
alleenstaand vanaf 40 jaar	9,6	7,7	7,5	7,3	7,7	11,9	13,4	13,9	14,7	15,6
naar verzorgingspositie ^b										
kostverdiener zonder kinderen	6,5	5,3	5,8	–	–	10,6	9,7	10,0	–	–
kostverdiener met kinderen	5,6	5,4	4,6	4,1	4,2	10,0	10,2	12,9	11,1	11,5
tweeverdienende man zonder										
kinderen	–	5,2	4,4	4,2	3,4	–	7,4	11,7	10,9	10,5
tweeverdienende man met										
kinderen	–	5,2	5,1	4,5	4,4	–	10,1	11,5	12,0	11,5
huisvrouw zonder kinderen	6,3	6,1	6,2	6,3	5,2	9,2	10,1	12,1	11,4	12,7
huisvrouw met kinderen	6,1	5,4	4,7	5,5	4,5	9,9	9,0	9,9	10,3	11,7
tweeverdienende vrouw zonder										
kinderen	–	–	3,9	3,4	3,1	–	–	7,8	8,4	9,4
tweeverdienende vrouw met										
kinderen	–	–	4,7	5,5	4,1	–	–	7,4	9,7	8,8

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoeksweek.

– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.5 Tijd besteed aan huiselijke sociale contacten en aan sociale participatie, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	11,3	11,0	10,0	9,8	9,3	2,0	2,0	2,2	2,1	2,2
naar geslacht										
man	10,3	10,2	8,7	8,5	7,8	2,1	2,2	2,3	2,2	2,4
vrouw	12,2	11,8	11,3	11,1	10,7	1,8	1,8	2,0	2,0	2,1
naar leeftijd										
12-19 jaar	8,2	7,2	6,6	6,4	6,2	1,9	1,0	1,0	0,8	1,0
20-34 jaar	11,5	11,8	10,9	10,7	10,0	1,6	1,8	1,8	1,4	1,5
35-49 jaar	11,4	10,7	9,8	9,4	8,8	2,4	2,2	2,5	2,3	2,6
50-64 jaar	11,4	12,6	10,6	10,5	10,0	2,3	2,8	3,3	3,6	3,2
65 jaar	14,7	12,4	11,6	10,8	10,3	1,8	2,2	2,3	2,7	3,0
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	11,5	11,8	11,0	11,3	9,6	1,8	1,8	2,6	2,4	2,5
lbo, ulo, mavo	11,8	11,6	10,6	10,4	9,9	2,1	2,1	2,5	2,4	2,4
havo, vwo, mbo	13,1	11,3	10,5	9,5	9,4	2,0	2,1	1,9	1,9	2,5
hbo, wo	11,7	12,1	10,1	10,3	9,7	3,7	3,0	2,4	2,4	2,2
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	7,8	7,8	7,2	7,6	7,0	1,6	1,3	1,2	1,0	1,2
werkende man (12 uur)	9,3	9,7	8,1	8,0	7,3	2,2	2,1	2,0	1,8	1,8
werkende vrouw (12 uur)	9,9	10,6	10,5	9,8	9,6	1,8	1,1	1,0	1,3	1,2
huisvrouw	12,7	13,0	12,3	12,3	12,2	2,1	2,2	2,9	2,9	3,1
werkzoekend, arbeidsongeschikt	–	13,2	10,7	10,9	9,6	–	3,0	4,7	3,2	4,9
vrouw 65-plus	15,5	13,3	12,5	11,8	10,4	1,5	1,8	1,9	2,0	2,4
man 65-plus	13,5	11,2	10,3	9,5	10,1	2,2	2,8	3,0	3,7	3,7
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	13,7	12,0	11,8	11,2	–	3,6	2,0	1,4	1,7
kinderloos samenwonend tot 40 jaar	12,5	13,3	11,7	10,8	10,4	1,9	1,8	1,0	1,4	1,4
samenwonend, met kinderen	11,5	11,4	10,1	9,9	9,1	2,1	2,1	2,7	2,4	2,6
kinderloos samenwonend vanaf 40 jaar	12,2	12,0	10,6	10,3	10,4	2,0	2,5	2,7	3,1	2,8
alleenstaand vanaf 40 jaar	15,7	13,9	12,9	11,6	10,3	2,3	2,5	2,4	3,5	2,7
naar verzorgingspositie ^b										
kostverdiener zonder kinderen	8,5	11,0	9,1	–	–	1,5	1,7	3,7	–	–
kostverdiener met kinderen	9,4	9,9	7,9	7,8	5,9	2,4	2,0	2,0	2,8	2,6
tweeverdienende man zonder kinderen	–	11,1	9,6	8,8	8,7	–	2,9	1,0	0,8	1,8
tweeverdienende man met kinderen	–	9,6	7,4	8,6	7,1	–	2,4	2,2	1,8	2,0
huisvrouw zonder kinderen	13,5	13,6	12,9	12,3	13,6	3,1	2,2	2,5	2,1	2,9
huisvrouw met kinderen	12,1	12,6	11,9	11,9	11,4	1,8	2,1	2,8	2,3	3,2
tweeverdienende vrouw zonder kinderen	–	–	11,1	11,1	9,7	–	–	1,1	0,9	1,0
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	–	10,3	9,2	8,8	–	–	1,2	1,5	1,5

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoekswEEK.

– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO75-'95)

Tabel B2.6 Tijd besteed aan uitgaan en aan sportbeoefening, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	uitgaan					sportbeoefening				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	3,5	3,3	3,5	3,7	4,0	0,7	1,0	1,2	1,2	1,4
naar geslacht										
man	4,0	3,6	4,0	4,2	4,3	0,9	1,2	1,6	1,5	1,8
vrouw	2,9	3,0	3,0	3,3	3,6	0,5	0,7	0,9	0,9	1,0
naar leeftijd										
12-19 jaar	5,4	4,6	4,7	4,6	4,4	1,9	2,3	3,0	2,5	2,9
20-34 jaar	4,2	4,1	4,5	4,8	5,2	0,8	1,0	1,2	1,3	1,3
35-49 jaar	3,2	2,6	3,3	3,4	3,5	0,5	0,7	1,0	1,1	1,2
50-64 jaar	2,1	2,5	2,4	2,8	3,5	0,2	0,3	0,5	0,6	1,0
65 jaar	1,8	2,1	2,0	2,2	2,5	0,1	0,3	0,5	0,6	0,8
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	2,6	2,4	2,6	2,4	2,9	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6
lbo, ulo, mavo	3,6	3,1	3,3	3,2	3,4	0,6	0,8	1,0	0,9	1,0
havo, vwo, mbo	4,2	4,3	3,9	4,3	4,1	1,0	1,2	1,2	1,3	1,2
hbo, wo	3,5	4,2	4,2	4,7	4,9	0,7	0,9	1,2	1,3	1,5
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	4,8	4,9	4,9	5,2	5,0	2,1	2,4	3,0	2,6	2,7
werkende man (12 uur)	4,0	3,4	3,8	4,3	4,3	0,7	1,0	1,2	1,4	1,5
werkende vrouw (12 uur)	3,6	3,9	4,0	3,6	4,4	0,6	0,8	0,8	1,1	1,1
huisvrouw	2,5	2,3	2,5	2,7	3,2	0,4	0,5	0,7	0,7	0,8
werkzoekend, arbeidsongeschikt	–	3,5	4,6	5,1	4,2	–	0,7	1,1	0,8	1,2
vrouw 65-plus	1,8	1,9	1,6	2,2	2,1	0,1	0,2	0,4	0,4	0,5
man 65-plus	1,7	2,3	2,6	2,1	3,0	0,1	0,5	0,8	0,9	1,3
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	7,8	6,6	6,8	7,0	–	0,8	1,3	1,5	1,5
kinderloos samenwonend tot 40 jaar	3,5	3,7	4,7	4,4	4,8	0,9	0,8	1,1	1,3	1,5
samenwonend, met kinderen	2,8	2,6	2,7	2,9	3,1	0,5	0,7	0,9	1,0	1,1
kinderloos samenwonend vanaf 40 jaar	2,3	2,5	2,3	2,6	3,1	0,2	0,5	0,6	0,7	0,9
alleenstaand vanaf 40 jaar	2,3	1,9	2,8	2,6	3,4	0,1	0,2	0,4	0,6	0,7
naar verzorgingspositie ^b										
kostverdiener zonder kinderen	2,9	3,4	3,1	–	–	0,4	0,7	1,3	–	–
kostverdiener met kinderen	2,9	2,6	3,2	3,2	2,7	0,6	0,9	1,0	1,3	1,2
tweeverdienende man zonder kinderen	–	3,4	3,4	5,4	4,3	–	1,0	1,5	1,9	1,6
tweeverdienende man met kinderen	–	3,5	2,7	2,5	3,5	–	0,9	1,0	1,3	1,5
huisvrouw zonder kinderen	2,6	2,9	2,8	2,4	3,7	0,3	0,5	0,5	0,7	0,8
huisvrouw met kinderen	2,6	2,0	2,4	2,9	2,7	0,4	0,5	0,7	0,7	0,9
tweeverdienende vrouw zonder kinderen	–	–	3,4	4,4	4,5	–	–	0,9	1,1	1,1
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	–	2,7	2,5	3,6	–	–	0,8	1,0	1,1

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoekswEEK.
– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.7 Tijd besteed aan liefhebberijen en aan vrijetijdsmobiliteit, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

	liefhebberijen					vrijetijdsmobiliteit				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	6,8	7,6	7,7	6,8	6,8	2,6	2,3	2,9	2,9	3,2
naar geslacht										
man	5,3	5,7	5,6	5,5	5,9	2,8	2,4	3,0	2,9	3,3
vrouw	8,3	9,6	9,7	8,1	7,7	2,5	2,2	2,8	2,8	3,1
naar leeftijd										
12-19 jaar	5,5	6,0	5,8	5,0	5,9	2,6	2,3	2,7	2,6	2,8
20-34 jaar	6,7	6,4	6,2	5,5	5,7	2,8	2,5	2,9	2,9	3,4
35-49 jaar	6,7	7,8	7,6	6,5	5,8	2,4	2,2	2,8	2,7	2,8
50-64 jaar	7,4	9,1	9,3	8,7	7,9	2,8	2,4	3,1	3,2	3,5
65 jaar	8,2	10,2	11,0	9,9	10,5	2,6	1,9	3,0	3,0	3,5
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	7,0	9,5	9,7	9,3	9,2	2,3	1,8	2,7	2,8	2,6
lbo, ulo, mavo	7,3	7,6	8,4	7,2	7,6	2,6	2,3	2,9	2,6	2,8
havo, vwo, mbo	6,2	6,3	7,1	6,1	6,2	3,1	3,1	3,0	3,0	3,3
hbo, wo	6,3	6,5	6,0	6,4	6,2	3,4	3,0	3,3	3,5	4,0
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	5,4	6,1	5,4	5,4	6,3	2,7	2,5	2,9	3,2	3,2
werkende man (12 uur)	4,2	4,1	4,0	3,9	4,2	2,6	2,1	2,7	2,7	2,8
werkende vrouw (12 uur)	6,4	6,9	7,1	6,1	5,2	2,6	2,3	2,7	2,7	3,0
huisvrouw	9,6	10,9	11,3	9,2	9,0	2,3	2,2	2,9	2,7	3,3
werkzoekend,										
arbeidsongeschikt	—	9,6	8,8	9,1	9,0	—	2,9	3,4	3,5	3,4
vrouw 65-plus	8,9	11,3	12,3	11,4	11,2	2,4	1,7	2,8	2,7	3,2
man 65-plus	7,2	8,7	9,0	7,9	9,6	2,7	2,2	3,2	3,4	4,0
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	—	6,8	5,7	7,0	5,7	—	4,3	4,0	3,7	4,1
kinderloos samenwonend										
tot 40 jaar	6,4	6,3	5,8	4,7	5,3	3,0	2,5	2,8	2,9	3,4
samenwonend, met										
kinderen	7,1	7,7	7,9	6,7	5,9	2,5	2,0	2,6	2,5	2,7
kinderloos samenwonend										
vanaf 40 jaar	7,7	9,1	9,6	9,3	9,0	2,5	2,2	3,4	3,4	3,7
alleenstaand vanaf 40 jaar	6,8	10,6	11,3	9,9	10,5	2,8	2,5	2,9	2,9	3,6
naar verzorgingspositie ^b										
kostverdiener zonder										
kinderen	4,0	4,1	3,8	—	—	2,4	2,1	2,5	—	—
kostverdiener met kinderen	4,4	3,7	4,1	3,7	4,1	2,3	2,0	2,5	2,7	2,5
tweeverdienende man										
zonder kinderen	—	5,1	4,0	3,3	4,1	—	2,0	2,7	2,8	2,9
tweeverdienende man met										
kinderen	—	3,6	4,2	4,9	3,6	—	2,0	2,3	2,1	2,5
huisvrouw zonder kinderen	9,9	10,9	12,2	9,4	10,4	2,9	3,0	3,7	2,7	3,9
huisvrouw met kinderen	9,6	10,8	11,0	8,9	7,8	2,1	1,9	2,5	2,5	2,7
tweeverdienende vrouw										
zonder kinderen	—	—	7,3	5,6	5,3	—	—	2,7	3,1	3,3
tweeverdienende vrouw met										
kinderen	—	—	8,5	7,2	5,8	—	—	2,3	2,2	2,3

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoeksweek.
— Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.8 Hoeveelheid en uithuizigheid van de vrije tijd^a, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	hoeveelheid vrije tijd (uren per week)					uithuizigheid van de vrije tijd (%)				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
allen	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	35,8	34,8	36,5	37,0	39,3
naar sekse										
man	49,6	48,8	50,5	48,2	47,9	37,7	35,5	38,1	37,4	40,2
vrouw	46,2	45,2	47,6	46,2	46,8	34,8	34,2	35,0	36,7	38,4
naar leeftijd										
12-19 jaar	44,2	41,6	42,6	39,6	40,8	45,4	41,2	43,8	42,0	44,6
20-34 jaar	44,9	43,8	45,1	43,1	42,5	40,5	39,1	41,5	42,1	45,4
35-49 jaar	46,9	44,8	46,3	44,3	44,2	32,2	31,2	34,1	35,1	35,9
50-64 jaar	50,1	51,8	54,5	55,3	53,9	29,7	32,1	31,8	34,1	37,3
65 jaar	57,0	57,4	61,6	59,2	60,7	27,3	27,2	28,4	27,9	30,7
naar opleidingsniveau ^b										
lager onderwijs	50,0	50,7	54,5	54,4	53,3	30,0	29,5	31,6	30,1	30,9
lbo, ulo, mavo	48,1	46,2	49,9	48,5	50,2	35,5	34,6	35,0	35,2	35,8
havo, vwo, mbo	49,8	47,8	48,0	45,6	45,7	39,1	38,3	38,3	37,8	40,1
hbo, wo	47,6	48,7	46,7	47,0	46,5	39,7	38,8	38,4	41,1	43,4
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	42,7	42,6	43,1	41,6	42,7	45,8	42,4	44,5	45,5	46,1
werkende man (12 uur)	44,0	42,3	42,7	41,2	40,6	37,4	35,9	37,7	38,7	39,6
werkende vrouw (12 uur)	38,2	37,9	39,3	38,5	38,0	41,8	40,5	40,2	40,8	42,5
huisvrouw	47,8	47,0	50,0	48,7	51,3	30,7	31,1	33,1	34,2	37,5
werkzoekend,										
arbeidsongeschikt	—	64,5	67,2	65,9	63,6	—	32,3	37,0	34,8	38,4
vrouw 65-plus	53,3	52,5	58,3	56,6	57,4	29,5	27,3	26,9	27,5	28,8
man 65-plus	62,1	64,4	66,4	62,7	65,4	24,3	27,0	30,6	28,6	33,3
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	—	52,0	49,7	49,0	47,5	—	50,5	50,8	49,3	51,4
kinderloos samenwonend tot										
40 jaar	45,3	44,7	46,3	43,3	42,7	38,8	42,1	40,4	41,8	43,8
samenwonend, met kinderen	47,0	44,9	46,6	45,1	43,9	31,5	31,3	32,6	33,3	35,4
kinderloos samenwonend										
vanaf 40 jaar	52,2	54,8	58,7	57,5	57,7	28,2	29,7	30,1	31,0	34,1
alleenstaand vanaf 40 jaar	57,3	57,5	59,1	57,4	58,5	34,4	31,5	33,7	32,8	34,7
naar verzorgingspositie ^c										
kostverdiener zonder kinderen	42,3	42,4	44,4	—	—	34,0	37,8	38,0	—	—
kostverdiener met kinderen	43,9	41,8	42,9	41,3	39,8	32,6	32,3	33,4	36,8	32,6
tweeverdienende man zonder										
kinderen	—	43,0	43,5	42,4	40,0	—	40,8	39,5	40,2	41,6
tweeverdienende man met										
kinderen	—	43,0	41,2	41,8	40,5	—	34,2	31,2	31,1	34,9
huisvrouw zonder kinderen	50,3	51,1	56,0	49,5	55,1	35,9	34,9	31,4	32,9	40,0
huisvrouw met kinderen	46,0	44,8	46,9	46,2	46,5	29,1	29,6	33,0	33,1	36,4
tweeverdienende vrouw										
zonder kinderen	—	—	38,6	38,7	38,9	—	—	42,6	47,0	43,7
tweeverdienende vrouw met										
kinderen	—	—	38,1	38,2	36,3	—	—	31,6	31,9	36,0

^a Het aantal uren vrije tijd in de onderzoekswEEK respectievelijk het percentage van de vrije tijd dat niet thuis werd doorgebracht (het gemiddelde van de percentages uithuizigheid per persoon).

^b Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^c (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoekswEEK.

— Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.9 Aantal activiteiten in de vrije tijd, per week en per jaar^a, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (index, bevolkingsgemiddelde 1975 = 100)

	aantal vrijetijdsactiviteiten per week					aantal vrijetijdsactiviteiten per jaar				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
allen	100	100	99	96	95	100	99	100	100	103
naar sekse										
man	97	97	94	91	90	99	9	98	98	100
vrouw	103	104	104	101	101	101	100	103	103	107
naar leeftijd										
12-19 jaar	95	93	88	81	78	116	111	107	98	101
20-34 jaar	100	100	97	92	88	114	114	112	111	110
35-49 jaar	101	100	103	98	99	102	100	105	104	108
50-64 jaar	106	106	105	107	105	89	87	91	94	100
65 jaar	99	104	103	102	107	64	70	74	77	87
naar opleidingsniveau ^b										
lager onderwijs	98	97	98	96	97	79	78	83	73	82
lbo, ulo, mavo	101	101	102	97	98	102	101	96	96	95
havo, vwo, mbo	105	107	101	96	96	114	110	110	106	109
hbo, wo	108	109	104	101	99	122	118	116	115	115
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	95	95	91	84	81	118	114	110	103	105
werkende man (12 uur)	96	94	91	88	87	103	103	102	102	104
werkende vrouw (12 uur)	99	98	100	95	95	122	108	117	110	115
huisvrouw	106	107	110	106	107	99	98	101	107	106
werkzoekend,										
arbeidsongeschikt	–	109	104	106	94	–	96	94	92	83
vrouw 65-plus	99	105	102	103	108	66	71	76	80	86
man 65-plus	98	102	103	100	105	61	70	71	72	89
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	107	105	93	89	–	123	126	122	116
kinderloos samenwonend										
tot 40 jaar	100	103	97	93	89	108	120	121	113	113
samenwonend, met										
kinderen	102	101	101	99	98	103	100	101	101	105
kinderloos samenwonend										
vanaf 40 jaar	99	103	106	106	107	69	76	82	86	93
alleenstaand vanaf 40 jaar	103	106	102	101	104	77	78	83	85	97
naar verzorgingspositie ^c										
kostverdiener zonder										
kinderen	90	92	94	–	–	82	88	101	–	–
kostverdiener met kinderen	97	94	93	87	86	103	95	96	99	100
tweeverdienende man										
zonder kinderen	–	102	92	89	87	–	122	113	108	109
tweeverdienende man met										
kinderen	–	93	91	92	90	–	119	103	96	104
huisvrouw zonder kinderen	110	109	116	104	111	92	90	97	107	100
huisvrouw met kinderen	105	106	108	107	104	103	100	102	107	107
tweeverdienende vrouw										
zonder kinderen	–	–	98	96	96	–	–	123	112	117
tweeverdienende vrouw met										
kinderen	–	–	105	100	98	–	–	109	106	111

^a Het aantal activiteiten dat men in de onderzoekswEEK heeft ontplooid (afkomstig uit dagboekregistratie) respectievelijk het aantal activiteiten waaraan men desgevraagd zegt deel te nemen (afkomstig uit vragenlijst).

^b Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^c (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoekswEEK.

– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B2.10 Netto beschikbare vrije tijd en volgehouden vrijetijdsbesteding^a onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (respectievelijk in uren per week en indexcijfers)

	netto beschikbare vrije tijd (uren per week)					volgehouden vrijetijdsbesteding (index 1975 = 100)				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
allen	35,1	34,3	34,0	32,3	31,7	100	98	98	94	92
naar sekse										
man	35,8	34,8	34,0	32,3	31,9	105	102	101	97	96
vrouw	34,3	33,9	34,0	32,3	31,5	96	96	97	93	91
naar leeftijd										
12-19 jaar	32,5	28,7	28,0	24,8	24,9	94	82	83	75	76
20-34 jaar	33,3	32,9	31,6	29,5	28,3	96	95	92	87	85
35-49 jaar	34,2	32,7	32,6	30,7	30,3	97	93	93	88	86
50-64 jaar	36,5	38,3	38,6	39,2	27,2	103	110	111	114	110
65 jaar	41,1	41,4	41,9	40,2	40,7	119	121	123	118	120
naar opleidingsniveau ^b										
lager onderwijs	35,6	36,5	37,2	36,7	35,1	101	108	110	110	104
lbo, ulo, mavo	34,9	33,7	34,7	32,9	33,2	101	97	101	97	98
havo, vwo, mbo	38,6	36,6	33,8	31,3	31,0	109	101	98	91	91
hbo, wo	37,3	37,6	34,0	34,0	32,7	106	106	96	99	96
naar arbeidsmarktpositie										
scholier, student	30,8	30,4	28,8	27,1	26,7	88	87	84	81	81
werkende man (12 uur)	31,6	30,5	28,3	27,4	26,8	92	88	83	82	80
werkende vrouw (12 uur)	29,6	28,5	28,7	26,6	26,0	83	81	81	76	74
huisvrouw	35,6	35,5	36,7	35,1	35,7	99	100	103	100	102
werkzoekend, arbeidsongeschikt	–	44,7	46,2	44,7	43,0	–	134	142	138	132
vrouw 65-plus	39,0	38,6	39,5	39,2	37,4	111	111	116	114	108
man 65-plus	44,0	45,7	45,4	41,6	45,2	131	135	134	126	137
naar gezinsfase										
alleenstaand tot 40 jaar	–	42,3	37,0	34,1	32,5	123	126	109	106	99
kinderloos samenwonend tot 40 jaar	33,7	34,9	32,6	29,7	28,4	98	102	96	86	86
samenwonend, met kinderen	34,1	33,0	32,5	31,4	29,8	96	94	93	90	85
kinderloos samenwonend vanaf 40 jaar	37,5	39,7	40,2	39,7	39,5	108	115	116	116	117
alleenstaand vanaf 40 jaar	42,6	41,7	42,3	39,9	39,3	123	122	126	118	117
naar verzorgingspositie ^c										
kostverdiener zonder kinderen	29,3	30,6	31,9	–	–	84	88	95	–	–
kostverdiener met kinderen	31,6	29,5	27,5	27,5	25,7	91	85	80	82	74
tweeverdienende man zonder kinderen	–	33,6	29,0	28,6	26,7	–	98	86	87	81
tweeverdienende man met kinderen	–	30,9	27,3	27,8	26,5	–	90	79	81	77
huisvrouw zonder kinderen	38,2	38,0	40,2	35,4	38,5	107	109	112	98	116
huisvrouw met kinderen	34,0	34,0	34,4	33,4	32,1	94	95	96	95	90
tweeverdienende vrouw zonder kinderen	–	–	28,2	27,2	26,2	–	–	82	81	76
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	–	28,5	26,3	25,1	–	–	75	69	70

^a Hoeveelheid voor activiteiten beschikbare vrije tijd na aftrek van tijdsbeslag van mobiliteit en tv-kijken in uren per week respectievelijk het aantal keren dat opeenvolgende kwartieren in de onderzoekswEEK aan dezelfde vrijetijdsactiviteiten werden besteed.

^b Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^c (On)gehuwd samenwonenden van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoekswEEK.

– Onvoldoende cases (minder dan 50).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

3 Rollen en ritmen

Een nadere verkenning van combinatie en timing van taken

In het vorige hoofdstuk passeerden onder meer twee aspecten van de herinrichting van de tijd de revue: de veranderende sekserollen bij de verdeling van verplichtingen en het uitwaaiëren van die verplichtingen van kantooruren naar doordeweekse avonden en naar het weekend. Beide onderwerpen komen in dit hoofdstuk in meer detail aan de orde, gevolgd door een korte beschouwing over de rol van het overheidsbeleid in deze.

De snelgroeiende arbeidsmarktdeelname van vrouwen en de gestaag groeiende inzet in het huishouden van mannen heeft tot een toegenomen taakcombinatie geleid. Steeds meer individuen kregen zowel professionele als huishoudelijke verplichtingen in hun takenpakket. Dit duidt op individueel niveau op een verknoping van rollen, doordat men een diverser pakket aan taken dient te vervullen. Op sociaal niveau duidt het daarentegen op een verbrokkeling van rollen, doordat taken niet langer tot een gespecialiseerde rol behoren. In paragraaf 3.1 wordt onderzocht in hoeverre er sprake is van taakveralgemenisering en rolvervaging.

Voor de individuen en huishoudens die het betreft, heeft taakcombinatie tot een grotere tijdsdruk geleid. Tegelijk verschoof het tijdstip waarop men zich van zijn of haar taken kwijt. Betaald werk, maar vooral huishoudelijk werk, werd vaker 's avonds en in het weekend verricht. Het debat over de 24-uurseconomie bracht vooral ongerustheid over de spreiding van betaald werk aan het licht, ingegeven door zorg om collectieve vormen van vrijetijdsbesteding en om het gezinsleven. Het uitwaaiëren van huishoudelijk werk, dat een hogere vlucht nam, speelde in dat debat geen rol. In paragraaf 3.2 worden de effecten van tijdsdruk en tijdstip van zowel betaalde als onbetaalde verplichtingen onderzocht.

3.1 Taakveralgemenisering en rolvervaging: van specialisten naar generalisten

Ten aanzien van betaald en huishoudelijk werk heeft in Nederland sinds de opkomst van het burgerlijk gezin aan het eind van de vorige eeuw een strikte rolverdeling gegolden: vrouwen waren in het huishouden gespecialiseerd, mannen legden zich toe op betaald werk. Sindsdien was de rol van huisvrouw de gebruikelijke sociale rol voor vrouwen. De geleidelijke stijging van het welvaartsniveau en de groei van de middenklasse leidden ertoe dat steeds meer vrouwen het zich konden veroorloven niet uit werken te gaan, zonder dat ze rijk genoeg waren om zich huishoudelijk personeel te kunnen veroorloven. Bijgevolg restte hen de destijds nieuwe en respectabele rol van huisvrouw, gespecialiseerd in de zorg voor gezin en huishouden. In tegenstelling tot vrouwen uit de hoogste sociale klassen moest de huisvrouw de huishoudelijke zorgtaken zelf vervullen, in tegenstelling tot minder welgestelde vrouwen hoefde ze naast haar eigen huishoudelijke besognes niet ook betaald werk te verrichten. Dit model van de huisvrouw raakte zodanig ingeburgerd dat het maatgevend werd. Volgens wetgeving uit het midden van deze eeuw betekende de huwelijksvoltrekking voor de vrouw zelfs het eind van haar carrière als ambtenaar of onderwijzeres (Damsma 1993).

Vanaf de vroege jaren zestig werd het privilege huisvrouw te zijn meer en meer als een gouden kooi ervaren. Vooral jonge vrouwen wensten in gelijke mate als mannen aan het maatschappelijk verkeer deel te nemen, betaald werk inclusief. Dit resulteerde in de groei van het aandeel werkende vrouwen en in de opkomst van het tweeverdienershuishouden. De proportie huisvrouwen daalde, omgekeerd nam de proportie vrouwen met betaald werk toe. Als gevolg hiervan daalde, zij het met meer aarzeling, de proportie mannen die van huis-

houdelijke zorgtaken zijn vrijgesteld en zich uitsluitend op betaald werk kunnen toeleppen. Meer vrouwen hebben betaald werk, meer mannen hebben naast hun betaalde werk een loopbaan in het huishouden toebedeeld gekregen. In deze paragraaf wordt de ontwikkeling in de rolverdeling beschreven vanuit het perspectief van taakveralgemenisering en rolvervaging.

Een analyse van dergelijke veranderingen in de rolverdeling vraagt om een interpretatiekader dat het mogelijk maakt om te differentiëren tussen specialistische en algemene bezigheden. Activiteiten die karakteristiek zijn voor een specifieke sociale rol, moeten kunnen worden onderscheiden van activiteiten die iedereen onderneemt of kan ondernemen. Knulst (1977: 71-75) ontleende een dergelijk kader aan het gedachtegoed van de antropoloog Linton (1937: 272-273). Linton bracht een driedeling aan in de cultuurelementen van een samenleving, naar gelang de mate waarin die elementen door de leden van die samenleving worden gedeeld. Hij onderscheidde universele cultuurelementen, specialismen en alternatieven. Tot de universele cultuurelementen rekende hij de "ideeën, gewoonten en geconditioneerde emotionele reacties die gemeengoed zijn onder alle volwassen leden van een samenleving". Cultuurelementen "die gedeeld worden door leden van bepaalde sociale categorieën maar geen gemeengoed zijn onder de gehele samenleving" noemde hij specialismen. Ten derde onderscheidde hij alternatieven: eigenschappen die sommige individuen gemeen hebben maar die geen gemeengoed zijn onder de gehele bevolking, noch onder de leden van sociale groepen.

Geïnspireerd door Lintons drievoudige classificatie onderscheidde Knulst (1977: 73) de volgende drie typen activiteiten of bezigheden: *algemene bezigheden*, die praktisch iedereen verricht, ongeacht de groep waartoe men behoort; *specifieke bezigheden*, die praktisch iedereen van een bepaalde groep verricht; en *facultatieve bezigheden*, door sommigen verricht, maar zodanig over de bevolking verspreid dat die bezigheden niet kenmerkend zijn voor een bepaalde groep. Specifieke bezigheden zijn aan sociale rollen gebonden. Algemene bezigheden worden door (vrijwel) iedereen ondernomen, terwijl facultatieve bezigheden naar gelieven door iedereen ondernomen of achterwege gelaten kunnen worden.

Het antwoord op de vraag of er sprake is van taakveralgemenisering en rolvervaging berust op een analyse van de mate waarin taken door de jaren heen aan bepaalde groepen waren voorbehouden. Daarbij geldt een grotere spreiding van een activiteit over de onderscheiden groepen als indicator van een veralgemenisering van die activiteit.

Het aspect van rolvervaging zal verder worden uitgediept door in kaart te brengen of voorheen gangbare combinaties van taken aan erosie onderhevig waren en of voorheen weinig gangbare combinaties van bezigheden een opgang doormaakten.

Het is niet eenvoudig om het theoretisch onderscheid tussen algemene, specifieke dan wel facultatieve bezigheden in eenduidige indelingscriteria te vertalen. Er is geen gulden meter aan de hand waarvan kan worden afgemeten of een bezigheid algemeen, specifiek of facultatief van aard is. Hier wordt getracht ontwikkelingen in de algemeenheid van bezigheden in de periode 1975-1995 in kaart te brengen. Een dergelijk longitudinaal perspectief vermindert de noodzaak van een exacte afbakening van algemene, specifieke en facultatieve bezigheden. In plaats daarvan kan worden volstaan met aan te geven in welke richting een activiteit zich ontwikkeld heeft. Ongeacht of een activiteit als algemeen of specifiek te kenmerken is, kan een verandering in de spreiding ervan als meer algemeen dan wel als meer specifiek worden geïnterpreteerd.¹

De analyse van taakveralgemenisering en rolvervaging vergt vooraf een selectie van relevante geachte bevolkingscategorieën. Alleen te letten op de incidentie van een activiteit onder de gehele bevolking kan tot onterechte conclusies aanleiding geven, zoals kan worden geïllustreerd aan de hand van de hypothetische trends in tabel 3.1.

Tabel 3.1 Drie hypothetische trends in de spreiding van activiteit A, t_1 - t_2 (in procenten)

	trend 1		trend 2		trend 3	
	t_1	t_2	t_1	t_2	t_1	t_2
vrouwen	40	40	40	80	80	40
mannen	0	40	0	0	0	40
allen	20	40	20	40	40	40

Beide eerste trends geven onder de bevolking als geheel een verdubbeling te zien van het aandeel deelnemers aan activiteit A. Op het eerste gezicht lijkt dit op een zekere veralgemenisering te duiden. Bij de eerste trend is daar inderdaad sprake van. Activiteit A werd op meetmoment t_1 uitsluitend door vrouwen ondernomen, op tijdstip t_2 delen mannen en vrouwen in gelijke mate in die bezigheid. Achter dezelfde verdubbeling van het aandeel deelnemers binnen de gehele bevolking kan evenwel ook een tegengestelde ontwikkeling schuil gaan, zoals in het geval van trend 2. In dat geval is geen sprake van veralgemenisering maar juist van een sterkere rolafbakening: terwijl mannen activiteit A nog steeds niet ondernemen, groeide het percentage vrouwen met die bezigheid van 40% tot 80%.

Omgekeerd betekent een constante proportie deelnemers onder de bevolking niet per definitie dat het karakter van een activiteit onveranderd bleef. Daar kan een vergaande herverdeling over bevolkingsgroepen achter schuilgaan. De derde fictieve trend laat zien hoe zich onder de oppervlakte van een constante totale deelname een aanzienlijke universalisering kan voordoen: activiteit A evolueerde van een typische vrouwenbezigheid naar een in gelijke mate over beide seksen verdeelde bezigheid.²

Een analyse van de mate waarin bezigheden universeler of specifieker werden, vereist dus een nauwkeuriger blik dan die op bevolkingsgemiddelden alleen. Ook de deelname aan een bezigheid binnen relevante deelpopulaties dient in ogenschouw genomen te worden. Met betrekking tot het vraagstuk van de veralgemenisering van betaald en huishoudelijk werk worden hiertoe sekse, arbeidsmarktparticipatie en huishoudentype in de analyse opgenomen.

In de hier gerapporteerde analyses gaat het bij de deelname aan een activiteit telkens om de proportie deelnemers onder de bevolking of binnen een bevolkingscategorie. Een deelnemer aan een taak is voor de duur van deze paragraaf gedefinieerd als iemand die aan een taak langer dan de helft van de gemiddelde deelname besteedde gerekend over de vijf meetjaren. Het tijdsbeslag van betaald werk, bijvoorbeeld, bedroeg onder de bevolking van 18 tot 65 jaar over de jaren 1975-1995 gemiddeld 19,6 uur. Respondenten die in de onderzoeksweek 9,8 uur of meer betaald werk verrichtten, zijn hier tot de deelnemers aan betaald werk gerekend. Tabel 3.2 bevat een overzicht van de gemiddelden en de grenswaarden van elk van de hier geanalyseerde activiteiten.

Tabel 3.2 Gemiddelde deelname en gehanteerde grenswaarde (beide in uren per week)

	gemiddelde deelname	drempelwaarde
betaald werk	19,6	> 9,8
huishoudelijk werk	22,4	> 11,2
maaltijd bereiden	7,4	> 3,7
huis schoonmaken	4,3	> 2,2
kleding verzorgen	1,9	> 1,0
dagelijkse boodschappen	1,5	> 0,7
ander winkelen	1,4	> 0,7
kinderverzorging ^a	5,7	> 2,9

^a Heeft uitsluitend betrekking op ouders met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Met betrekking tot taakveralgemenisering en rolvervaging van betaald en onbetaald werk is

seks in eerste aanleg de meest relevante invalshoek. Hoewel aan een wat stoffig imago ten prooi, is het kostwinnershuishouden modern in de zin dat het zich kenmerkt door een hoge graad van taakverdeling. De vrouw is gespecialiseerd in de zorg voor gezin en huishouden, de man kan zich volledig op de verwerving van het gezinsinkomen richten. Ten gevolge van de opkomst van tweeverdieners- en eenpersoonshuishoudens groeide het aandeel mensen dat professionele taken verricht, het aandeel mensen dat huishoudelijke zorgtaken verricht, én het aandeel mensen dat professionele met huishoudelijke zorgtaken combineert (tabel 3.3).

Tabel 3.3 Verspreiding van de deelname aan betaald werk, huishoudelijk werk en de combinatie van beide, met uitsplitsing naar sekse, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
betaald werk					
bevolking 18 tot 65 jaar	48	47	48	53	57
man	79	74	71	73	77
vrouw	17	22	26	34	39
huishoudelijk werk					
bevolking 18 tot 65 jaar	62	63	68	64	68
man	27	31	40	37	45
vrouw	96	93	96	90	90
taakcombinatie					
bevolking 18 tot 65 jaar	16	17	23	24	31
man	16	17	22	22	29
vrouw	15	18	23	27	32

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Volgens de in deze paragraaf gehanteerde grenswaarde is de arbeidsdeelname onder vrouwen in de periode 1975-1995 royaal verdubbeld. De mannelijke arbeidsdeelname lag in 1995 weer op hetzelfde niveau als in 1975, na een inzinking tijdens de periode van werkloosheid in de jaren tachtig. De groeiende arbeidsinzet van vrouwen verkleinde het aanvankelijke verschil tussen de seksen.

In het huishouden tekenen zich een lichte daling van vrouwelijke deelname en een wat sterkere toename van de mannelijke deelname af. Ook hier werd het verschil tussen de seksen kleiner.

Tezamen hebben de groeiende arbeidsdeelname van vrouwen en de groeiende inzet van mannen in het huishouden tot de opmars van taakcombinatie geleid. Niet alleen het fenomeen taakcombinatie maar ook de opmars ervan worden in nagenoeg gelijke mate onder beide seksen aangetroffen.

Deze ontwikkelingen duiden op een zekere rolvervaging in de vervulling van de diverse alledaagse taken. Hoewel betaald werk nog altijd overwegend een mannelijke aangelegenheid is, en onbetaald werk nog steeds overwegend een vrouwelijke, geldt voor beide activiteiten dat ze in de jaren negentig minder specifiek aan sekse gekoppeld zijn dan in de jaren zeventig het geval was.

Met betrekking tot de manier om het vraagstuk van taakveralgemenisering en rolvervaging te bezien, blijkt een blik op trends in populatiegemiddelden minder informatief dan een blik op trends binnen welbepaalde subpopulaties. Waar de eerste blik slechts uitwijst dat meer mensen betaald werken, dat meer mensen huishoudelijk werk verrichten en dat meer mensen beide taken combineren, wijst een blik op ontwikkelingen per sekse bovendien uit dat er sprake is van een herverdeling over de seksen.

Huishoudelijk werk kan in een aantal meer concrete activiteiten worden uiteengelegd. Hier

worden zes typen huishoudelijk werk onderscheiden: maaltijden bereiden, huis schoonmaken, kleding verzorgen, dagelijkse boodschappen doen, overig winkelen en kinderverzorging (voor de gehanteerde grenswaarden, zie tabel 3.2). Behalve in het geval van kinderverzorging valt bij elk van deze activiteiten een grotere of kleinere groei van het daarbij betrokken bevolkingsdeel waar te nemen (tabel 3.4). Steeds komt deze groei voor de verantwoording van een groter aandeel mannen, dat in de betreffende periode tijd is gaan besteden aan vrijwel alle huishoudelijke zorgtaken. Onder vrouwen is het aandeel betrokkenen gelijkgebleven of zelfs gedaald (zie maaltijd bereiden, schoonmaken en kleding verzorgen).

Tabel 3.4 Verspreiding van de deelname aan huishoudelijke zorgtaken over de bevolking, met uitsplitsing naar sekse, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
maaltijd bereiden (koken, tafeldekken, afwassen)					
bevolking 18 tot 65 jaar	58	60	65	63	64
man	20	26	34	36	40
vrouw	97	94	94	89	87
huis schoonmaken					
bevolking 18 tot 65 jaar	55	57	62	55	58
man	18	23	33	27	32
vrouw	93	91	90	83	82
kleding verzorgen (wassen, strijken, herstellen)					
bevolking 18 tot 65 jaar	48	48	52	49	53
man	7	8	11	12	18
vrouw	90	88	91	85	85
dagelijkse boodschappen					
bevolking 18 tot 65 jaar	65	66	70	70	71
man	38	43	51	52	52
vrouw	92	88	89	88	89
ander winkelen					
bevolking 18 tot 65 jaar	63	59	62	60	66
man	51	48	51	48	54
vrouw	76	70	73	71	76
kinderverzorging ^a					
bevolking 18 tot 65 jaar	48	50	47	46	49
man	33	37	34	33	36
vrouw	62	62	60	59	61

^a Heeft uitsluitend betrekking op ouders met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Zowel bij betaald werk als bij huishoudelijke verplichtingen kan een meer toegesneden categorisering worden toegepast, die is gerelateerd aan de ontwikkelingen die leiden tot de onttroning van het kostwinnershuishouden door het tweeverdieners- en het eenpersoons-huishouden. Deze meer toegesneden indeling naar verzorgingspositie bestaat uit de volgende categorieën: mannelijke kostwinners, mannelijke tweeverdieners, alleenstaanden, vrouwelijke tweeverdieners en huisvrouwen. Op het eerste gezicht brengt toepassing van deze categorisering weinig nieuws aan het licht. Mannen hebben vaker betaalde arbeid, vrouwen doen veelal het huishouden (tabel 3.5).

Tabel 3.5 Verspreiding van de deelname aan betaald werk, huishoudelijk werk en de combinatie van beide, met uitsplitsing naar verzorgingspositie, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
betaald werk					
bevolking 18 tot 65 jaar	48	47	48	53	57
mannelijke kostwinner	88	85	89	93	96
mannelijke tweeverdiener	84	92	92	91	94
alleenstaande	–	55	58	58	75
vrouwelijke tweeverdiener	50	54	70	74	75
huisvrouw	6	3	3	6	3
huishoudelijk werk					
bevolking 18 tot 65 jaar	62	63	68	64	68
mannelijke kostwinner	24	28	32	29	30
mannelijke tweeverdiener	26	24	33	34	44
alleenstaande	–	38	53	46	44
vrouwelijke tweeverdiener	97	95	96	90	90
huisvrouw	97	96	98	95	98
taakcombinatie					
bevolking 18 tot 65 jaar	16	17	23	24	31
mannelijke kostwinner	16	19	24	24	27
mannelijke tweeverdiener	20	20	30	30	39
alleenstaande	–	24	28	26	31
vrouwelijke tweeverdiener	46	51	67	66	65
huisvrouw	5	2	2	4	3

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Een analyse van de frequentie waarmee men binnen elk van deze groepen betaald en huishoudelijk werk verricht, werpt niettemin nieuw licht op de veranderingen in de dagelijkse bezigheden van mannen en vrouwen (zie tabel B2.1 in hoofdstuk 2). Binnen de groeiende categorie tweeverdienende vrouwen met kinderen nam de arbeidsduur toe van 23,7 uur in 1985 naar 25,3 uur in 1995. De toegenomen arbeidsduur van vrouwen is dus niet alleen te wijten aan de groei van het aantal vrouwelijke tweeverdieners, maar evenzo aan het feit dat werkende vrouwen meer uren gingen werken. Een soortgelijke ontwikkeling deed zich voor bij de inzet van mannen in het huishouden. Niet alleen steeg het aandeel tweeverdienende mannen, zij gingen ook meer tijd aan het huishouden besteden (zie tabel B2.1 in hoofdstuk 2). Tweeverdienende mannen zonder kinderen besteedden in 1995 44,4 uur aan huishoudelijke zorgtaken (tegen 41,0 uur in 1985), tweeverdienende mannen met kinderen 42,5 uur (41,9 in 1985). Een groeiend aantal mannen is een groeiend aantal uren met huishoudelijk werk in de weer.

Voor beide seksen geldt derhalve dat het karakter van het tweeverdienerschap veranderde. Aan de veralgemenisering van taken en de vervaging van rollen liggen zowel de opkomst van het tweeverdienershuishouden als het veranderende karakter van dat huishoudenstype ten grondslag. Er kwamen steeds meer gezinnen met een steeds minder seksespecifieke verdeling van taken.

De rol van mannen binnen het kostwinnershuishouden veranderde eveneens. Ook mannelijke kostwinners met niet-betaald-werkende partners zijn meer huishoudelijke zorgtaken op zich gaan nemen. Dit betekent dat de herverdeling van betaald en huishoudelijk werk over de seksen niet volledig voor rekening van de neergang van het kostwinnershuishouden komt. Het kostwinnershuishouden veranderde zelf ook van karakter. Aangezien deze gedragsverandering niet uit de toegenomen belasting van hun partners kan worden verklaard, lijkt er sprake te zijn van een culturomslag aangaande de sekserollen.

Tabel 3.6 Verspreiding van de deelname aan huishoudelijke zorgtaken over de bevolking, met uitsplitsing naar verzorgingspositie, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
maaltijd bereiden (koken, tafeldekken, afwassen)					
bevolking 18 tot 65 jaar	58	60	65	63	64
mannelijke kostwinner	17	19	23	26	24
mannelijke tweeverdiener	20	27	33	36	39
alleenstaande	–	40	54	51	41
vrouwelijke tweeverdiener	97	95	93	90	87
huisvrouw	96	97	98	95	96
huis schoonmaken					
bevolking 18 tot 65 jaar	55	57	62	55	58
mannelijke kostwinner	16	18	26	18	20
mannelijke tweeverdiener	11	20	29	22	25
alleenstaande	–	37	43	39	39
vrouwelijke tweeverdiener	99	92	85	82	80
huisvrouw	94	96	96	90	93
kleding verzorgen (wassen, strijken, herstellen)					
bevolking 18 tot 65 jaar	48	48	52	49	53
mannelijke kostwinner	6	5	7	5	4
mannelijke tweeverdiener	7	4	7	8	14
alleenstaande	–	40	42	37	40
vrouwelijke tweeverdiener	89	91	92	89	88
huisvrouw	92	91	95	89	90
dagelijkse boodschappen					
bevolking 18 tot 65 jaar	65	66	70	70	71
mannelijke kostwinner	32	38	41	40	40
mannelijke tweeverdiener	46	40	46	51	48
alleenstaande	–	77	79	80	70
vrouwelijke tweeverdiener	94	90	89	90	88
huisvrouw	91	88	91	89	94
ander winkelen					
bevolking 18 tot 65 jaar	63	59	62	60	66
mannelijke kostwinner	49	46	45	44	45
mannelijke tweeverdiener	52	45	52	44	53
alleenstaande	–	48	53	61	59
vrouwelijke tweeverdiener	79	73	74	73	79
huisvrouw	75	71	73	71	79
kinderverzorging ^a					
bevolking 18 tot 65 jaar	48	50	47	46	49
mannelijke kostwinner	36	40	37	35	33
mannelijke tweeverdiener	27	28	23	34	39
alleenstaande	–	–	–	–	–
vrouwelijke tweeverdiener	61	57	60	59	60
huisvrouw	63	64	61	59	65

^a Heeft uitsluitend betrekking op ouders met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Een nadere blik op de ontwikkelingen van diverse afzonderlijke huishoudelijke zorgtaken naar verzorgingspositie bevestigt niet alleen vorenstaande conclusies, maar maakt bovendien enkele meer gedetailleerde uitspraken mogelijk (tabel 3.6). Zo blijkt de toegenomen mannelijke inzet in het huishouden vooral betrekking te hebben op koken, schoonmaken en dagelijkse boodschappen, maar zeker niet op wassen en strijken. Daarentegen is in de

dagelijkse huishoudelijke verplichtingen van vrouwen weinig veranderd. Meer dan 90% van de vrouwen was en is sterk betrokken bij koken, schoonmaken, dagelijkse boodschappen en het wasgoed.

Het wekt weinig verbazing dat de herverdeling van dagelijkse verplichtingen in tweeverdienershuishoudens meer ingang gevonden heeft dan in kostwinnershuishoudens. Toch was dit van oudsher niet het geval. In 1975 kenden beide huishoudensvormen nog een nagenoeg gelijke verdeling van huishoudelijke zorgtaken, met de zorg voor de dagelijkse boodschappen als enig punt van verschil. Sindsdien zijn die twee huishoudensvormen op het punt van de taakverdeling uit elkaar gegroeid. In tweeverdienershuishoudens heeft een grotere ruil van taken plaatsgevonden dan in kostwinnershuishoudens. Niettemin nemen vrouwelijke tweeverdieners nog altijd een groter deel van de huishoudelijke zorgtaken op zich dan mannelijke tweeverdieners.

Opnieuw blijkt de herverdeling van taken over de seksen niet slechts gerelateerd aan het verschijnsel tweeverdienershuishouden. Ook het kostwinnershuishouden veranderde. Hoewel in afgezwakte vorm, delen de partners in kostwinnershuishouden in de tendens naar een veralgemenisering van huishoudelijke zorgtaken. In 1995 waren mannelijke kostwinners vaker bij de bereiding van de maaltijd en bij de dagelijkse boodschappen betrokken dan in 1975. Wel blijven mannelijke kostwinners op alle fronten achter bij mannelijke tweeverdieners.

De vaststelling dat er sprake is van een veralgemenisering van taken is slechts één manier om te bezien of er met betrekking tot die taken van rolvervaging gesproken kan worden. In aanvulling op de eerdere vaststelling dat men beide typen verplichting vaker combineert, kan het vraagstuk van rolvervaging op drie manieren nader worden belicht.

Ten eerste kan van elke huishoudelijke taak worden geïnventariseerd in welke mate men die taak met betaald werk combineert. Dit brengt tot uiting in hoeverre zo'n taak vervuld wordt door mensen die niet volledig in het huishouden zijn gespecialiseerd. Dit is vastgesteld door voor de zes vormen van huishoudelijk werk te berekenen welk deel van de deelnemers aan betaalde arbeid behoorde tot de deelnemers aan de diverse huishoudelijke zorgtaken (tabel 3.7).

Tabel 3.7 Verspreiding van de deelname aan huishoudelijke zorgtaken onder het werkende deel van de bevolking, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
maaltijd bereiden	29	32	42	47	49
huis schoonmaken	24	31	39	35	41
kleding verzorgen	16	20	28	31	38
dagelijkse boodschappen	43	46	55	59	60
overig winkelen	52	48	53	52	58
kinderverzorging ^a	37	38	36	39	41

^a Heeft uitsluitend betrekking op ouders met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Mensen met een substantiële professionele arbeidsinspanning blijken steeds vaker bij de vervulling van huishoudelijke zorgtaken ingeschakeld te zijn, vooral bij koken, schoonmaken, dagelijkse boodschappen en kledingverzorging. De inzet in het huishouden ligt onder werkenden weliswaar op een beduidend lager niveau dan onder huisvrouwen, bij wie het percentage dat daar sterk bij betrokken is vaak de 90% overschrijdt (tabel 3.6), niettemin is een steeds

grotere rol in het huishouden weggelegd voor mensen die zich niet uitsluitend op het huishouden toeleggen. Mensen met betaald werk worden meer in het huishouden ingeschakeld. In die zin heeft de veralgemenisering van taken een zekere rolvervaging tot gevolg gehad.

De veronderstelling dat de rol van de in het huishouden gespecialiseerde huisvrouw vervaagt, leidt, ten tweede, tot de verwachting dat minder mensen intensief bij elke huishoudelijke zorgtaak betrokken zijn. Dit zou onder meer betekenen dat de kans dat iemand die één huishoudelijke taak vervulde, ook bij andere huishoudelijke zorgtaken was ingeschakeld, kleiner geworden is. Dit is geanalyseerd door te berekenen welk deel van degenen die hadden gekookt, ook tot de deelnemers aan andere huishoudelijke bezigheden behoort. De arbeidsdeelname van de maaltijdbereiders, die bij rolvervaging en stijging te zien zou moeten geven, is eveneens in ogenschouw genomen (tabel 3.8).

Tabel 3.8 Verspreiding van de deelname aan betaald werk en huishoudelijke zorgtaken onder het deel van de bevolking dat geregeld kookt, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
betaalde arbeid	24	25	32	39	44
huis schoonmaken	87	85	82	75	76
kleding verzorgen	81	77	76	71	73
dagelijkse boodschappen	89	85	84	84	84
overig winkelen	75	68	69	68	72
kinderverzorging ^a	62	60	58	55	57

^a Heeft uitsluitend betrekking op ouders met thuiswonende kinderen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Onder degenen die koken, verdubbelde de arbeidsdeelname en daalde de betrokkenheid bij de andere huishoudelijke zorgtaken licht. De toenemende betrokkenheid bij betaald werk is aanmerkelijk geprononceerder dan de afnemende betrokkenheid bij andere huishoudelijke zorgtaken. Meer dan een reductie van het aantal huishoudelijke zorgtaken springt de introductie van betaald werk in het oog.

De veronderstelling dat het huishouden als specialisme op zijn retour is, leidt, ten derde, tot de dubbele verwachting dat steeds minder mensen geen enkele huishoudelijke taak verrichten en dat steeds minder mensen alle huishoudelijke zorgtaken vervullen. Die verwachting vindt enige ondersteuning (tabel 3.9).

Tabel 3.9 Aantal huishoudelijke zorgtaken^a waarmee men belast is, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
geen	16	12	9	10	8
een	16	19	15	16	15
twee	13	12	15	15	15
drie	7	8	12	15	14
vier	14	19	19	17	19
vijf	34	30	31	28	30

^a Kinderverzorging buiten beschouwing gelaten.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De bezetting van de twee middelste categorieën (twee of drie huishoudelijke zorgtaken) steeg

van 20% tot 29%, terwijl de bezetting van de twee extreme posities (geen respectievelijk alle huishoudelijke zorgtaken) daalde van 50% tot 38%. Minder mensen zijn geheel van huishoudelijke zorgtaken vrijgesteld en minder mensen vervullen al die taken. Dit duidt opnieuw op taakveralgemenisering en rolvervaging.

Een uitsplitsing naar sekse van het aantal huishoudelijke zorgtaken waarmee men is belast, wijst uit dat het bij de afname van de proportie van personen die van huishoudelijke zorgtaken zijn vrijgesteld, vooral gaat om een vermeerderde inschakeling in het huishouden van mannen (tabel 3.10).

Tabel 3.10 Aantal huishoudelijke zorgtaken^a waarmee men belast is, naar sekse, zelfstandig wonende Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1975 en 1995 (in procenten)

	1975		1995	
	man	vrouw	man	vrouw
geen	31	1	15	1
een	30	2	27	3
twee	25	2	25	6
drie	10	4	18	10
vier	1	28	11	26
vijf	4	64	4	54

^a Kinderverzorging buiten beschouwing gelaten.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Het percentage mannen dat aan geen of slechts aan een huishoudelijke taak een substantiële bijdrage leverde, daalde van 61% in 1975 tot 42% in 1995. Anderzijds daalde het percentage vrouwen met alle huishoudelijke zorgtaken in het takenpakket van 64% naar 54%. Het verschil naar sekse in het aantal huishoudelijke zorgtaken dat men verricht, nam af maar is nog steeds zeer aanzienlijk. De last van de huishoudelijke werkzaamheden rust nog steeds voornamelijk op vrouwelijke schouders.

Deze bevindingen aangaande taakveralgemenisering en rolvervaging leiden tot de conclusie dat de dagelijkse verplichtingen minder specifiek voor bepaalde groepen geworden zijn. Oorzaak is niet slechts de opkomst van het tweeverdieners- en het eenpersoonshuishouden, maar ook het veranderende rolpatroon binnen zowel tweeverdieners- als kostwinnershuishoudens.

Met betrekking tot betaald en onbetaald werk was sekse lang het differentiërende kenmerk bij uitstek. Gedurende een kleine eeuw was de sociale rol van de vrouw in de regel die van huisvrouw, die zich toedeed op de zorg voor de kinderen, haar man en het huishouden. Betaald werk was goedgevoel een mannelijke specialiteit geworden. In de afgelopen twee decennia heeft de taakverdeling van huishoudelijk en betaald werk daarentegen veeleer in het teken van taakveralgemenisering en rolvervaging gestaan. Veranderende sekserollen onttoonden de dominante huisvrouw-versus-mannelijke-kostwinner dichotomie. Hoewel die taakverdeling niet geheel en al verdween, werden zowel betaald werk als huishoudelijke zorgtaken geleidelijk algemener. In dit proces van veralgemenisering of rolvervaging kregen meer mensen meer taken: het niveau van taakverdeling liep terug, taakcombinatie was in opmars, een groeiende tijdsdruk was het gevolg.

Hoewel het te ver voert om een actieve culturele interesse als een rol te bestempelen, bestaat er

een zekere gelijkheid tussen deze bevindingen betreffende de verminderde taakspecialisatie en de rolvervaging enerzijds en de toegenomen vermenging van cultuur en vermaak (§ 2.2.2) anderzijds. Zowel de scheiding tussen betaald en huishoudelijk werk als die tussen cultuur en vermaak vervagen. Huishoudelijke zorgtaken worden vaker met betaald werk gecombineerd, het uitgaanspatroon omvat vaker zowel concertgebouw als café en discotheek. Beide aspecten van het dagelijks leven tonen tekenen van veralgemenisering en rolvervaging. Dagelijkse bezigheden zijn minder specifiek voor welbepaalde groepen geworden. Dit kan als een ontwikkeling van specialisten naar generalisten worden gekenschetst.

3.2 Tijdsduur en tijdstip van verplichtingen in relatie tot vrijetijdsbesteding en gezinsleven

In het vorige hoofdstuk werd diverse keren een relatie gelegd tussen de wijze van vrijetijdsbesteding en het tijdsbeslag van professionele en huishoudelijke zorgtaken, bijvoorbeeld waar het ging om de drukst bezette levensfase of om de (gecombineerde) effecten van arbeidsmarktpositie en gezinsfase. Behalve het tijdsbeslag van het takenpakket kan ook het tijdstip waarop mensen hun taken vervullen, de wijze van vrijetijdsbesteding beïnvloeden. In het debat rond de liberalisering van arbeids- en winkeltijden is de vrees geuit dat flexibilisering van arbeidstijden tot een verschraling van de vrije tijd leidt. De verwachte groei van betaald werk 'buiten kantooruren' zou betekenen dat mensen minder tegelijk vrij zijn; een desynchronisatie van de vrije tijd die met name collectieve vormen van vrijetijdsbesteding onder druk zou zetten. Tevens werd gevreesd dat het gezinsleven daar nadelige gevolgen van zou ondervinden. In deze paragraaf wordt bezien of afwijkende arbeidsuren inderdaad het veronderstelde negatieve effect op vrijetijdsbesteding en gezinsleven hebben.

Onlangs onderzocht Breedveld (1999) op basis van het Dagrecreatieonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het effect van afwijkende arbeidsuren op recreatie buitenshuis. Hij concludeerde dat het effect van gespreid werk op de vrijetijdsbesteding niet moet worden overschat. Slechts activiteiten die zich slecht in de tijd laten verplaatsen, zoals verenigingsleven en georganiseerde sport, ondervinden enige hinder van werk 'buiten kantooruren'. Hier wordt hetzelfde vraagstuk op basis van het Tijdsbestedingsonderzoek bestudeerd. Deze gegevens maken het mogelijk om behalve ten aanzien van uithuizige recreatie ook ten aanzien van andere vormen van vrijetijdsbesteding, van de structuur van de vrijetijdsbesteding en van het gezinsleven te onderzoeken in hoeverre zich daar een effect van werk 'buiten kantooruren' voordoet.

Overigens bleek in het voorgaande hoofdstuk dat de spreiding in het tijdstip van huishoudelijke werkzaamheden een hogere vlucht heeft genomen dan de spreiding in het tijdstip van professionele werkzaamheden (§ 2.1.2). Hoewel aandacht voor dit feit opvallend afwezig was in het debat over de flexibilisering van de tijdsorde, komt hier het effect van de spreiding van huishoudelijke werkzaamheden op de vrijetijdsbesteding en op het gezinsleven ook aan de orde. Het vraagstuk van de 24-uurseconomie wordt daarmee verbreed tot dat van de 24-uurssamenleving. Tijdsduur en timing van beide typen verplichtingen worden gerelateerd aan vormen van vrijetijdsbesteding, aan kenmerken van de vrijetijdsbesteding en aan aspecten van het gezinsleven.³

Door tijdsbeslag en tijdstip gelijktijdig te analyseren, is het effect van langdurig werk gecontroleerd voor dat van onregelmatig werk, en vice versa. Tevens is telkens voor het tijdsbeslag van de overige taken gecontroleerd, omdat werkzaamheden 'buiten kantooruren' niet zelden verricht worden door mensen die tijdens die kantooruren al door andersoortige werkzaamheden in beslag genomen worden.

Als daar geen rekening mee gehouden wordt, zou de vaststelling van het effect van timing

van de ene taak door het effect van de tijdsduur van andere taken beïnvloed worden.

In tabel 3.11 zijn de effecten van tijdsbeslag en tijdstip van betaald en huishoudelijk werk op acht vormen van vrijetijdsbesteding weergegeven. Een vergelijking van de kolommen geeft een beeld van de relatieve grootte van de effecten van tijdsduur en timing. Vergelijking van de onderste en de bovenste helft van de tabel geeft een beeld van het relatieve gewicht van betaald en huishoudelijk werk.

Een langere arbeidsinspanning gaat ten koste van de diverse vrijetijdsactiviteiten. Het effect van de duur van de arbeidsweek op de duur van die vrijetijdsactiviteiten belooft vaak uren per week. Daarbij vergeleken is het effect van het tijdstip van de arbeidsinspanning een stuk geringer. Slechts vier van de acht onderscheiden vrijetijdsactiviteiten ondervinden een negatief effect van werken buiten kantooruren. De effecten van het tijdstip zijn bovendien zwakker dan de effecten van de duur van de arbeidsinspanning. Niettemin vormt werk 'buiten kantooruren' een rem op lezen, het gebruik van elektronische media, sociale participatie en sportbeoefening.

De gedachte dat vooral de vrijetijdsactiviteiten die zich naar hun aard relatief moeilijk laten flexibiliseren, een negatief effect van betaald werk op afwijkende uren ondervinden, wordt op hoofdlijnen onderschreven. Televisieprogramma's, sociale participatie (vrijwilligerswerk en verenigingsleven) en sportbeoefening hebben gemeen dat ze zich minder eenvoudig naar individuele wensen of omstandigheden laten plooiën. Anderzijds zijn de effecten niet sterk en geldt eenzelfde effect ook voor lezen, terwijl men lectuur juist wel op elk gewenst moment ter hand kan nemen.

Tabel 3.11 Deelname aan vrijetijdsactiviteiten, naar tijdsbeslag^a en tijdstip^b van betaald respectievelijk huishoudelijk werk (inclusief vervoerstijd), Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1995 (in uren per week)

	tijdsbeslag betaald werk (uren per week)				tijdstip betaald werk (uren per week buiten kantooruren)			
	32-42			bèta	0	1-8 uur	> 8 uur	bèta
	2-31 uur	uur > 42 uur						
lezen	4,7	3,9	3,1	.20	4,1	3,7	3,5	.06
elektronische media	12,4	11,2	9,5	.18	11,7	11,4	9,0	.14
huiselijke sociale contacten	10,1	8,0	7,0	.24	8,7	8,4	8,0	n.s.
sociale participatie	2,4	1,7	1,2	.16	2,0	1,9	1,1	.09
uitgaan	5,4	4,2	3,5	.17	4,3	4,7	4,3	n.s.
sportbeoefening	1,6	1,2	1,2	.08	1,6	1,3	0,9	.12
liefhebberijen	6,2	4,9	3,8	.22	5,3	4,8	4,8	n.s.
vrijetijdsmobiliteit	3,7	3,0	2,2	.25	3,0	3,0	3,0	n.s.
	tijdsbeslag huishoudelijk werk (uren per week)				tijdstip huishoudelijk werk (uren per week buiten kantooruren)			
	12-31			bèta	0-7 uur	8-16 uur	> 16 uur	bèta
	2 -11 uur	uur > 32 uur						
lezen	4,4	4,3	4,0	n.s.	4,5	4,4	3,7	.07
elektronische media	12,4	12,5	10,8	.08	13,8	11,6	9,4	.18
huiselijke sociale contacten	9,6	10,1	8,7	.08	10,4	9,5	8,4	.11
sociale participatie	2,3	2,1	2,1	n.s.	2,3	2,3	1,5	.07
uitgaan	5,0	4,1	3,2	.14	5,0	4,0	2,9	.16
sportbeoefening	1,4	1,2	1,1	n.s.	1,3	1,2	1,0	n.s.
liefhebberijen	6,0	6,7	6,5	n.s.	6,9	6,4	5,2	.11
vrijetijdsmobiliteit	3,4	3,4	2,5	.12	3,7	3,2	2,2	.17

^a Tijdsbeslag gecontroleerd voor tijdstip, tijdsbeslag overige taken, sekse, leeftijd en opleiding.

^b Tijdstip gecontroleerd voor tijdsbeslag, tijdsbeslag overige taken, sekse, leeftijd en opleiding.

Associatiemaat (bèta uit ANOVA) vermeld mits statistisch significant ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO'95)

De effecten van tijdsbeslag en tijdstip van huishoudelijk werk geven een ander beeld te zien: het tijdstip is hier van groter belang dan het tijdsbeslag. De tijdsduur van huishoudelijk werk vormt een lichte rem op vier van de acht onderscheiden vormen van vrijetijdsbesteding. Het tijdstip van dat werk doet in bijna alle gevallen ter zake, al zijn ook hier de meeste effecten gering. Vooral het gebruik van elektronische media, het uitgaan en de vrijetijdsmobiliteit liggen op een lager niveau naarmate men vaker op afwijkende tijden in het huishouden actief is.

Het gebruik van elektronische media (= televisiekijken) staat het meest onder invloed van duur en timing van verplichtingen. Televisiekijken is het eerste waarop men bezuinigt wanneer tijdsduur en tijdstip van verplichtingen daar aanleiding toe geven.

Vergelijking van de bovenste met de onderste helft van de tabel brengt aan het licht dat vrijetijdsactiviteiten het sterkst door het tijdsbeslag van betaald werk beïnvloed worden. Het tijdstip van het huishoudelijk werk komt naar grootte van het effect op de tweede plaats. Tijdstip van betaald werk en tijdsduur van huishoudelijk werk hebben de minste invloed op de gemiddelde duur van vrijetijdsactiviteiten.

Behalve de invulling van de vrijetijdsbesteding is ook de structuur daarvan sterker aan het tijdsbeslag dan aan het tijdstip van betaald werk gerelateerd (tabel 3.12). Vooral het wekelijks aantal en de duur van vrijetijdsactiviteiten zijn geringer naarmate men langer werkt, in mindere mate is men dan eveneens minder van huis en minder divers in het jaarlijkse vrijetijdsrepertoire. De arbeidsduur 'buiten kantooruren' vormt enige belemmering voor een afwisselend wekelijks vrijetijdsrepertoire en voor een meer toegewijde vrijetijdsbesteding.

Tabel 3.12 Kenmerken van de vrijetijdsbesteding^a, naar tijdsbeslag^b en tijdstip^c van betaald respectievelijk huishoudelijk werk (inclusief vervoerstijd), Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar, 1995 (index, gemiddelde van onderzochte deelpopulatie = 100)

	tijdsbeslag betaald werk (uren per week)				tijdstip betaald werk (uren per week buiten kantooruren)			
	2-31	32-42	> 42	bèta	0	1-8 uur	> 8 uur	bèta
	uur	uur	uur		uur	uur	uur	
uithuizigheid van besteding	107	97	94	.12	100	98	103	n.s.
aantal activiteiten per week	109	100	90	.27	103	100	94	.11
aantal activiteiten per jaar	103	101	96	.10	100	100	100	n.s.
langer volgehouden besteding	126	95	76	.54	104	101	90	.13
	tijdsbeslag huishoudelijk werk (uren per week)				tijdstip huishoudelijk werk (uren per week buiten kantooruren)			
	2-11	12-31	> 32	bèta	0-7 uur	8-16	> 16	bèta
	uur	uur	uur		uur	uur	uur	
uithuizigheid van besteding	104	99	95	n.s.	108	98	86	.16
aantal activiteiten per week	99	101	100	n.s.	100	103	94	.11
aantal activiteiten per jaar	101	101	97	n.s.	97	103	99	.08
langer volgehouden besteding	115	102	72	.37	105	99	92	.10

^a Zie tabel 2.20.

^b Tijdsbeslag gecontroleerd voor tijdstip, tijdsbeslag overige taken, sekse, leeftijd en opleiding.

^c Tijdstip gecontroleerd voor tijdsbeslag, tijdsbeslag overige taken, sekse, leeftijd en opleiding. Associatiemaat (bèta uit ANOVA) vermeld mits statistisch significant ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO'95)

Het tijdsbeslag van huishoudelijk werk legt opnieuw weinig gewicht in de schaal. Alleen de meer toegewijde wijze van vrijetijdsbesteding heeft sterk van drukke huishoudelijke werkzaamheden te lijden. Opnieuw blijkt het tijdstip van huishoudelijk werk vaker van belang. Huishoudelijk werk op afwijkende tijdstippen heeft een negatief effect op de uithuizigheid, de diversiteit en de continuïteit van de vrijetijdsbesteding. Het langdurig volhouden van een vrijetijdsbesteding blijkt echter sterker te lijden van tijdtijdroevende dan van onregelmatige taken.

Het relatieve belang van tijdsbeslag en tijdstip van betaald en huishoudelijk leidt voor de kenmerken van de vrijetijdsbesteding tot dezelfde conclusie als voor de mate van deelname aan vrijetijdsactiviteiten. Het tijdsbeslag van betaald werk heeft de grootste invloed, gevolgd door het tijdstip van huishoudelijk werk, terwijl tijdstip van betaald werk en tijdsduur van huishoudelijk werk relatief onbelangrijk zijn.

Een zwaartepunt in het verzet tegen de komst van een 24-uurseconomie vormde de vrees dat het gezinsleven zou worden aangetast. Deze vrees blijkt niet geheel ongegrond maar voor relativisering vatbaar. Betaald werk 'buiten kantooruren' verkleint de kans dat mannelijke kostwinners van gezinnen met thuiswonende kinderen 's avonds in het gezelschap van hun partner en kinderen eten en vergroot de kans dat zij dan alleen eten (tabel 3.13). Anderzijds heeft het tijdstip van betaald werk geen effect op de tijd die ouders speciaal voor contact met hun kinderen (voorlezen, spelletjes doen, e.d.) vrij weten te maken. Anders dan bij de vrijetijdsbesteding is het tijdstip van betaalde arbeid in dit opzicht belangrijker dan de tijdsduur van die arbeid.

Tabel 3.13 Gezinsleven naar tijdsbeslag^a en naar tijdstip^b van betaald respectievelijk huishoudelijk werk (inclusief vervoerstijd), Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar met thuiswonende kinderen, 1995

	tijdsbeslag betaald werk (uren per week)				tijdstip betaald werk (uren per week buiten kantooruren)			
	32-42			bèta	0	1-8 uur	> 8 uur	bèta
	2-31 uur	uur > 42 uur						
contact met kinderen (uren per week)	1,5	1,7	1,7	n.s.	1,6	1,8	1,5	n.s.
gezelschap bij het avondeten (aantal keren per week) ^c								
alleen	0,3	0,5	0,5	n.s.	0,2	0,4	1,1	.28
partner	6,2	6,1	5,8	n.s.	6,5	6,0	4,8	.35
kind(eren)	6,3	5,8	5,6	.12	6,3	5,6	4,8	.28
partner en kind(eren)	6,1	5,6	5,3	.12	6,2	5,4	4,3	.31
	tijdsbeslag huishoudelijk werk (uren per week)				tijdstip huishoudelijk werk (uren per week buiten kantooruren)			
	2-11			bèta	0-7 uur	8-16 uur	> 16 uur	bèta
	uur	12-31	uur > 32 uur					
contact met kinderen (uren per week)	0,6	1,7	3,2	.35	1,5	1,6	3,1	.24

gezelschap bij het avondeten
(aantal keren per week)^c

alleen	0,4	0,3	–	n.s.	0,6	0,3	0,2	.14
partner	6,0	6,1	–	n.s.	5,8	6,1	6,3	n.s.
kind(eren)	5,8	6,0	–	n.s.	5,6	5,9	6,3	n.s.
partner en kind(eren)	5,6	5,7	–	n.s.	5,3	5,7	6,1	.13

^a Tijdsbeslag gecontroleerd voor tijdstip, tijdsbeslag overige taken, sekse, leeftijd en opleiding.

^b Tijdstip gecontroleerd voor tijdsbeslag, tijdsbeslag overige taken, sekse, leeftijd en opleiding.

^c Alleen mannelijke kostwinners (n = 440).

– Onvoldoende cases.

Associatiemaat (bèta uit ANOVA) vermeld mits statistisch significant ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO'95)

Eveneens anders dan bij de vrije tijd, wordt het contact met kinderen sterker door tijdsduur en timing van huishoudelijk werk beïnvloed dan door tijdsduur en timing van betaald werk.

Anders dan in alle voorgaande gevallen geldt hier bovendien dat veel en gespreid huishoudelijk werk niet negatief maar positief uitpakt. Naarmate ouders meer huishoudelijke zorgtaken verrichten en naarmate ze dat vaker 'buiten kantooruren' doen, hebben zij meer contact met hun kinderen. En naarmate kostwinners zich 'buiten kantooruren' actiever in het huishouden betonen, hebben zij een wat grotere kans om 's avonds in gezinsverband de avondmaaltijd te eten.

De effecten van tijdsduur en timing van betaald en huishoudelijk werk op vrijetijdsbesteding en gezinsleven laten zich als volgt samenvatten. De vrijetijdsbesteding houdt, dat zal weinigen verbazen, vooral verband met de duur van de arbeidsverplichting: naarmate men langer werkt, heeft men minder tijd voor vrijetijdsactiviteiten, is men een geringer deel van de vrije tijd van huis, heeft men een smaller vrijetijdsrepertoire en is men minder vaak langere tijd met dezelfde bezigheid in de weer.

Verrassender is de bevinding dat niet het tijdstip van betaald werk maar het tijdstip van huishoudelijk werk daarna het tweede grootste effect op de vrijetijdsbesteding heeft. Het tijdstip van betaald werk en het tijdsbeslag van huishoudelijk werk doen veel minder terzake.

Degenen die zich zorgen maken over het effect van de 24-uurssamenleving op de vrije tijd, lijken zich te moeten beraden over de vraag of zij al hun pijlen wel op het juiste doel gericht hebben.

Met betrekking tot het gezinsleven liggen de kaarten anders. Voor mannelijke kostwinners geldt het tijdstip van werk wel als de belangrijkste factor: zij eten minder vaak 's avonds met hun gezin naarmate zij vaker 'buiten kantooruren' werken. De tijd die ouders vrij weten te maken voor contact met hun kinderen in de vorm van voorlezen en spelletjes lijdt echter niet onder spreiding van de arbeidstijden. Duur en spreiding van huishoudelijk werk bleken een positief effect op het gezinsleven te hebben.

3.3 De spanning tussen tijdsdruk en tijdsorde

Vertrouwde patronen van tijdsbesteding en tijdsordening zijn ter discussie komen te staan en aan verandering onderhevig. Tijdsdruk en tijdsorde kunnen daarbij niet los van elkaar gezien worden. Veranderingen in de tijdsorde houden verband met de grotere tijdsdruk die de veranderde tijdsbesteding met zich meebracht.

De meest in het oog springende verandering in de tijdsbesteding is de langere arbeidsduur in een doorsnee werkweek. Oorzaak van die verlenging is niet een langere werkweek van degenen die werken, maar een groei van het aantal mensen met betaald werk. Deze toename komt voor rekening van vrouwen. Naoorlogse geboortegaargen tellen meer werkende vrouwen dan eerdere geboortegaargen. Dit wordt weerspiegeld in de opkomst van het twee-verdienershuishouden ten koste van de voorheen dominante positie van het kostwinners-

huishouden.

De blauwdruk van het kostwinnershuishouden kent een ver doorgevoerde rolverdeling. De opkomst van het tweeverdienershuishouden (en van het eenpersoonshuishouden) deed afbreuk aan het voorheen hoge niveau van taakspecialisatie in huishoudens. In plaats daarvan raakte taakcombinatie ingeburgerd. Een groeiend deel van de bevolking combineert substantiële professionele verplichtingen met substantiële huishoudelijke zorgtaken.

De toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen is uit het oogpunt van emancipatie positief te waarderen. Doordat mannen in de regel nauwelijks of geen arbeidstijd inleverden, heeft de opmars van het tweeverdienershuishouden echter tevens tot gevolg gehad dat de totale arbeidsinspanning van gezinnen toenam, hetgeen met coördinatieproblemen gepaard ging. De jaren waarin tweeverdieners hun beider banen met verantwoord ouderschap en een levendig vrijetijdspatroon moeten verenigen, kunnen als het spitsuur in het leven worden aangemerkt.

In 1995 vergde het totaal aan verplichtingen van beide partners in tweeverdienershuishoudens 105 uur per week, tegen 91 uur in kostwinnershuishoudens. Tijdsdruk is echter niet het enige probleem in tweeverdienershuishoudens. Een tweede en wellicht zelfs groter probleem is de coördinatie van het gezinsleven, in het bijzonder van de zorg voor de kinderen in de tijd dat de ouders werken. In kostwinnersgezinnen is de moeder beschikbaar om de zorg voor kinderen op zich te nemen, in tweeverdienersgezinnen vraagt de kinderopvang om een andere oplossing. Waar de tijd van de huisvrouw een bufferfunctie vervulde tussen de diverse ritmes in het gezin, vormt het additionele arbeidsritme van de werkende vrouw in combinatie met het arbeidsritme van de man een extra complicatie bij de coördinatie van het gezinsleven.

Sinds de jaren zeventig heeft bevordering van de arbeidsdeelname van vrouwen bijzondere aandacht genoten. In de jaren zeventig en tachtig was het emancipatiebeleid vooral gericht op stimulering van betaalde arbeid door vrouwen. Pas later verbreedde de aandacht zich naar de (her)verdeling van onbetaald werk en werden maatregelen afgekondigd om het moeders van jonge kinderen gemakkelijker te maken om te blijven werken (Niphuis-Nell 1997; Van Praag en Niphuis-Nell 1997).

Sinds begin jaren negentig heten ook de herverdeling van onbetaalde arbeid en de vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen tot de speerpunten van het emancipatiebeleid te behoren. Het zogenoemde combinatiescenario voorziet in een 30-urige werkweek voor zowel mannen als vrouwen en in een gelijke verdeling van de onbetaalde arbeid over de seksen (commissie Toekomstscenario's 1995). Er zijn echter nog geen concrete maatregelen genomen om een dergelijk scenario daadwerkelijk te verwezenlijken. Maar zelfs als dit ambitieuze combinatiescenario verwezenlijkt zou worden en als beide partners ieder 30 uur per week werken, geldt dat de totale arbeidsinspanning per huishouden in het bestek van enkele decennia met de helft toegenomen zal zijn. In het tweeverdienershuishouden-nieuwe-stijl ligt de totale tijdsdruk van betaald werk 20 uur per week hoger dan in het tot voor kort maatgevende kostwinnershuishouden.

Hoewel het emancipatiebeleid al geruime tijd op stimulering van de arbeidsdeelname van vrouwen gericht was, werden pas begin jaren negentig concrete maatregelen afgekondigd om het ouders van jonge kinderen gemakkelijker te maken om te blijven werken. Die maatregelen omvatten flexibilisering en verlenging van zwangerschaps- en bevallingsverlof, invoering van onbetaald ouderschapsverlof en stimulering van kinderopvang. Kinderopvang evolueerde van kindgericht naar oudergericht. Terwijl peuterspeelzalen eerst te boek stonden als voorzieningen waar peuters zich in contact met leeftijdgenoten konden ontwikkelen, werd later ook de emancipatie van vrouwen als motief achter stimuleringsmaatregelen van de kinderopvang aangevoerd. Recentelijk staan dagindeling en zorgverlof volop in de belangstelling van beleidsmakers. In 1999 werd een stuurgroep Dagindeling in het leven geroepen, die een

bedrag van 60 miljoen gulden te besteden heeft aan experimenten met als doel de combineerbaarheid van zorg en werk te vergroten. Het tweede paarse kabinet heeft zich in het regeerakkoord tot doel gesteld de kinderopvang sterk uit te breiden, door verdubbeling van de opvangcapaciteit en door verruiming van fiscale faciliteiten. In 1999 werd een uitbreiding van de kinderopvangcapaciteit met circa 71.000 plaatsen aangekondigd.

Ongeacht de precieze inhoud en voortvarendheid van toekomstige beleidsinitiatieven lijkt het welhaast zeker dat die erop gericht zullen zijn om het tweeverdienend ouderschap te vergemakkelijken. Verlofregelingen, kinderopvang en herverdeling van zowel betaald als huishoudelijk werk dienen voortzetting van het tweeverdienerschap na de komst van kinderen mogelijk te maken. Het tweeverdienerschap als zodanig staat nauwelijks ter discussie.

De aandacht gaat uit naar de bestrijding van de temporele problemen die het tweeverdienerschap met zich meebrengt, vooral naar symptoombestrijding bij volledig werkende ouders, zoals in experimenten als de 'kantoorurenschool', die voorziet in de opvang van 4-12-jarige kinderen van half acht 's ochtends tot zes uur 's avonds (Breedveld et al. 1997). Implementatie van het combinatiescenario, dat de temporele problemen van tweeverdieners niet alleen verzacht maar bij de kern aanpakt, is nog nauwelijks in zicht.

De combinatie van grotere vrouwelijke en gelijkblijvende mannelijke arbeidsdeelname heeft tot een grotere totale arbeidsinspanning van gezinnen geleid, die de coördinatie van huishouden en gezinsleven bemoeilijkt. Hoewel primair ingevoerd omwille van efficiënte bedrijfsvoering en internationale concurrentiepositie, kunnen flexibele arbeids- en winkeltijden hier enig soelaas bieden.

Een sluipende liberalisering op deze terreinen werd in 1996 met nieuwe wetgeving bekroond. De nieuwe Arbeidstijdenwet maakt flexibelere werktijden mogelijk en de nieuwe Winkeltijdenwet staat ruimere winkelpenningstijden toe. Beide vormen van liberalisering van de tijdsordening kunnen de combineerbaarheid van arbeid en zorgtaken bevorderen. Beide wetten werden dan ook mede met een beroep op nieuwe leefvormen gelegitimeerd. Met de Winkeltijdenwet realiseerde het eerste paarse kabinet een van de voornemens uit het regeerakkoord: "Om moderne arbeids- en leefpatronen niet in de weg te staan worden de restricties in de Winkelsluitingswet sterk verminderd." Ook de commissie Dagindeling (1998) was van oordeel dat liberalisering van arbeids- en winkeltijden, mits aangevuld met verruiming en flexibilisering van opvang van met name schoolgaande kinderen, de coördinatieproblemen in tweeverdienershuishoudens kan helpen verzachten.

Vooralsnog lijkt de beslissingsbevoegdheid over de flexibele arbeidsinzet evenwel meer bij de werkgever dan bij de werknemer te liggen. Het is daarom de vraag of flexibilisering van de arbeid de coördinatie van het gezinsleven en de combinatie van taken niet eerder zal bemoeilijken dan vergemakkelijken.

In het debat over de 24-uurseconomie werd geopperd dat een arbeidsverplichting 'buiten kantooruren' belemmerend is voor collectieve vormen van (vrije)tijdsbesteding, van teamsport tot gezinsleven, omdat deze vereisen dat mensen op hetzelfde moment vrij zijn. Gevoegd bij de gedachte dat de liberalisering van de winkeltijden ook de avonden en zondagen aan consumptie dienstbaar maakt, is de vrees geuit dat flexibilisering van de tijdsorde een bedreiging voor het sociale karakter van de (vrije)tijdsbesteding vormt (Kardinaal Simonis 1998). De vrees dat het gezinsleven in het gedrang zou komen, het kerkelijk leven zou worden bemoeilijkt en het sociale leven zou verschraken, inspireerde kerken begin 1998 tot de *Actie tegen de 24-uurseconomie* (CIO 1998).

In het vorige hoofdstuk werd geconstateerd dat de flexibilisering van de arbeidsmarkt in 1995 nog slechts mondjesmaat had ingezet. Betaald werk was nog altijd sterk in kantooruren (ochtenden en middagen van doordeweekse dagen) geconcentreerd, een situatie waarin sinds

onze eerste peilingen uit 1975 weinig veranderde (§ 2.1.2). Wie het historisch perspectief met enkele decennia verlengt, neigt al snel tot een nog sterkere relativering van de recente ophef over de 24-uurseconomie. Onlangs is becijferd dat het werken 'buiten kantooruren' in 1995 op een aanmerkelijk lager niveau lag dan in de jaren vijftig en zestig (Breedveld 1999: 69-96). In dit hoofdstuk bleek het effect van betaald werk 'buiten kantooruren' op de vrije tijd en op het gezinsleven relatief gering. De tijdsduur van betaald werk en het tijdstip van huishoudelijk werk legden elk aanzienlijk meer gewicht in de schaal. Niettemin werd de veronderstelde negatieve invloed van betaald werk 'buiten kantooruren' op de collectieve vrijetijdsbesteding en op het gezinsleven in enkele opzichten inderdaad aangetroffen. Het vormt een, zij het geringe, hindernis voor sociale participatie (verenigingsleven en vrijwilligerswerk), sportbeoefening en de avondmaaltijd in gezinsverband.

Zowel de bescheiden betekenis van betaald werk 'buiten kantooruren' voor de vrije tijd en het gezinsleven als de geringe toename van betaald werk op die uren relativeren de noodzaak de alarmklok over de 24-uurseconomie te luiden. Anderzijds doet een deel van de veronderstelde negatieve effecten zich wel degelijk voor. Die effecten waren in 1995 weliswaar niet sterk, maar rechtvaardigen toch de aandacht voor dit vraagstuk. Het appèl van de oppositie tegen de 24-uurseconomie is niet geheel zonder grond. Bovendien werden de wettelijke regelingen inzake arbeids- en winkeltijden sinds de laatste peiling in 1995 aanzienlijk geliberaliseerd. Het is aannemelijk dat die liberalisering van de tijdsorde een verdere toename van betaald werk 'buiten kantooruren' eerder zal hebben aangemoedigd dan afgeremd.

Los van de economische aspecten ervan, heeft flexibilisering van de tijdsordening zowel voordelige als nadelige effecten. In zoverre het de tijdsdruk en de coördinatieproblemen van tweeverdieners verzacht, is er sprake van een voordelig effect. In zoverre het ten koste gaat van collectieve vormen van (vrije)tijdsbesteding en van het gezinsleven, is er sprake van een nadelig effect.

Het verhelpen van temporele knelpunten in tweeverdienershuishoudens lijkt daarmee op gespannen voet te staan met het instandhouden van het sociale karakter van de (vrije) tijd. Flexibilisering van de tijdsorde lijkt de private temporele problemen van een deel van de bevolking te kunnen helpen oplossen, maar niet zonder enige schade te berokkenen aan het sociale karakter van de (vrije)tijdsbesteding. Daarmee dient zich een keus aan tussen het verlichten van de agendaproblemen van tweeverdieners enerzijds en het beschermen van het sociale karakter van de (vrije) tijd anderzijds.

Noten

- ¹ Het alternatief is om voor elk meetmoment vast te stellen of activiteiten algemeen dan wel specifiek zijn en vervolgens het aantal algemene respectievelijk specifieke activiteiten op de verschillende meetmomenten te vergelijken. Zo'n aanpak heeft diverse nadelen. Ten eerste moeten drempelwaarden worden gedefinieerd om vast te stellen welk karakter een activiteit heeft. Dergelijke drempelwaarden zijn per definitie arbitrair. Een tweede nadeel van een telling van karakterveranderingen is dat slechts die veranderingen worden gesignaleerd waarbij een grenswaarde wordt overschreden. Een dergelijke wijze van observeren heeft een blinde vlek voor veranderingen waarin de drempelwaarde niet in het geding is. Een evolutie van een activiteit van extreem specifiek tot veel minder specifiek, zonder dat de gestelde grenswaarde wordt overschreden, zou onopgemerkt blijven. Andersom is die wijze van observeren juist erg gevoelig voor de gekozen grenswaarde: wordt die net wel overschreden, is er sprake van een van karakter veranderde activiteit, terwijl die verandering wellicht maar heel minimaal was.
- ² Een en ander wordt in voorkomende gevallen verder gecompliceerd door veranderingen in de bevolkingssamenstelling, zoals een sterkere vertegenwoordiging van hoger opgeleiden, ouderen of tweeverdieners. De getalsmatige groei van dergelijke groepen kan tot gevolg hebben dat het voor die groepen typerende gedrag onder de bevolking als geheel meer ingang vindt. Deze complicerende compositie-effecten zijn hier verder 'buiten haakjes gezet'.
- ³ Omdat het hier gaat om het effect van de duur en de timing van betaalde respectievelijk huishoudelijke arbeid, en niet om het effect van het al dan niet verrichten daarvan, hebben de uitkomsten telkens alleen betrekking op het deel van de populatie dat minimaal enige betaalde respectievelijk huishoudelijke arbeid verricht. In beide gevallen is een ondergrens van twee uur per week aangehouden, de aantallen respondenten waarop de analyses over 1995 betrekking hebben, bedragen bij betaald werk 1.596 en bij huishoudelijk werk 2.354. Duur en timing van betaald en onbetaald werk is telkens in drie categorieën uiteengelegd, waarbij zowel de aansprekendheid van de indeling als de celvulling (de grootte van de n en de vergelijkbaarheid van de spreiding) van de categorieën in het oog gehouden werd. Doordat duur en timing van betaald werk anders over de daartoe onderzochte deelpopulatie is gespreid dan huishoudelijk werk over de daartoe onderzochte deelpopulatie, verschillen de indelingen van beide categorisering van elkaar. De indeling en celvulling zijn voor 1995 als volgt:

variabele	categorieën (in uren per week) ^a	celvulling	
		(in absolute aantallen)	(in procenten)
tijdsbeslag betaald werk	2 tot 31	626	39
	32-42	390	25
	> 42	578	36
tijdstip betaald werk (= aantal uren 'buiten kantooruren')	0	654	41
	1-7	615	39
	> 8	325	20
tijdsbeslag huishoudelijk werk	0-11	862	36
	12-40	946	40
	> 40	543	23
tijdstip huishoudelijk werk (= aantal uren 'buiten kantooruren')	0-7	962	39
	8-16	1012	43
	> 16	413	18

^a Inclusief benodigde reistijd.

4 En de zevende dag zult gij rusten

De zondagsbesteding sinds de jaren zeventig

In de periode 1997-1998 stond de zondag enige tijd midden in de aandacht. Minister Wijers van Economische Zaken had zich voorstander getoond van doorwerken tijdens het weekend en die voorkeur, eerder al geuit door de industriële werkgevers, lokte van diverse kanten fors protest uit. De kerken riepen op tot een brede actie tegen een 24-uurseconomie en wisten tal van bijzonderheden te melden die bij een aantasting van de vrije zondag op het spel zouden komen te staan.

Wat opviel, was dat de stellig geventileerde uitspraken op gespannen voet stonden met de kennis van dat moment. Eigenlijk was er nauwelijks empirisch onderbouwde kennis voorhanden over de zondagsbesteding in de jaren negentig, noch over ontwikkelingen daarin vóórdat de opschudding over de 24-uurseconomie begon. Zo is het de vraag of het aantal personen met zondagsdienst wel aan het toenemen is, en of het er meer zijn dan enige decennia geleden. Dat nu meer zou worden gewerkt dan in de jaren vijftig, leek op voorhand al niet erg waarschijnlijk, omdat destijds veel meer mensen in de volcontinu industrie werkten. Breedveld (1999) heeft recentelijk aangetoond dat er midden jaren vijftig meer buiten kantooruren werd gewerkt dan in 1995. Bovendien ontzenuwde hij de populaire gedachte dat personen met excentrische werkuren het 'sociale leven' zouden mislopen. Voorzover dit gestalte krijgt in uitgaan en uitstapjes, werden er geen systematische verschillen met werkenden met negen-tot-vijfbanen vastgesteld.

Waar ploegenarbeid of telkens terugkerend werk tijdens nachten of zondagen steeds al op aandacht mochten rekenen zolang het om loonafhankelijke arbeid ging, leefde er nooit die bezorgdheid over kleine zelfstandigen zoals veehouders, wier werk eigenlijk nooit stilvalt. Toegegeven, het gaat hier om een klein deel van de bevolking, maar als aantallen een rol spelen, waarom weten we dan zo weinig over personen die 's zondags uit eigen beweging en onbetaald in de eigen huishouding werken en klussen? En als de vrije zondag als ideaal beschouwd wordt, hoe rustig verloopt die dag dan bij degenen die werkelijk vrijaf namen? Het resolute oordeel van de kerken over de 24-uurseconomie roept de vraag op hoeveel Nederlanders 's zondags nog kerken en rust houden, en in hoeverre de kerken erin geslaagd zijn hun eigen volgelingen van een bedrijvige zondag af te houden.

Uit nieuwsgierigheid naar dit soort vragen is dit hoofdstuk voortgekomen. Daarbij is het lot van de zondagsrust een interessante casus voor een studie naar de macht der gewoonte in een tijdperk waarin een centrale regie over de tijdordening is losgelaten en de daarmee verbonden instituties en rituelen van diverse kanten belaagd worden. Het streven naar opvoering van de productiviteit lijkt bij nadere beschouwing slechts één van die belagers. In paragraaf 4.1 wordt ingegaan op de vragen hoe de zondag ervoor stond toen er een centrale regie voor een weekcyclus was en welke andere krachten dan de alom bediscussieerde 24-uurseconomie de zondagsrust tegenwoordig belagen.

Wordt er op zondag meer gewerkt? En als dit het geval is, gaat het dan om betaalde arbeid of om onbetaald werk voor huishouden en gezin? Wat zijn de kenmerken van de zondagswerkers op beide gebieden? Na een eerste overzicht van ontwikkelingen in de zondagse tijdsvulling in de periode 1975-1995 in paragraaf 4.2 wordt in paragraaf 4.3 nader op de aan arbeid en huishoudelijke werk bestede zondagstijd ingegaan. Vervolgens stellen we ons de vragen of er een typisch zondagse tijdpassering bestaat en in welke opzichten die verschilt van die op zaterdag (§ 4.4) en welke rol godsdienstige overtuiging speelt bij de tijdsbesteding op zondag

(§ 4.5). Tenslotte bevat paragraaf 4.6 een analyse van de effecten van veranderingen als zondagswerk, ontkerkelijking en de opmars van auto en televisie op het karakter van zondag als dag van rust en ontspanning.

De hier gebruikte gegevens uit het Tijdsbestedingsonderzoek belichten het gedrag van individuen in uiteenlopende rollen. Die van werkende, ouder, consument en vrijetijdsbesteder komen daarvan het meest uitvoerig in beeld. Het Tijdsbestedingsonderzoek biedt nagenoeg geen informatie over opvattingen of motieven van respondenten. Wat de zondag betreft, vertellen de gegevens alleen in hoeverre personen zelf aan de zondagsrust of -drukte hebben bijgedragen, niet of ze zich daarvan bewust waren en ook niet of hun opvattingen over de zondag in overeenstemming waren met wat ze deden.

4.1 Voorbeschouwing

4.1.1 Invoering van vijfdaagse werkweek en zondagsrust

Hoe stond de zondag ervoor toen er een centrale regie voor een weekcyclus was? Bijna veertig jaar terug werd de gelegenheid voor zondagsrust aanzienlijk verruimd door de invoering van de vijfdaagse werkweek. Begin jaren zestig verviel de zaterdagmorgen als halve werkdag en kregen het onderwijs, de ambtelijke dienst en tal van bedrijven voortaan de hele zaterdag vrijaf. Eén van de consequenties hiervan was dat arbeidsvrije uren nog sterker in het weekend geconcentreerd raakten.¹ Op de vrije zaterdag, zo dachten de toenmalige beleidsmakers, kon men zijn boodschappen doen en karweien rond het huis afmaken, die doordeweeks hadden moeten wachten. Zondag zou men dan werkelijk rust kunnen houden of zich aan immateriële zaken kunnen overgeven. In de christelijke traditie is de zondag immers bestemd voor rust en kerkgang.

Vóór de Tweede Wereldoorlog kende Nederland wel plaatselijke verordeningen, maar geen strakke landelijke regelingen op dit punt. In 1930 kwam er weliswaar een Winkelsluitingswet die uitging van zondagssluiting, maar in feite was die gericht tegen extreme openstellingsuren in de late avond. Voor de zondag waren er nogal wat ontheffingen. Leveranciers van verse waar als brood, melk, vis en fruit mochten zondagsmorgens open zijn.²

Door samenwerking van christelijke politieke partijen met de Partij van de Arbeid kwam er direct na de oorlog een strakkere Winkelsluitingswet (1951) met een verbod op openstelling op zondag. Verder werd er een Zondagswet (1953) uitgevaardigd die optochten, manifestaties en feestgedruis op zondagochtend verbood, zodat kerkgenootschappen in alle rust hun diensten zouden kunnen houden. In gemeenten met een omvangrijke orthodox-protestantse bevolking kon door plaatselijke verordeningen ook de openstelling van café's en zwembaden en voorstellingen op zondag worden tegengehouden. Het zondagswerk bij nutsbedrijven, openbaar vervoer en bij de medische zorg was - ook onder de strengste plaatselijke zondagsregelingen - steeds uitgezonderd. In alle denominaties leefde vertrouwen in een door compromissen en wetten maakbare orde. Niets bijzonders voor die eerste twee naoorlogse decennia, dit was immers de periode waarin men niet terugdeinsde voor een centrale ordening, zolang de overlegpartners daar het belang van inzagen.

In die regeling van de zondagsrust en de vijfdaagse werkweek van destijds telde eigenlijk alleen het heil van kostwinners en schoolgaande kinderen. Over het verzorgende werk van huisvrouwen, dat net als in de verpleging in het weekend doordraaide, bekommerden politici zich niet. Indien de huisvrouw al in beeld kwam, werd zij, vooral in confessionele kring, als steunpilaar voor huiselijke gezelligheid en zondagsrust beschouwd. Hoe beter zij het haar echtgenoot en zonen naar de zin wist te maken, hoe minder die gezinsleden 's zondags ongepast geacht vermaak elders zouden zoeken, en hoe minder zij - zoals calvinisten daaraan

zouden toevoegen - anderen tot ongewenste zondagsarbeid zouden aanzetten. De gedachten over de meest passende zondagsbesteding liepen overigens niet parallel. Terwijl de protestants-christelijke gemeenschap haar aanhang naast de kerkgang een stemmige en ingehouden zondagsbesteding voorhield en de katholieke zuil het belang van het zondagse gezins- en familieleven onderstreepte, riep de rode familie de aanhang op om van de vrije natuur te genieten. Als tegenhanger van de radiokerkdiensten van de confessionele zuilen luidde de VARA-radio de zondagmorgen jarenlang in met het populaire *Weer of geen weer*, een recreatief-toeristisch promotieprogramma met een vaste educatieve preek over "alles wat groeit en bloeit en ons altijd weer boeit".³

In de feitelijke zondagsbesteding van begin jaren zestig had elke gezindte haar idealen in meer of minder mate kunnen terug vinden. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), dat de zondagsbesteding van de bevolking (vanaf 12 jaar) voor het eerst in het najaar van 1962 peilde, noteerde 49% kerkbezoek, 52% betrokkenheid bij huiselijke contacten, 50% lezen, zang, muziekbeoefening of zelfstudie, 32% deelname aan recreatie (uitstapjes, fietsen, wandelen) en 40% die thuis had uitgerust.⁴ Slechts 7% had een uur of langer in café, snackbar, restaurant of danszaal verijld (CBS 1964-1966, deel 3: 89). Hessels, die de zomerse zondagsbesteding al in 1956 in vier grote steden onderzocht, constateerde dat maar 22% van die stedelingen op de zomerse zondagen naar de kerk was geweest en dat 65% meedeed aan wat zij de middagtrek noemde (1962: 52-53).⁵ Ook al liep het met de openlucht recreatie, zoals die toen heette, buiten het zomerseizoen zo'n vaart niet, stilvallen deed het in die andere seizoenen destijds evenmin, zodat men van een betrekkelijke zondagsrust zou kunnen spreken.

4.1.2 Afscheid van een centrale regie

Dit tijdperk liep zo rond 1965 op zijn eind. Een groot deel van Nederland had niet langer genoeg aan de kerkdienst, een koffievisite, een ommetje in zondagse kleren, voetbal op de radio of de leesportefeuille. Kort na de invoering van het vrije weekend volgden de loongolven en de intocht van velerlei technisch comfort. De wereld die werd ontsloten door televisie, auto, draagbare geluidsmachines, elektrisch gereedschap en, niet te vergeten, de anticonceptiepil, haalde tegelijk ook een streep door de perspectieven van de zuilen, of die nu op een stemmige zondag, het beschavende boek of het rustgevende natuurgenet gericht waren. De bevolking werd als het ware te welvarend en te goed geoutilleerd om zondags in de plooi te blijven.

Ofschoon de auto weldra uitgroeide tot een van de populairste apparaten op zondag, werd de 'zondagstrek' in de tweede helft van de jaren zestig eerder minder dan meer. Na de invoering van de vrije zaterdag was de zondag immers niet langer de enige dag voor een uitje. En de lagere sociale klassen, die pas in de jaren zeventig massaal in de auto stapten, genoten eerst nog thuis van de nieuwe luxe van televisie en pick-up. Op de zondagen in 1962 had 37% van de arbeiders in het CBS-onderzoek één uur of langer bij de televisie gezeten, tegen 33% onder de gehele bevolking.

Ons onderzoek naar de zondagsbesteding begint halverwege de jaren zeventig, als een groot deel van de bevolking alweer gewend is aan de nieuwe luxe in huis, de ontkerkelijking al ver is voortgeschreden en het overzichtelijk gezinsbeeld van een kostwinner en een fulltime huisvrouw begint af te bladderen. De breuk met het verleden werd bij dit laatste in de jaren tachtig op brede schaal waarneembaar toen in de nieuwgevormde huishoudens het kostwinnerschap niet meer automatisch aan de man toeviel en beide partners een baan namen. Dit gebeurde het eerst onder de hoger opgeleide en stedelijke babyboomers (De Hart 1995). Door de toestroom van vrouwen naar parttimebanen en de opkomst van uitzendbureaus nam de

verscheidenheid in contractvormen en dienstroosters toe, vooral bij de jeugdige starters. Het vigerende denkbeeld over een modale arbeider met zijn vijfdaagse werkweek ging steeds meer wringen met de werkelijke situatie.⁶ Dit denkmodel had de bevolking ook opgedeeld in werkenden, huisvrouwen, scholieren en gepensioneerden, steeds dus gekoppeld aan één taak, terwijl de feitelijke situatie al een eind opgeschoven was naar een patroon van taakcombinaties (zie beide voorgaande hoofdstukken). Deze verschuiving is mede in de hand gewerkt door een sterke groei van het aantal alleenstaanden (vooral onder 40 jaar), een groep die kostwinner en verzorger in één is. Mogelijk moet vanwege die uitbreiding van verplichtingen een deel van het huishoudelijk werk tot het weekend wachten.

Tijdsbestedingsonderzoek in 1980 wees uit dat werkende gehuwde vrouwen een trefkans hadden van gemiddeld 15% om op de tijdstippen dat zij niet werkten, bij winkels of openbare diensten terecht te kunnen. Voor werkende gehuwde mannen of werkende alleenstaanden schommelde die trefkans rond de 10% (Knulst en Schoonderwoerd 1983: 157).

Consumentenorganisaties en de vrouwenbeweging ontfermden zich over de nieuwe groepen die door de centrale overlegpartners nog steeds over het hoofd werden gezien, en gingen pleiten voor ruimere openstellingstijden van winkels. Zij vonden het eerst gehoor bij de grootwinkeliers in de levensmiddelenbranche. Eind jaren tachtig zagen die wel brood in het openhouden van hun bedrijven tot na de diensturen van de tweeverdieners en alleenstaande yuppen. Toen begin jaren negentig de Winkelsluitingswet werd getoetst aan het dereguleringsbeleid van Paars I en experimenten met openstelling op zondag werden toegestaan, bleek weldra dat rondzwervende dagjesmensen op zondag ook graag de stedelijke winkelcentra als bestemming kozen.

Dit tornen aan de zondagssluiting stuitte op bezwaren bij christelijke partijen, bij standsorganisaties van kleinere winkeliers en bij de vakbonden, maar een krachtige reactie ontstond eerst toen de minister van Economische Zaken van Paars I de knuppel in het hoenderhoek wierp door ook nog eens te pleiten voor een verruiming van de bedrijfstijden in het weekend. De consternatie die dit losmaakte, hebben we al aangestipt. Wat echter niet over het hoofd mag worden gezien, is dat verschuivingen in religieus Nederland zelf ook bedreigingen voor een collectieve zondagsorde inhouden. Voor de oorlog had de minderheid van joden met haar eigen jaar- en weekcyclus zich naar de meerderheid moeten schikken.⁷ Naar aanhang is de islam tegenwoordig de tweede religie van Nederland, zodat minderheden met een eigen weekcyclus nu omvangrijker zijn. De huidige politiek wil die minderheden beslist niet langer over het hoofd zien.

4.1.3 Een voorlopige interpretatie

De geïntroduceerde onderwerpen lijken te duiden op een proces van voortgaande rationalisering, waardoor een tijdsorde die was geënt op een eertijds dominante ambachtelijk-industriële productiewijze, op een gezinsleven met gescheiden rollen voor de seksen en op een gepacificeerde algemeen christelijke levensbeschouwing, lijkt af te kalven. Deze duiding van de veranderingen biedt ons echter nog geen bestek waaruit concrete en toetsbare uitspraken over dagelijkse aangelegenheden zijn af te leiden, geen theorie dus in engere zin. Aangezien de onderzoeksvragen uiteenlopende sociaal-wetenschappelijke specialisaties raken, ligt één theorie van dit type niet voor het oprapen.

De zondag, of liever de zondagsbesteding, is een collectief verschijnsel, een resultante en onbedoeld gevolg van het gedrag van meer of minder eigengereide actoren, die als individu of gezin allemaal een bepaalde routine dan wel een speciaal opgesteld programma volgen. Daarbij kan het in de huidige situatie gaan om tweeverdieners of thuiswerkers die elk op hun manier op zondag druk bezigt zijn, om ouders die op zondag wel de tijd nemen voor hun

kinderen, om jongeren die na de zaterdagavond tot de middag uitslapen, maar natuurlijk ook om Nederlanders die de zondag in het teken van kerkgang en rust besteden. Het streven naar een 24-uurseconomie is een poging tot een verdere rationalisering van de tijd. Economisch gezien pakt een optimale bezetting van productiefactoren voordeliger uit dan een onderneming die van vrijdagavond tot maandagmorgen stilvalt. Dit lijkt overigens niet de enige kracht die rationalisering van tijdsgebruik in de hand zou kunnen werken. Elders zijn mogelijk invloeden werkzaam waarbij consumenten in plaats van producenten de drijvende kracht zijn. De tweede helft van de voorbije eeuw stond in het teken van een vergaande decentralisatie van infrastructuur, hand in hand met een toenemende mechanisatie van huishouden en individu. Op deze manier heeft een non-stop zelfbediening ingang gevonden, waarmee consumenten aan de slag kunnen, zonder afhankelijk te zijn van openingstijden en vooraf samengestelde programma's. Materiële toerusting biedt immers steeds wel bruikbare momenten en mogelijk gaat men zich al stilzittend dan wat ongemakkelijk voelen. Op die manier zijn individuen en huishoudens wellicht ook meer als ondernemers gaan denken en zijn ook zij ernaar gaan streven meer uit een uur te halen. Dit kan ertoe leiden dat men zich afvraagt of er voor de vaste koffievissites met de familie niet een gunstiger moment dan de zondag te vinden is en of deze wel zo lang moeten duren. Deze mogelijke effecten zijn nog nauwelijks onderzocht, een gemis dat hier maar zeer gedeeltelijk kan worden goedgehaakt. Als de welvarende consument de tijd naar zijn hand zet en activiteiten onderneemt op een manier en een tijdstip die hem of zijn huishouden op dat moment het beste passen, leidt dit per saldo tot een economisering van de tijd, hoewel niet automatisch ook tot de doelmatigheid die werkgevers op het oog hebben. Het lijkt dan ook niet te gewaagd te stellen dat zowel de economisering van de tijd door producenten als de economisering van de tijd door consumenten een op traditie of overtuiging berustende tijdsordering als de zondags rust doorkruisen. Doelmatigheid bedreigt hier een andere en tot dan toe collectieve waarde. De algemeen christelijke tijdsorde kan op termijn mogelijk ook onder druk komen te staan van de egaliserende rationaliteit van een politiek bedrijf dat op gelijkberechtiging is ingesteld. Dit gebeurt als gelovigen met een andere weekcyclus hun rechten zullen opeisen. Het is niet denkbeeldig dat de nieuwe krachtsverhoudingen in de stedelijke gebieden op de lange duur zullen doorwerken in een geneutraliseerde tijdsorde, zonder dominantie van een christelijke zondag. Relativerende bedenkingen zijn echter ook op hun plaats. Verschillende ontwikkelingen die sociologen zo rond 1900 diagnosticeerden, lijken eerst in de huidige periode ten volle hun beslag te krijgen. Het tempo van sociale veranderingen wordt dus nogal eens overschat. Bovendien wordt voetstoots aangenomen dat veranderingen zich in een uniform tempo voltrekken. De ontkerkelijking is in vergelijking met andere christelijke naties in Nederland snel gegaan, maar dit hoeft niet automatisch tot gevolg te hebben dat de zondagse gewoonten daardoor even snel wegebben. Bij menig niet-gelovige kan een rustig zondagtempo als ingeslepen instituut en ontkerkend ritueel voortleven. Bovendien hoeft lang niet iedereen zuinig met tijd om te springen, omdat niet iedereen weinig van die vrije dagen als de zondag heeft. De gevolgen van de vergrijzing voor de tijdsorde worden vaak over het hoofd gezien. Tegenover de groep drukken staat een al bijna even grote groep 55-plussers die de drukte van carrière en thuiswonende kinderen achter de rug heeft. Degenen die op zondag nog veel te doen hebben, wordt daardoor wellicht tegenspel geboden door een almaar groeiende groep die de zondag werkelijk vrij zou kunnen houden.

4.2 Een eerste overzicht

Hoe verliep een zondag in de jaren zeventig en wat is er sindsdien veranderd? Met de beschikbare tijdbudgetgegevens laat die vraag zich op verschillende manieren beantwoorden. In

figuren 4.1 en 4.2 is één ervan gekozen, een tamelijk uitvoerige, maar nog lang niet de uitvoerigste manier. De lijst met ruim 200 mogelijke bezigheden die respondenten gebruikten voor een weergave van het verloop van hun zondag, is eerst ingedikt tot tien soorten bezigheden (zie tabel B4.1). Het verloop is voorts per heel klokuur weergegeven, en niet van kwartier tot kwartier zoals respondenten in hun dagboek deden. Die informatie is voor twee peiljaren in een beeld gebracht, voor 1975 in figuur 4.1 en voor 1995 in figuur 4.2. Aangezien de vormen in beide figuren sterk overeenkomen, springen veranderingen tussen 1975 en 1995 niet meteen in het oog. Toch zijn die er wel. Zo werd in 1995 op zondagmorgen door meer personen uitgeslapen dan in 1975. Het aantal uitslapers op elk der onderscheiden klokuren nam toe, maar het meest nog rond 10.00 uur. In 1995 lag op dat tijdstip nog ruim 19% in bed, ruim 5% meer dan in 1975. Voor steeds meer personen was er vóór tienem vermoedelijk nog weinig te doen.

Figuur 4.1 Tijdsbesteding van 7 uur tot 24 uur op zondag in 1975, aantallen deelnemers aan bezigheden in procenten van gehele steekproef

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Kerkgang is bij een steeds grotere groep uit het programma verdwenen. Het aantal kerkbezoekers liep 's ochtends op alle hele uren terug, maar het meest rond tienem. Koffievisites, in een traditioneel christelijke zondagsviering dikwijls het vervolg op de ochtendkerkdienst, komen in 1995 ook beduidend minder voor. De deelname aan die huiselijke contacten is overigens veel sterker teruggelopen dan de kerkgang. Ook de niet-kerkende Nederlanders gingen zondagmorgens minder vaak bij elkaar op de koffie.

Het aantal personen dat bezoek ontving dan wel zelf op bezoek ging, daalde het meest rond twaalven (van 23% in 1975 naar 16% in 1995). Vermoedelijk is hier meer aan de hand. De reden kan niet zijn dat men de voorkeur gaf aan andere vrijetijdsbesteding, want ook het percentage dat zich zondagsochtends met lezen, sport of hobby's bezighield, daalde het meest rond twaalven. De eerste indruk is dat men langer uitsliep en, eenmaal opgestaan, zo kort

voor het middaguur wat vaker met wat werk bezig was. De meesten hiervan maakten zich nuttig voor huishouding of gezin, met ontbijt klaarmaken of kinderen wassen en kleden. Dit waren er duidelijk meer dan in 1975 maar er werd wel later in de ochtend mee begonnen. In 1975 waren er om negen uur met dit werk meer personen aan de slag. Zondagsmorgens waren er in 1995 ook meer die arbeid of studie aankruisten, zelfs al rond negenen, maar die aantallen bleven van uur tot uur beperkt tot hooguit 4%.

Figuur 4.2 Tijdsbesteding van 7 uur tot 24 uur op zondag in 1995, aantallen deelnemers aan bezigheden in procenten van gehele steekproef

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Slaan we de middag over en zappen we door naar de latere avond, dan valt te melden dat er in 1995 ook 's avonds meer voor de huishouding was gewerkt. Het was, terugkijkend op de dan bijna voorbijge zondag, niet louter extra bedrijvigheid geweest wat de klok sloeg. Vooral 's ochtends en 's avonds hadden aanmerkelijk meer personen dan in 1975 televisiegekeken. Om elf uur 's avonds hield circa 50% alles weer voor gezien en was naar bed, dit keer geen verandering ten opzichte van 1975. De helft die nog opzat, maakte het wel later dan de nog opzittende helft in 1975. Na het verstrijken van de zondag om 24.00 uur was in 1995 bijna een zesde deel nog niet naar bed: 2% was bezig met werk, betaald dan wel voor de eigen huishouding, 3% was nog in een gesprek verwickeld met huisgenoten, familie dan wel vrienden of was nog uit en bevond zich in een café, snackbar of bioscoop, 3% zat rond middernacht televisie te kijken en de rest, bijna 8%, had nog weer andere vrijetijdsbesteding of poetste de tanden. Stilvallen deed het dus het nooit helemaal.

Tot zover de uit het etmaalprofiel opgediepte feiten en feitjes. Deze 'rond-de-klokmethode' dient om de lezer een eerste indruk te geven van de mogelijkheden van tijdbudgetgegevens, maar tegelijk ook om aan te tonen dat zo'n opsomming geen antwoord op de gestelde vragen geeft. Daar is een hoger niveau van aggregatie voor nodig.

Om het bijzondere of juist alledaagse van de zondag vast te stellen is een vergelijking nodig tussen zondagse tijdsbesteding en die van een werkdag of de zaterdag. Daarom gaat deze beschrijving op geaggregeerd niveau verder, waarbij de diverse activiteiten tot vijf hoofdrubrieken en over één etmaal gesommeerd zijn.⁸

In hoofdstuk 2 is aangetoond dat arbeid, zorg en onderwijs samengenomen nu gemiddeld meer tijd kosten dan in de jaren zeventig en tachtig. Tabel 4.1 geeft weer hoe de zondag-, zaterdag- en werkdagetmalen in 1975, 1985 en 1995 met de vijf hoofdcategoryen werden gevuld. De categorie 'verplichtingen' verwijst hier naar alle aan arbeid, zorg dan wel studie bestede tijd, overige staat voor de tijd gemoeid met lichamelijke verzorging zoals douchen, zich opmaken, scheren en een restcategorie.

Tabel 4.1 Tijd besteed aan hoofdbezigheden op een werkdagetmaal en zaterdag en zondag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per etmaal)

	zondag				zaterdag				werkdagen			
	1975	1985	1995	verschil 1975- 1995	1975	1985	1995	verschil 1975- 1995	1975	1985	1995	verschil 1975-1995
verplichtingen	2,1	2,4	2,6	+0,5**	3,8	3,9	4,2	+0,3**	7,0	6,9	7,2	+0,2*
nachtrust	9,7	9,3	9,5	-0,2*	8,8	8,6	8,6	-0,2*	8,4	8,3	8,2	-0,1*
maaltijden	1,4	1,4	1,3	-0,1*	1,4	1,4	1,3	-0,1**	1,5	1,5	1,4	-0,1**
vrije tijd	9,5	9,6	9,2	-0,3*	8,6	8,9	8,6	-0,0	5,9	6,1	5,9	-0,1
overige	1,3	1,3	1,4	+0,1	1,3	1,2	1,4	+0,1	1,2	1,3	1,3	+0,1*
totaal	24,0	24,0	24,0		23,9	24,0	24,1		24,0	24,0	24,0	

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

In 1995 besteedde men op zondag gemiddeld een half uur meer aan verplichtingen dan in 1975. Voor vrije tijd resteerde er in 1995 op zondag gemiddeld 9,2 uur, 0,3 uur (significant) minder dan in 1975. De toename van de aan verplichtingen bestede tijd op zondag blijkt in deze geaggregeerde opstelling verder gekort te zijn op nachtrust en maaltijden: samen ook (afgerond) 0,3 uur minder dan in 1975. Het tijdsbeslag van verplichtingen nam ook op zaterdag (significant) toe, maar niet in die mate als op zondag (+0,3 uur).

De in het weekend waargenomen verschuivingen wijken nauwelijks af van die op werkdagen, zij het dat het tijdsbeslag voor verplichtingen met maar gemiddeld 0,2 uur per etmaal toenam ten opzichte van 1975. De toename van de aan verplichtingen bestede tijd op werkdagen werd net als op zaterdag gekort op nachtrust en maaltijden: samen ruim 0,2 uur minder dan in 1975. Voor vrije tijd resteerde er in 1995 op werkdagen gemiddeld 5,9 uur per etmaal, praktisch evenveel als in 1975.

In tabel 4.2 zijn de verschillen tussen zondag en de gemiddelde werkdag en die tussen zondag en zaterdag op twee meetmomenten getoetst ten aanzien van verplichtingen, nachtrust en vrije tijd.

Tabel 4.2 Verschillen in tijd besteed aan hoofdbezigheden op werkdagen, zaterdag en zondag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975 en 1995 (in uren per etmaal)

	zondag-werkdagen		zondag-zaterdag	
	verschil 1975	verschil 1995	verschil 1975	verschil 1995
verplichtingen	- 4,9**	- 4,6**	- 1,7**	- 1,6**
nachtrust	+1,3**	+1,3**	+0,9**	+0,9**
vrije tijd	+3,6**	+3,3**	+0,9**	+0,6**

* $p < .05$, ** $p < .01$

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Het verschil bij de aan verplichtingen bestede tijd tussen werkdagen en de zondag werd tussen 1975-1995 weliswaar geringer, maar bedroeg in 1995 nog ruim 4,5 uur. De portie vrije uren bleef met ruim 9 uur per etmaal het grootst op zondag (ruim 3 uur meer dan op werkdagen) terwijl de zondag zijn karakter als uitslapdag evenmin heeft verloren (ruim 1 uur meer dan op een gemiddelde werkdag). De zaterdag neemt wat dit betreft, een plaats in tussen werkdagen en de zondag. De verschillen tussen zondag en zaterdag werden met betrekking tot verplichtingen en vrije tijd iets geringer, maar bleven significant. Noch de grote verschillen tussen werkdagen en zondag, noch de geringere verschillen tussen zaterdag en zondag zijn uitgewist (zie voor verschillen tussen doordeweekse dagen het volgende hoofdstuk).

Dit eerste overzicht wordt afgerond met een balans van veranderingen binnen het blok verplichtingen (tabel 4.3). In deze balans van verschuivingen tussen 1975 en 1995 is opnieuw uitgegaan van gemiddelden per hoofd van de bevolking, zodat ook de cijfers van non-participanten (met 0 uur arbeid, onderwijs, zorg) hierin meewegen.

De voor verplichtingen benodigde tijd is over alle werkdagen met 1,9 uur toegenomen, dat is met 17 minuten per etmaal. Deze toename vormt het saldo van 2,5 uur extra voor arbeid, een effect van de participatiestijging verminderd met 0,6 uur per week minder aan huishoudelijke zorgtaken en onderwijs. Bij huishoudelijke zorgtaken en onderwijs afzonderlijk is de teruggang niet significant.

Tabel 4.3 Verschuivingen in het tijdsbeslag van arbeid, huishoudelijke zorgtaken en onderwijs, over de gehele week respectievelijk op zondag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975 en 1995 (in uren per week resp. per etmaal)

	1975	1995	verschil 1975-1995
verplichtingen totaal over gehele week	40,7	42,6	+1,9**
betaald werk	14,8	17,3	+2,5**
huishoudelijke zorgtaken	19,1	18,9	- 0,2
onderwijs	6,7	6,3	- 0,4
verplichtingen totaal op zondag	2,1	2,6	+0,5**
betaald werk	0,2	0,4	+0,2**
huishoudelijke zorgtaken	1,6	1,9	+0,3**
onderwijs	0,2	0,3	+0,1

* $p < .05$, ** $p < .01$

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Op zondag nam de voor verplichtingen benodigde tijd met een half uur toe, bijna twee keer zoveel als de gemiddelde etmaaltoename over de gehele week. Deze extra tijd kwam op zondag vooral voor rekening van een toename van de aan huishoudelijke zorgtaken bestede tijd. Betaalde arbeid nam op zondag anders dan werk voor huishouding en gezin minder dan

proportioneel toe: 0,2 uur tegen bijna 0,4 uur gemiddeld over alle wekdagen. De veranderingen bij onderwijs zijn noch over de hele week, noch op zondag significant. Dit is de reden waarom onderwijs en huiswerk voor een opleiding tijdens het weekend hier verder buiten beschouwing worden gelaten. Bij arbeid en huishoudelijke zorgtaken gaat het volgens deze optelling ook niet om schokkende veranderingen, maar aangezien elk saldo een resultante vormt van stijgende en dalende bewegingen onder deelpopulaties, loont het die onderdelen van het verplichtingenpakket nader te bekijken.

4.3 Betaald en onbetaald werk op zondag

4.3.1 Algemeen beeld van arbeid en zorg op zondag

In deze paragraaf wordt de bedrijvigheid op het gebied van betaalde arbeid en van zorg in de eigen huishouding verder uitvergroot. Begonnen wordt met enige kerngegevens over arbeid en zorg in de periode tussen 1975 en 1995 (tabel 4.4). Om niet bij voorbaat al categorieën zoals scholieren en huisvrouwen met mogelijke, incidentele zondagsarbeid uit te sluiten, werken we ook hier nog even met participatie- en tijdsbestedingscijfers van de gehele bevolking van twaalf jaar en ouder.⁹ Tenzij anders vermeld, hebben arbeid en zorg betrekking op alle tijdsbesteding die met arbeid respectievelijk huishoudelijke zorgtaken verband houdt.¹⁰

Tabel 4.4 Tijd besteed aan arbeid en huishoudelijke zorgtaken, en verdeling van die tijd over de dagen van de week, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	betaalde arbeid					zorgtaken in de eigenhuishouding				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
tijdsbesteding deelnemers (uren / idem, geïndexeerd (1975 = 100))	31,5	29,8	30,4	31,9	30,9	19,9	19,9	19,8	19,0	19,3
waarvan op										
werkdagen (in %)	90	89	90	89	88	69	69	70	69	69
zondag (in %)	2	4	4	3	4	10	11	10	11	11
zaterdag (in %)	8	7	6	8	8	21	20	20	20	20

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Onder degenen die in de desbetreffende week hadden gewerkt, veranderde de tijd besteed aan arbeid tussen 1975 en 1995 nauwelijks.¹¹ Ten aanzien van huishoudelijke zorgtaken liep de gemiddelde tijd per deelnemer licht terug, hetgeen te maken heeft met een toestroom van parttime huishoud(st)ers. Degenen die zich huisvrouw noemden, komen overigens wel uit op een gemiddelde van circa 37 uur per week, wat het tijdsbeslag van een fulltime baan dicht benadert.

De onderste tabelregels belichten de spreiding van arbeid en werk voor de huishouding over werkdagen en weekenddagen. Werkdagen zijn werkdagen gebleven aangezien ruim 88% van alle aan arbeid bestede tijd in 1995 op werkdagen viel. Die concentratie was in 1975 overigens nog wat sterker. Tussen 1975 en 1995 is het zondagaandeel (significant) gestegen,¹² het aandeel van zaterdag niet.

In tegenstelling tot betaalde arbeid worden huishoudelijke zorgtaken minder dan evenredig in het werkdaggedeelte verricht: circa 69% van de eraan bestede tijd valt in de 71% van de beschikbare tijd. Binnen het weekenddeel werden de zondag zwaarder belast: van ruim 10% van de wekelijkse zorg naar ruim 11% (significant). De toename van de aan alle verplichtingen bestede tijd gedurende het weekend, die uit tabel 4.1 naar voren kwam, kan dus hoofdzakelijk aan een verschuiving in de roostering van zorgtaken worden toegeschreven.

Arbeid en zorg, zo viel uit de eerste figuren al op te maken, komt verspreid over de hele zondag voor, maar niet op elk uur van die dag evenveel. Het percentage dat 's zondags van uur tot uur bezig was met arbeid en zorg is in figuur 4.3 nader gespecificeerd. Vanwege de geringe celvulling bij arbeid in 1975 zijn 1975 en 1980 als eerste momentopname samengenomen en vergeleken met 1995.

De deelname aan arbeid is tussen 1975/'80 en 1995 op nagenoeg alle uren toegenomen, het meest echter tussen 10.00 en 20.00 uur. Het aantal werkenden per uur overschreed overigens nergens de 3%. De topjes van circa 3% doen zich rond 12.00 uur voor en nog eens om 16.00 uur. Terwijl het reliëf bij arbeid in een figuur met zorg, vanwege de veel geringere schaal van deelname, afgevlakt in beeld komt, kent het ritme in huishoudelijke zorgtaken duidelijker toppen rond tien en 's morgens, om enen in de middag en nog eens rond de klok van zessen 's avonds.

Figuur 4.3 Aantal deelnemers aan arbeid en zorg op hele zondaguren tussen 7.00 en 24.00 in 1975/'80 en 1995 (in procenten van de gehele steekproef)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Terwijl het aantal actieven in de huishouding sinds 1975/'80 vooral op zondagmiddag is toegenomen (in minder mate ook rond negenen 's avonds), kwam die bedrijvigheid in 1995 's morgens later op gang dan in 1975/'80. In 1975/'80 werd 's ochtends om negenen al een top bereikt. Er wordt, zoals we al eerder zagen, in 1995 langer uitgeslapen.

Het ritme in de zorgtaken wordt onmiskenbaar aangegeven door de tijdstippen waarop de maaltijden worden genuttigd (vgl. figuren 4.1 en 4.2). In 1995 zakte het niveau van bedrijvigheid tussen de pieken minder ver terug dan in 1975/'80. Het huishoudelijk werk valt tussen de maaltijden door dus minder vaak stil, hetgeen suggereert dat men zich dan op andere werkzaamheden richt dan op het gereedmaken van maaltijden.

In welke mate is zondagswerk een uitloop van activiteiten op werkdagen en in welke mate gaat het om specifiek weekendwerk? In tabel 4.5 zijn individuele roostervarianten bekeken en

is uitgezocht hoe vaak arbeid en zorg op zondag in combinatie voorkomen met arbeid respectievelijk zorg op zaterdag en werkdagen. Om marginale deelnemers buiten beschouwing te laten, is uitgegaan van degenen die tenminste een uur arbeid of zorg hebben opgegeven.

Tabel 4.5 Dagen en combinaties van dagen waarop men arbeid en huishoudelijke zorgtaken heeft verricht, 1975-1995 (in procenten van de groep die er tenminste 1 uur per week aan besteedde)

	betaalde arbeid				zorgtaken in huishouding			
	1975	1985	1995	verschil 1975- 1995	1975	1985	1995	verschil 1975-1995
zondag + werkdagen	6,4	9,0	8,3	+1,9	6,5	6,2	5,6	-0,9
zondag + werkdagen + zaterdag	6,2	6,0	6,5	+0,2	70,5	73,7	76,1	+5,6*
alleen op weekenddagen	3,7	3,5	4,7	+1,0	2,6	1,7	1,5	-1,1
niet op zondag	83,7	80,9	80,6	-3,1	20,4	18,4	16,9	-3,6*

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Meer personen zijn in de loop van de tijd op een of beide weekenddagen bezig met werk. In vergelijking tot de jaren tachtig nam ook de fractie die uitsluitend op weekenddagen betaald werk verrichtte toe (niet significant ten opzichte van 1975). De groep die zich alleen op zondag van huishoudelijk werk onthield, slonk, en wel van 20 naar 17% (significant). Per saldo steeg het aantal personen dat dit werk verspreid over alle zeven etmalen verricht. Met ruim driekwart van alle deelnemers was dit 'dienstrooster' het meest gangbare in de huishouding van 1995.

Men kan zich vervolgens afvragen of zondagswerkers tot een speciale groep horen die buiten het weekend weinig actief zijn, of dat zij veeleer een kern van harde werkers vormen die op andere dagen ook al veel in de weer zijn. Zou de eerste veronderstelling juist zijn, dan zal men zondagswerkers vooral aantreffen onder de categorie met een laag aantal arbeids- of zorguren over de gehele week. De tweede is daarentegen aannemelijk als mocht blijken dat veel uren werken op zondag juist samengaat met een hoog aantal uren arbeid en zorg over de gehele week.

In figuur 4.4 is het gemiddeld aantal zondagsse arbeids- en zorguren van de 15-64-jarigen uitgezet tegen de totale individuele arbeids- respectievelijk zorgtijd per week, voor dit doel ingedeeld in zes opklimmende klassen. Van elke klasse is het zondagsgemiddelde berekend. Aangezien dit met inbegrip is van de 15-64-jarigen die uitsluitend op andere dagen werkten, vallen de zondagsgemiddelden in de figuur laag uit. Bij deze bewerkingen zijn de gemiddelden over 1975 en 1980 samen als eerste peilmoment vergeleken met overeenkomstige gegevens uit 1995.

Op basis van figuur 4.4 blijkt ten aanzien van arbeid de tweede veronderstelling in het algemeen juist te zijn: het aantal op zondag gewerkte uren is het hoogst bij degenen die over de gehele week gezien veel uren aan arbeid besteedden.¹³ Personen met arbeidstijden van 50 uur en meer onderscheidden zich op beide momenten ook door een hoog gemiddelde aan zondagsarbeid. In die verhoudingen zijn tussen 1975/'80 en 1995 overigens wel enige wijzigingen opgetreden: bij de eerste vier klassen, die totaal per week onder de veertig uren bleven, nam de zondagsarbeid gemiddeld toe. Onder de klasse met een weekgemiddelde van 50 uur en meer, liep de zondagsarbeid enigszins terug.

Figuur 4.4 Aan arbeid respectievelijk zorg bestede uren op zondag naar het totaal per week aan arbeid respectievelijk zorg bestede uren van 15-64-jarigen die tijdens een week arbeid respectievelijk zorg meldden, 1975/80 en 1990

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Anders dan bij arbeid blijkt er een tamelijk rechtlijnig verband te bestaan tussen zorgtaken op zondag en zorgtaken over de gehele week. Degenen die over de gehele week 50 uur en meer kwijt waren aan huishoudelijke taken en zorg, besteedden op zondag gemiddeld ruim twee keer zo veel tijd aan het huishouden als de groep die wekelijks op 20 tot 30 uren zorg uitkwam. Het verband is over de jaren min of meer constant gebleven, omdat de zondagse zorgtijd onder alle klassen meer of minder toenam. De rol van de fulltime moeder-huisvrouw daalde sinds de jaren zeventig aanzienlijk in populariteit, bijgevolg daalde het aantal vrouwen dat wekelijks een 40-urige werkweek met zorgtaken vult.

Zondagswerk komt zowel bij arbeid als zorg in verschillende gradaties voor. Alvorens in te gaan op bijzonderheden van die zondagswerkers, is het belangrijk te weten om welke aantallen het hier handelt. Hiertoe zijn de respondenten a priori opgedeeld in vijf klassen, variërend van nul tot vijf uur en meer. De omvang van de diverse klassen op drie meetmomenten is in tabel 4.6 gespecificeerd.

Tabel 4.6 Grootte van de groepen die op zondag en in het weekend de aangegeven hoeveelheid tijd aan betaalde arbeid en huishoudelijke zorgtaken besteedden, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	betaalde arbeid				huishoudelijk werk			
	1975	1985	1995	verschil 1975- 1995	1975	1985	1995	verschil 1975- 1995
op zondag								
0 uur	94,0	92,2	91,1	-2,9	26,2	22,0	20,0	-6,1
< 1 uur	1,8	1,3	1,4	-0,4	18,5	19,4	19,7	1,2
1 tot 3 uur	1,6	2,8	2,7	1,1	35,0	35,0	35,3	0,3
3 tot 5 uur	0,5	1,1	1,4	0,9	13,8	16,9	16,3	2,5
5 uur	2,1	2,6	3,4	1,2	6,5	6,8	8,7	2,2
totaal	100,0	100,0	100,0		100,0	100,0	100,0	
zondag + zaterdag								
0 uur	84,2	83,9	79,1	-5,1	10,5	8,8	6,8	-3,6
< 1 uur	2,4	2,5	2,1	-0,2	8,9	8,1	7,3	-1,7
1 tot 3 uur	2,8	3,2	3,7	0,9	21,0	19,9	19,6	-1,5
3 tot 5 uur	1,9	2,1	2,7	0,8	17,0	18,6	20,3	3,3
5 uur	8,8	8,4	12,4	3,6	42,6	44,6	46,0	3,5
totaal	100,0	100,0	100,0		100,0	100,0	100,0	

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Ook al zouden er striktere criteria van tenminste drie uur of zelfs vijf uur worden aangehouden, zou er toch nog sprake zijn van een sinds 1975 toegenomen aantal personen dat op zondag arbeid of huishoudelijk werk verrichtte. De schaal waarop zondagswerk van enige omvang voorkwam, is bij huishoudelijke zorgtaken overigens van een andere orde dan bij betaalde arbeid. Zondagsarbeid van tenminste vijf uur kwam in 1995 onder ruim 3% van de bevolking (circa 6% van alle werkenden) voor. Dit bleef weliswaar een kleine fractie, maar wel significant groter dan in 1975. Worden zaterdag en zondag samengenomen, dan treft men in 1995 al een achtste deel van de bevolking dat tenminste vijf uur (betaald) aan de slag is geweest. In 1975 was dit met een twaalfde deel duidelijk minder.

Huishoudelijke zorgtaken tijdens een weekend waren al vrij normaal, zo bleek uit tabel 4.5. Daarin werd echter alles en iedereen meegeteld, inclusief degenen die een kwartiertje aan het koffiezetten hadden besteed. Volgens striktere criteria heeft in 1995 bijna de helft van de bevolking verspreid over twee weekenddagen vijf uur en meer aan zorgtaken besteed en dit was significant meer dan in 1975. De aantallen die het tijdsbeslag van een werkdag (vijf uur en meer) op de zondag benaderden, blijken ook in het geval van zorgtaken bescheiden, maar niettemin groter dan in 1975 (+2%, significant). Zowel op het terrein van de arbeid als op dat van zorg is het aantal personen met een substantiële werklast op zondag significant gestegen. In het vervolg van deze paragraaf zullen twee vragen ons bezighouden: Wie zijn het die relatief veel op zondag met betaald en huishoudelijk werk in de weer zijn, en wie zijn dit sinds de jaren zeventig meer gaan doen? Eerst worden deze vragen met betrekking tot betaalde arbeid beantwoord, in paragraaf 4.3.3 met betrekking tot huishoudelijke zorgtaken.

4.3.2 Bijzonderheden van arbeid op zondag

Bij de beschrijving van degenen die op zondag betaald werken, is een ondergrens van vijf uur betaalde zondagsarbeid gehanteerd. Zoals al bleek, was dit zowel in 1975 als 1995 maar een kleine fractie van de arbeidsmarkt. Maar zelfs zo'n geringe fractie hoeft niet per se te zijn samengesteld uit personen met homogene kenmerken. Hier wordt overigens veelal wel van uitgegaan. Op zondag zouden er vooral 'McDonalds'-banen zijn bijgekomen, waarbij gedoeld

wordt op werk voor jongeren met geringe opleiding en weinig kans op doordeweekse banen met gunstiger voorwaarden. Impliciet raakt dit steeds arbeid door loonafhankelijken. Aan zondagsarbeid door veehouders en andere zelfstandigen zoals in de horeca, het toerisme of de medische branche, die steeds al vrij normaal was, wordt in discussies over arbeidsongemakken en de 24-uurseconomie zo goed als geen aandacht besteed.

Hoewel het tijdsbestedingsonderzoek niet als gespecialiseerd arbeidssurvey is opgezet,¹⁴ bevat het wel enkele gegevens over de achtergrond van zowel zelfstandige als loonafhankelijke zondagswerkers. Aan de hand hiervan valt op te maken of zondagswerk het meest voorkomt onder loonafhankelijken of zelfstandigen, onder alleenverdieners of tweeverdieners, onder starters of gevorderden in het arbeidstraject. Doordat er ook informatie is over zondagsarbeid door studerende zonder vaste baan, kunnen we eveneens wat te weten komen over zondagsarbeid als bijverdienste of tijdelijke arbeid. Over de precieze aard van het werk, de verdere arbeidsvoorwaarden of het arbeidsverleden tasten we echter in het duister, zoals ook in het midden moet blijven in hoeverre respondenten voor een bedrijf of functie met eventueel zondagswerk gekozen hebben, of hierin uit gebrek aan alternatieven verzeild zijn geraakt. De beschikbare data kunnen overigens wel uitwijzen of het om reeds welvarende of nog weinig welgestelde groepen gaat.

Figuur 4.5 Zondagsarbeid (5 uur of meer) naar hoofdtaak en beroepsniveau, bevolking 15-64 jaar, 1975/'80 en 1995 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Eerst wordt daartoe de relatie van de incidentie van zondagsarbeid met hoofdtaak en beroepsniveau belicht. Bij deze bewerking is er rekening mee gehouden dat er ook onder groepen zonder vaste baan zondagswerkers voorkomen. In dat geval gaat het om zondagsarbeid als tijdelijke baan of als bijverdienste. De gegevens uit figuur 4.5 zijn gebaseerd op tabel B4.2 in de bijlage bij dit hoofdstuk. De peilingen uit 1975/'80 zijn weer samengenomen, aangezien de steekproef uit 1975 te bescheiden uitviel om bij een ondergrens van vijf uur voldoende celvulling te garanderen.

In 1975/'80 werd zondagsarbeid (met een ondergrens van 5 uur) onder 2,5% van de hele bevolking van 15-64 jaar aangetroffen. De incidentie van zondagsarbeid was met 8,5% het hoogste onder zelfstandigen en vrije beroepen. Bij de andere beroepsgroepen was de frequentie wel hoger dan het gemiddelde onder de 15-64-jarigen, maar week weinig af van het gemiddelde onder het werkzame deel hiervan met een reguliere baan.

Sinds 1975/'80 is dit beeld bij verschillende beroepsgroepen gewijzigd. Op de onderzochte oktoberzondagen is arbeid van 4% naar liefst 13% het meest toegenomen onder de leidinggevend en hogere employees. Maar ook onder de groep zelfstandigen en vrije beroepen was er een stijging, van 8,5% naar ruim 10%. Voorts steeg zondagswerk onder ongeschoolde arbeiders van 3% naar 7%. Bij geschoolde arbeiders en bij de (grote) groep van lagere en middelbare employees was er nauwelijks van toename sprake. Onder scholieren en studenten, voor wie zondagsarbeid een bijverdienste betekent, steeg de deelname van 1% naar 4%.

Men zou mogen verwachten dat zondagsarbeid voornamelijk verricht wordt door personen die hun tijd kunnen indelen zonder daarbij met anderen rekening te moeten houden, door alleenstaanden dus. Vervolgens zou men zondagsarbeid vooral verwachten onder starters op de arbeidsmarkt, dat wil zeggen: het jongere deel van de werkende bevolking. Aannemende dat zondagsarbeid gemiddeld genomen niet als attractie geldt, zullen personen die al een deel van hun carrière doorlopen hebben, wijselijk naar banen met een vrije zondag zijn opgeschoven. In tabel 4.7 is opnieuw uitgegaan van de groep die op zondag vijf uur of meer aan arbeid besteedde, maar nu onder het deel met een reguliere baan. Deelname aan zondagsarbeid is op twee tijdstippen uitgesplitst naar huishoudens en leeftijdsklasse. De frequentie is per onderscheiden groep tevens uitgedrukt in indexcijfers, met de werkende bevolking als referentie-categorie. Op deze wijze kan de verspreiding van zondagsarbeid naar de onderzochte kenmerken in één keer gekoppeld worden aan de omvang van de groepen met de bewuste kenmerken.

Tabel 4.7 Zondagsarbeid (5 uur of meer) van de werkende bevolking van 15-64 jaar, naar huishoudensvorm, economische positie en leeftijd, 1975/1980 en 1995 (in procenten en indexcijfers)

	% werkenden met minimaal 5 uur zondagsarbeid		indexcijfer		aandeel van die groep in de werkende bevolking (in %)	
	1975/1980	1995	1975/1980	1995	1975/1980	1995
alleen, met baan onder 40 jaar	7	9	151 ¹	138	19	22
alleen, met baan 40 jaar en ouder	4	3	102	49	3	6
samenwonend, kostwinner onder 40	4	9	98	147	26	9
samenwonend, kostwinner 40 jaar en	3	4	62	57	24	11
tweeverdiener, onder 40 jaar	5	5	106	82	17	29
tweeverdiener 40 jaar en ouder	4	6	91	101	12	24
alle werkenden 15-64 jaar	4	6	100	100	100	100

Bron: SCP (TBO'75-'95)

In 1975/'80 kwam substantiële zondagsarbeid inderdaad nog het meest voor onder jongere alleenstaanden en het minste onder (on)gehuwd samenwonende kostwinners van 40 jaar en ouder. Jongere alleenstaanden waren in 1995 nog steeds oververtegenwoordigd onder de zondagswerkers, maar zij kregen gezelschap van jongere samenwonende kostwinners. De verwachting dat zondagsarbeid vooral onder jongeren - dat wil zeggen: starters op de

arbeidsmarkt - te vinden zou zijn, lijkt juist, voorzover men let op alleenstaanden en samenwonende kostwinners. De veronderstelling dat dit bij samenwonenden in het algemeen minder zou voorkomen, gaat echter niet op. Wat leeftijd betreft, bleef de toename van zondagsarbeid onder alleenstaanden van 40 jaar en ouder achter op de gemiddelde trend (evenals die onder oudere alleenverdieners), maar binnen de groep van tweeverdieners bestaat dit verschil niet. Men kan dus niet stellen dat arbeid op zondag voornamelijk jongeren raakt.

Gegeven de relatief hoge deelname van zondagsarbeid onder zelfstandigen en hogere beroepsgroepen (figuur 4.5) is het niet plausibel te veronderstellen dat hoofdzakelijk de laagste inkomensgroepen voor zondagsarbeid opdraaien, of vooral de laagst opgeleiden. Naar inkomen blijken de middengroepen dominerend (zie tabel B4.3). Uitsluitend alleenstaanden die vijf of meer uur zondagsarbeid verrichtten, telden in 1995 verhoudingsgewijs veel personen uit de laagste inkomensgroepen (laagste 15% van de inkomensverdeling).¹⁵ De groep zondagswerkers uit de alleenverdienershuishoudens telde in 1980 zelfs nog veel personen met een hoog inkomen. In 1995 was dit niet meer zo, toen overheersten daar de middeninkomens. De zondagswerkers onder de tweeverdieners telden in 1980, zoals verwacht mocht worden, een meer dan evenredig percentage uit de hoogste inkomensgroepen (hoogste 20% van de verdeling). In 1995 steekt hun welvaartsniveau niet meer ver uit boven dat van alle werkenden. De middeninkomens zijn dan ook hier overheersend. Zoals bekend is het gemiddelde opleidingsniveau onder alle werkenden gestegen en die stijging vindt men eveneens in deze data terug. Lager opgeleiden waren al ondervertegenwoordigd onder de groep van zondagswerkers, en de teruggang van deze groep was disproportioneel sterker dan onder de werkende populatie als geheel. Onder de zondagswerkers waren de middelbaar opgeleiden al oververtegenwoordigd in 1975/'80, behalve bij de tweeverdieners. In de jaren negentig zijn middelbaar opgeleiden over de gehele lijn oververtegenwoordigd. Personen met een hogere beroeps- of academische opleiding waren en bleven wel dun gezaaid onder deze groep zondagswerkers.

Na deze beschrijving van de harde kern van zondagswerkers, die op de onderzochte zondag minimaal vijf uur betaalde arbeid verrichtte, keren we nu terug naar de gehele groep 15-64-jarigen die tijdens de onderzoekswEEK korter of langer werkte. In dit afsluitende deel over de zondagsarbeid worden de vragen 'Wie zijn nu die zondagswerkers?' en 'Onder welke groepen is de zondagsarbeid toegenomen?' op basis van een multivariate analyse beantwoord. De toename van de zondagsarbeid tussen 1975/'80 en 1995 kan overigens door andere factoren zijn veroorzaakt dan die welke verantwoordelijk zijn voor verschillen in deelname op elk van die momenten. Om beide invloeden uiteen te leggen zijn twee soorten multi-pele regressie-analyses verricht.

Ter beantwoording van de vraag 'Wie veel, wie weinig?' is in het eerste model het aantal op zondag gewerkte uren geschat als een totaal effect van diverse individuele kenmerken. Verwerkt daarin zijn de variabelen die verschillen aangeven in beroepsniveau, in huishoudenssituatie, in de totale arbeidstijd per week en verder de invloed van het jaar van meting, 1975/'80 dan wel 1995. De aldus berekende effecten zijn gecontroleerd voor invloeden van sekse en leeftijd.

Dit model, waarvan de resultaten in het linkerdeel van tabel 4.8 zijn gepresenteerd, kan de waargenomen verschillen in de uren zondagsarbeid maar in bescheiden mate verklaren.¹⁶ De belangrijkste voorspeller van het aantal op zondag gewerkte uren is de totale arbeidstijd per week (hoogste absolute waarde β). Beroepsniveau of huishoudensvorm leggen in vergelijking daarmee veel minder gewicht in de schaal, ook al zijn de effecten ervan nog significant. Sekse en leeftijd hebben geen invloed op de waargenomen verschillen (β dichtbij 0).¹⁷ Het jaar van meting weer wel: de in 1995 waargenomen scores van de zondagse arbeidstijd liggen,

rekening houdend met de andere effecten, significant hoger dan die in 1975/'80 (bèta positief). Zondagswerk komt dus veel voor onder de groep die meer dan 45 uur per week werkt, onder alleenstaanden of tweeverdieners, onder zelfstandigen of hogere beroepsgroepen, en vaker in 1995 dan in 1975/'80.

Tabel 4.8 Het effect van sociaal-economische en demografische variabelen en van interactietermen op de arbeidstijd op zondag, 15-64-jarigen die minstens een kwartier aan arbeid besteedden^a, 1975/'80 en 1995

	model 1		model 2	
	b	bèta	b	bèta
(constante)	-.156**		-.193**	
seks (man vrouw)	(.019)	(.021)	(.056)	(.061)
leeftijd (jong oud)	.000	(.007)	(-.001)	(-.018)
beroepsniveau (laag hoog)	.019**	.075**	(-.004)	(-.017)
hoofdtak en huishoudensvorm (geen baan)	-.019*	-.060*	(.007)	(.022)
uren arbeid per week totaal (0-10 50 uur)	.069**	.272**	.077**	.306**
minder dan 20 uur arbeid in rest week (wel)	.114**	.096**	.119**	.100**
meetjaar (1975/'80 1995)	.025*	.028*	(.070)	(.077)
jaar x 35 jaar			-.023*	
jaar x seks			(-.022)	
jaar x werkende alleenstaande			(-.081)	
jaar x alleenverdiener			-.100*	
jaar x tweeverdiener			(-.072)	
jaar x scholier, student			.036*	
jaar x ongeschoold arbeider			(.002)	
jaar x loonafhankelijke (laag en middenniveau)			(.055)	
jaar x eigen baas			.068**	
jaar x zelfstandigen en hogere beroepsgroepen			.133**	
verklaarde variantie (%)	7,3		8,4	

^a Vanwege de scheve verdeling van de scores is de afhankelijke logaritmisches getransformeerd: ln (zondagsarbeid + 1).

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Ter beantwoording van de vraag 'Wie meer, wie minder?' is in het tweede model een serie interactietermen aan het aanvankelijke model toegevoegd (rechterdeel tabel 4.8). De interactietermen zijn zodanig geformuleerd dat hieruit afgeleid kan worden in hoeverre het aantal uren zondagsarbeid zich tussen beide meetmomenten onder relevante bevolkingsgroepen anders heeft ontwikkeld dan onder de successievelijke tegenhangers. De bevolkingsgroepen zijn gedefinieerd naar seks, leeftijd, huishoudenssituatie en type beroep (hun tegenhangers als de rest van de populatie, zonder het gespecificeerde kenmerk). De bedoeling van deze bewerking is dus om vast te stellen welke groepen naar boven of beneden van een gemiddelde trend afwijken.

Van de tien geteste interactietermen blijken er vijf een significant effect te hebben. Ook als met diverse andere invloeden rekening gehouden wordt, blijkt zondagsarbeid onder zelfstandigen en hogere beroepen tussen 1975/'80-1995 veel sterker te zijn toegenomen dan onder groepen in loondienst op lager en middelbaar niveau. Hetzelfde geldt voor de zelfstandigen en hogere beroepsgroepen in contrast met de trend onder de andere loonafhankelijken. Voorts blijkt ook dat scholieren en studenten ten opzichte van de rest wat meer op zondag zijn gaan

werken. Voor alleenverdieners geldt het omgekeerde, zij zijn ten opzichte van tweeverdieners en werkende alleenstaanden achtergebleven. De ontwikkeling in het aantal uren zondagsarbeid van personen van 35 jaar en ouder is door de tijd wat achtergebleven op die van personen tot 35 jaar.

Samenvattend kan worden gesteld dat sinds 1975/'80 op zondag meer gewerkt wordt door eigen bazen en door functionarissen die zelf veelal hun werktijd kunnen bepalen. Hierna bevinden zich de beroepsgroepen als veehouders, cafébazen of medici, die steeds al zondagsdienst kenden. Maar daarnaast wellicht ook beroepsbeoefenaren die hun werk mee naar huis nemen of hun bureau geheel aan huis houden en vervolgens zelf uitmaken op welke tijdstippen zij een opdracht afmaken.¹⁸ De stelling dat zondagsarbeid in de laagste regionen van de arbeidsmarkt is toegenomen, houdt geen stand. Dat geldt wel voor de verwachting dat zondagsarbeid sterker toenam onder jongeren en starters op de arbeidsmarkt. Dit overlapt overigens met de uitkomst dat zondagsarbeid toenam onder bijverdienende jongeren voor wie zondagsarbeid een tijdelijke aangelegenheid is.

Er zij nogmaals op gewezen dat het, gelet op de situatie van de gehele beroepsbevolking, om bescheiden verschuivingen gaat, en dat deze geen inzicht geven in de ontwikkelingen van na 1995. Voorzover deze gegevens tot eind 1995 al een opmars van een 24-uurseconomie op zondag weerspiegelen, werd die in 1995 dus aangevoerd door lieden met een grote mate van zeggenschap over hun eigen arbeidsinspanningen. De populaire veronderstelling dat een 24-uurseconomie werkenden buiten hun invloed wordt opgedrongen, vindt in de ontwikkeling tot dat moment geen ondersteuning.

4.3.3 Bijzonderheden van zorg op zondag

Het gereedmaken van maaltijden, het verzorgen van kinderen, het reinigen van kleren, huisraad en woonvertrekken wordt met inbegrip van boodschappen doen samengevat met de term huishoudelijke zorgtaken. Als men eenmaal een huishouden of gezin heeft gevormd, gaat het om werk dat, net als arbeid, onvermijdelijk terugkeert en veel tijd kost. Het bijzondere van dit werk is bovendien, dat kerntaken zoals het verzorgen van maaltijden en kinderen op zondag gewoon doorgaan. Liefst 60% van de bevolking is daardoor 's zondags minstens een uur met huishouding of gezin in de weer, dat is een veel groter deel van de bevolking dan het deel dat 's zondags betaald werk verricht.

De hoeveelheid tijd die personen in zorgtaken steken, zo bleek uit eerder onderzoek, wordt in hoofdzaak bepaald door het aantal volwassenen per huishouden, de aanwezigheid van kinderen, vooral van die in de extra - zorg - behoevende leeftijd tot circa zes jaar, en het al of niet beschikbaar zijn van een voor zorgtaken gespecialiseerde kracht (Knulst en Van Beek 1990). De eerste twee factoren verwijzen naar de werklust, de derde naar het patroon van arbeidsverdeling in het huishouden en de bereidheid van gezinsleden om er alle of maar een deel van hun persoonlijke capaciteit voor op te offeren. Tot voor kort waren het de fulltime huisvrouwen die dit deden, maar die rol is inmiddels drastisch teruggelopen. Onder zelfstandig (alleen- dan wel samen)wonende vrouwen daalde het percentage fulltime huisvrouwen tussen 1975 en 1995 van 67% naar 39%, terwijl het aantal parttime huisvrouwen (veelal met parttime baan) in dezelfde periode van 33% naar 61% steeg. Weliswaar is onder de mannelijke helft niet de fulltime huisman opgekomen, maar de groep mannen die zo goed als niets aan huishoudelijk werk doet, wordt steeds kleiner (van 58% naar 24%). Zoals werd beschreven in hoofdstuk 3 zijn de meeste mannen kleine parttimers in de huishoudelijke dienst geworden. Het aandeel mannen dat bij elkaar wekelijks zo'n halve of hele dag aan zorgtaken besteedt, steeg van 42% naar 75%. Terwijl vrouwen nog steeds veel meer tijd in het huishouden steken, is het met zo'n tweeënhalve werkdag per week ook voor de meeste van hen een deeltijdzaak

geworden. Al met al is de verschuiving naar deeltijdwerk in de huishoudelijke dienst veel drastischer geweest dan op de arbeidsmarkt. Waar personen met een halve baan qua vooropleiding meestal wel volledig gekwalificeerd zijn, is die nieuwe schare deeltijders die de geroutineerde fulltimer in de huishoudelijke dienst kwam aflossen, niet altijd even goed geïnstrueerd. Deze ingrijpende reallocatie van productieve capaciteit kan niet los worden gezien van het geleidelijk slinken van de huishoudensomvang. Er kwamen immers meer mini-huishoudens van een of twee personen en tegelijkertijd minder gezinnen met een omvangrijke zorglast aan (kleine) kinderen.

Zoals in hoofdstuk 2 bleek, is de aan huishoudelijke zorgtaken bestede tijd per hoofd van de bevolking licht teruggelopen. Die licht dalende tendens van het weekgemiddelde, het saldo van een lichte stijging bij mannen en een forsere daling bij vrouwen, had men ook op zondag mogen verwachten. Gesteld dat alle zelfstandig wonenden in 1995, opgedeeld naar huishoudentype, dezelfde tijd aan het huishouden hadden besteed als hun evenknieën in 1975/'80, zou, als gevolg van de verschuiving naar minihuishoudens en kinderarme gezinnen, de gemiddelde zorgtijd op zondag met 14% zijn afgenomen (van 2,1 naar 1,9 uur). In werkelijkheid daalde het tijdsbeslag van zorgtaken onder de bewuste groep van zelfstandig wonenden echter niet, maar steeg met 6%. Het verschil van 20% tussen verwacht en feitelijk waargenomen zondaggemiddelde wijst uit dat de zorggewoonten per huishoudentype sinds de jaren zeventig aanmerkelijk zijn veranderd.¹⁹ Tegen die achtergrond zullen we ons hier met drie vragen bezighouden: Wie zijn het die relatief veel huishoudelijke zorgtaken op zondag verrichten? Wie zijn dit over de jaren meer gaan doen? En: wat zijn mogelijke oorzaken van het gestegen tijdsbeslag?

Voor de vraag 'Wie zorgen op zondag?' zou men twee hypothesen tegenover elkaar kunnen stellen. De ene hypothese luidt dat personen die over de gehele week veel tijd in het huishouden steken, dit ook meer dan gemiddeld op zondag doen. De andere zou luiden dat er op zondag sprake is van een inhaalslag: er zijn steeds meer alleenstaanden en tweeverdieners gekomen en die hebben het weekend nodig voor huishoudelijk werk dat doordeweeks moet wachten. Volgens de tweede hypothese zou het toenemend tijdsbeslag deels verklaard kunnen worden als effect van schaalverlies (Knulst en Van Beek 1990). Vanwege de groei van het aantal minihuishoudens zijn er per huishouden minder personen die van de huishoudelijke verrichtingen profiteren, en moeten meer personen zelf aan de slag. Als er zondags wordt gekookt of een afhaalmaaltijd wordt besteld, zijn er gemiddeld minder gezinsleden die van de kook- of afhaaldienst profiteren. Evenzo vraagt kinderverzorging per kind meer tijd naarmate het kindertal geringer is. Aan een kind in een gezin met één kind wordt, zo wijzen ook de hier gebruikte tijdsbestedingsgegevens uit, circa twee keer zoveel tijd besteed als aan een kind in een gezin met vier kinderen.

Naar aangenomen mag worden, zullen huishoudensvorm, de aanwezigheid van kleine kinderen en de mate van verantwoordelijkheid van betrokkenen voor het huishouden ook op zondag belangrijke determinanten zijn van de hoeveelheid tijd die aan huishoudelijke zorgtaken wordt besteed. De hiermee gemoeide tijd is in tabel B4.4 uitgezet tegen sekse, huishoudensvorm en taak van de betrokkenen in het huishouden (eerste twee kolommen). De meest voorkomende situaties, bij 87% respectievelijk 71% van alle zelfstandig wonende 15-64-jarigen in achtereenvolgens 1975/'80 en 1995, zijn eruit gelicht en gevisualiseerd in figuur 4.6.

Figuur 4.6 Huishoudelijke zorgtaken op zondag (in uren) naar sekse, hoofdtaak en huishoudenssituatie, zelfstandig wonende 15-64-jarigen, 1975/'80 (lichte staven) en 1995 (donkere staven)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Vrouwen die, hetzij als fulltime huisvrouw hetzij in combinatie met een (parttime) baan, kinderen te verzorgen hebben, besteden ook op zondag de meeste tijd aan zorgtaken. De alleenstaande moeder spant wat dit betreft de kroon. In alle drie de gevallen - alleenstaande moeder, huisvrouw, moeder en werkende moeder - blijkt de aan zorgtaken bestede tijd ten opzichte van 1975/'80 te zijn toegenomen, het meest echter bij de alleenstaande moeder-huisvrouw. Zij was op zondag in 1995 bijna vijf uur bezig met huishoudelijke zorgtaken. Vervolgens komt de huisvrouw-moeder met partner, die in 1995 vier uur aan zorgtaken spendeerde, en daarna de werkende vrouw annex moeder met partner met 3,8 uur in 1995. Ook voor de zondagse situatie geldt dat vrouwen die zorgtaken met een baan combineren, het werk in de huishouding sneller klaren dan fulltime huisvrouwen. Dit geldt voor zowel vrouwen in gezinnen met kinderen als in gezinnen zonder (thuiswonende) kinderen. Dit sluit aan bij verschillende voorgaande onderzoeken. Een gespecialiseerde huisvrouw produceert per week een grotere verscheidenheid aan huishoudelijke verrichtingen en heeft, zonder concurrentie van andere taken, meer gelegenheid zich aan een bepaalde specialiteit over te geven (Knulst en Schoonderwoerd 1983; Knulst en Van Beek 1990).

Ook werkende moeders hebben echter de tijd voor zorgtaken op zondag opgevoerd, en wel tot iets boven het niveau van de fulltime huisvrouw-moeders uit 1975/'80. Het verschil met de op zorgtaken gespecialiseerde moeders werd er echter niet minder op, omdat ook de laatste groep weer meer tijd in dit werk is gaan steken. Deze ontwikkeling heeft zich nota bene voorgedaan in een periode waarin ook samenwonende mannen op zondag meer tijd aan zorgtaken zijn gaan besteden.

Dit brengt ons bij de rol van de partner en bij de vraag of er mogelijk huishoudelijk werk van werkdagen naar de zondag is verschoven. In tabel 4.9 zijn de individuele gegevens van samenwonende mannen en vrouwen in gelijke gezinstypen bijeengebracht, zodat men een indruk krijgt van de tijd die per paar op zondag aan huishoudelijke zorgtaken is besteed. Het

gaat hier telkens om virtuele koppels, die in realiteit geen paar vormen.²⁰

Tabel 4.9 Totaal aan huishoudelijke zorgtaken bestede uren en verdeling van huishoudelijke zorgtaken over mannen en vrouwen (in procenten) in vier typen huishoudens^a op werkdagen, zaterdag en zondag, zelfstandig wonende 15-64-jarigen, 1975/'80 en 1995

	werkdagen		zaterdag		zondag		weektotaal (in uren)	
	1975/'80		1975/'80		1975/'80		1975/'80	
	0	1995	0	1995	0	1995	0	1995
traditioneel gezin, geen kind < 14 jaar	33,5	30,8	6,1	6,8	3,5	3,7	43,1	41,2
vrouw	86	87	69	68	79	68		
man	14	13	31	32	21	32		
traditioneel gezin, met kind(eren) < 14 jaar	41,2	42,6	7,6	8,3	5,2	5,8	54,0	56,7
vrouw	85	85	71	68	72	71		
man	15	15	29	32	28	29		
tweeverdienersstel, geen kind < 14 jaar	26,5	20,0	6,2	6,3	3,2	3,2	35,9	29,5
vrouw	79	73	66	60	67	65		
man	21	27	34	40	33	35		
tweeverdienersstel, met kind(eren) < 14 jaar	34,0	35,4	6,6	8,0	4,6	6,2	45,2	49,6
vrouw	85	76	70	62	73	62		
man	15	24	30	38	27	38		

^a De cijfers representeren in 1975/'80 73% en in 1995 60% van alle zelfstandig wonende 15-64-jarigen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Een van de veronderstellingen uit de inleiding blijkt geheel waar te zijn: degenen die doorde- weeks de meeste tijd aan huishoudelijke zorgtaken besteden, doen dit ook in het weekend. Alleen bij de tweeverdienersstellen zonder kinderen is er werklast van de werkdagen naar het weekend verschoven.

Geheel onjuist is de veronderstelling dat het weekend uitsluitend door tweeverdienersparen intensief wordt benut. Ook de traditionele paren staken in 1995 meer tijd in zondagse zorg- taken dan hun voorgangers in 1975/'80.

Hoewel de zondag door geen van de onderzochte paren met rust wordt gelaten, verrichtte men het meeste weekendwerk voor het huishouden toch op zaterdag. Alleen bij tweeverdieners- stellen zonder kinderen blijkt de aan zorg bestede tijd op zondag in vergelijking met 1975/'80 niet te zijn toegenomen. Dit resultaat over de jaren steekt gunstig af ten opzichte van het saldo bij de ouders met kinderen in traditioneel dan wel tweeverdienersgezin. Hier hebben de moeders in het geheel niet geprofiteerd van de extra tijdsinvestering van de partner, noch de vaders van die van de moeders, want het zorgtotaal op zondag van beide ouders nam toe. In alle gevallen, en dus ook bij de paren zonder kinderen, was het mannenaandeel in 1995 groter dan in 1975/'80. Bij de ouders met thuiswonende kinderen nam de aan zorg bestede tijd op zowel werkdagen als zondag toe, ongeacht of het om traditionele paren dan wel om tweeverdienersstellen gaat.

Ook al was er van een verschuiving van werkdag- naar weekendaandeel tussen 1975/'80 en 1995 geen sprake, tweeverdienersparen leverden op beide tijdstippen in het weekend wel een verhoudingsgewijs grote inspanning, vermoedelijk voor klussen die tijdens werkdagen bleven liggen. Terwijl paren met een traditionele rolverdeling circa 25% van de huishoudelijke zorgtaken op weekenddagen realiseerden (waarvan 9% à 10% op zondag), lag dit aandeel voor tweeverdienersstellen rond de 30% (11% à 13% op zondag). Tweeverdienersstellen zonder kind besteedden in 1995 zelfs 32% van het weektotaal aan zorgtaken in het weekend.

Bij alle vier onderscheiden typen huishoudens was het aandeel van de, meestal fulltime werkende, mannen het grootste tijdens het weekend, op zaterdag meestal nog wat groter dan op zondag. Veel mannen laden dan vermoedelijk de auto vol met de bij de supermarkt ingeslagen levensmiddelen.

Onder circa 10% van de zelfstandig wonende 15-64-jarigen bedraagt de individuele zondags zorglast vijf uur of meer. Verdient men te weinig voor een hulp? Slechts zelden, zo blijkt, horen die drukbezette huishouders tot de lagere inkomensgroepen (zie tabel B4.5). De kleine fractie van alleenstaande vrouwen (met of zonder baan) met kinderen hoort hier wel vaak toe, maar de zondags drukbezette samenwonende huisvrouwen met kinderen zijn in meer dan evenredige mate bij de middengroepen te vinden. Dit geldt ook voor het kleine groepje mannen met baan en kinderen dat zondags tot vijf uur en meer kwam. Samenwonende werkende moeders met meer dan vijf uur zondagszorg hoorden in meer dan evenredige mate tot de bovenste inkomensgroep.

Tabel 4.10 Het effect van sociaal-economische en demografische variabelen en van interactietermen op de tijd besteed aan huishoudelijke zorgtaken op zondag, 15-64-jarigen, 1975/80 en 1995

	model 1		model 2		model 3	
	b	bèta	b	bèta	b	bèta
(constante)	-2.000*		-1.601*		-1.301*	
man-vrouw	.240**	.057**	.253**	.060**	.337**	.080**
16-25 jaar (wel-niet)	.188**	.038**	.162*	.033*	(.098)	(.020)
26-35 jaar (wel-niet)	.135*	.030*	(.100)	(.023)	(.121)	(.027)
36-45 jaar (wel-niet)	(.101)	(.020)	(.052)	(.010)	(.059)	(.012)
gezinssituatie (geringe grote zorglast)	.296**	.189**	.261**	.167**	.117**	.075**
gezinlast (geen 4 en meer kinderen)	.088**	.050**	.068**	.038**	(.024)	(.014)
taakcombinatie (wel-niet)	.553**	.126**	.287*	.065*	.536**	.122**
huishoudelijke zorgtaken op werkdagen (geen uren arbeid totaal (geen veel)	.802**	.543**	.790**	.535**	.781**	.529**
opleiding (laag hoog)	.035**	.037**	(-.028)	(-.029)	.042**	.043**
inkomen (laag hoog)	.043**	.029**	.037*	.026*	.035*	.024*
religiositeit (geen protestants en kerks)	(.000)	(.006)	(.000)	(.006)	(.000)	(.004)
urbanisatiegraad (kleine gem. vier grote meetjaar (1975/80-1995)	-.044**	-.032**	-.044**	-.031**	-.045*	-.033**
urbanisatiegraad (kleine gem. vier grote meetjaar (1975/80-1995)	.033**	.031**	.034**	.033**	-.030*	-.029**
meetjaar (1975/80-1995)	.241**	.058**	(.055)	(.013)	(.005)	(.001)
jaar x man, traditioneel gezin met kind(eren)			(.072)			
jaar x vrouw, traditioneel gezin met kind(eren)			.122*			
jaar x man, tweeverdienersstel met kind(eren)			.176**			
jaar x vrouw, tweeverdienersstel met kind(eren)			.128*			
jaar x taakcombineerders			.178*			
jaar x arbeid totaal			.004*			
jaar x 35 jaar en ouder					(.144)	
jaar x man, gehuwd zonder kind(eren)					(.030)	
jaar x vrouw, gehuwd zonder kind(eren)					-.088*	
jaar x ouders met kind(eren) < 6 jaar					.505**	
jaar x ouders met 2 en meer kinderen					(.052)	
jaar x alleenstaande vrouw met kind(eren)					.299**	
verklaarde variantie (%)	44,5		44,7		45,7	

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Na deze beschrijving van de zondagse verleners van huiselijke zorg volgen nu nadere analyses ter beantwoording van de vragen 'Wie zorgen het meest op zondag?' en 'Onder welke groepen is de zorg op zondag toegenomen?'. Evenals bij de beantwoording van deze vragen over zondagsarbeid zijn daartoe enkele modellen geschat. In het eerste model is het aantal op zondag bestede zorguren geschat op basis van een serie kenmerken en van het moment van de waarneming (tabel 4.10 linkerdeel). De voorgaande verkenning en eerder onderzoek geven voldoende grond om aan te nemen dat de hoeveelheid huishoudelijke zorgtaken op zondag verklaard kan worden als een resultante van de huishoudensvorm, het aantal kinderen en het al dan niet als fulltime huisvrouw actief zijn. Aangezien veel vrouwen met parttime baan zich tevoren toch huisvrouw noemden, is bij de analyse van dit kenmerk ook het al dan niet hebben van een neventaak van tien uur of meer per week meegenomen, evenals een nadere specificatie van de belangrijkste doordeweekse werkzaamheden (aantal uren zorg op werkdagen en eventuele uren besteed aan arbeid).

Aangenomen wordt dat deze variabelen als hoofdeffect werkzaam zijn. Vervolgens zijn variabelen in de analyse opgenomen die dit effect mogelijk doorkruisen: sekse, leeftijd, opleiding, inkomensklasse, religiositeit en urbanisatiegraad van de woonplaats.

Het gehanteerde model blijkt tamelijk succesvol om verschillen in huishoudelijke zorgtaken te verklaren. In totaal kan ruim 44% van de waargenomen verschillen aan genoemde kenmerken worden toegeschreven. Verreweg de belangrijkste voorspeller van de hoeveelheid zondagse zorguren is de belangrijkste taak op werkdagen (zie tabel 4.10 model 1: hoogste absolute bèta-waarde). Als huishoudelijke zorgtaken doordeweeks het leeuwendeel vormen, dan nemen die ook op zondag veel tijd. Hoewel dit niet hoeft te verbazen, geeft het wel aan dat het meestal niet om een inhaalslag van vrouwen of mannen met een doordeweekse baan gaat. De huishoudensvorm die naar de objectieve zorglast verwijst, heeft ook nog aanmerkelijke invloed, maar lang niet in die mate als de eerstgenoemde (bèta .189 resp. .543). Kindertal en uren arbeid zijn veel minder van invloed op de verschillen, alhoewel nog steeds significant.

Naast genoemde determinanten resteert er een bescheiden invloed van demografische (sekse en leeftijd), sociaal-culturele (religiositeit en verstedelijking van de woonplaats) en van sociaal-economische (opleiding) kenmerken. Verschillen in inkomen blijken echter geen effect te hebben (bèta nadert 0 te veel). Het significante effect van het meetjaar duidt erop dat de stijging van het gemiddeld aantal zorguren in 1995 ten opzichte van 1975/'80 niet geheel herleid kan worden tot de tussentijds gewijzigde kenmerken van de bevolking. Los van deze kenmerken werden in 1995 meer uren aan zorg besteed dan in 1975/'80 (bèta positief).

Ter beantwoording van de vraag naar de kenmerken van degenen die zich 's zondags in 1995 meer inspanden dan hun voorgangers uit 1975/'80, zijn analyses uitgevoerd aan de hand van twee modellen met dezelfde specificatie van hoofdeffecten en gecontroleerde variabelen als in het eerste model, maar nu met toevoeging van een aantal interactietermen (tabel 4.10, midden- en rechterdeel). Die interactietermen zijn zodanig geformuleerd dat aan de hand hiervan in één keer een serie veronderstellingen getoetst wordt. In tabel 4.10, model 2, is getoetst in hoeverre ouders van thuiswonende kinderen de zorguren over de jaren meer dan evenredig hebben opgevoerd, en in hoeverre die stijging voorkwam onder samenwonenden volgens traditioneel rolpatroon dan wel veeleer onder de tweeverdienersstellen, meer onder taakcombineerders of onder degenen met één taak, en onder degenen met een groot of klein aantal arbeidsuren. In tabel 4.10, model 3, is getoetst in welke mate de stijging van de zondagse zorgtijd aan effecten van interactietermen met demografische varianten valt toe te schrijven.

Het aantal zorguren op zondag blijkt bij praktisch alle onderscheiden typen ouders met kinderen significant sterker te zijn toegenomen dan bij paren of alleenwonenden zonder kinderen.

Alleen vaders in een gezin met een traditionele rolverdeling (hij kostwinner, zij huisvrouw) zijn niet meegegaan in die trend. De toename was het sterkst bij ouders met kinderen jonger dan zes jaar en bij alleenstaande moeders. Daarnaast was er een sterke toename onder de vaders van de tweeverdienersstellen. Gegeven die effecten maakt het kindertal verder niet meer uit. Dit wijst op mogelijke schaalvoordelen in grotere gezinnen: twee en meer kinderen leveren in vergelijking tot een kind een afnemende hoeveelheid meerwerk op.

Paren zonder thuiswonende kinderen jonger dan veertien jaar verrichtten op zondag in 1995 *niet* significant meer zorg dan die uit 1975/'80. Voor vrouwen in die situatie is zelfs het tegendeel het geval: zij vormen de enige groep in deze analyse bij welke een daling werd vastgesteld.²¹

Terwijl er al een toename werd waargenomen onder de groeiende groep taakcombineerders, heeft een groot aantal arbeidsuren nog weer een afzonderlijk effect gehad op de stijging van het gemiddelde aantal zorguren op zondag. Dit effect valt overigens bescheiden uit ten opzichte van de invloed die het ouderschap al op de toename van de zondagse zorguren gehad heeft, met name in een tweeverdienershuishouden.

Deze analyse van zondagse huishoudelijke zorgtaken heeft ons duidelijk gemaakt dat de 24-uursbedrijvigheid zich op uitgebreidere schaal in de zelfgearrangeerde huishoudelijke economie voordoet dan in de formele economie. Het zijn vooral ouders met kleinere kinderen die in vergelijking met de jaren zeventig (ook) op zondag meer tijd in het huishoudelijke werk steken. Het ligt voor de hand dat kleine kinderen zorgtijd vergen, op zondag niet anders dan op andere dagen. Maar dit verklaart niet waarom de huidige generatie ouders in vergelijkbare gezinsomstandigheden 's zondags meer tijd in zorg en huishouden stopt dan hun voorgangers. Die reden kon hier niet precies worden vastgesteld. Veel wijst er echter op dat dit enerzijds een gevolg is van schaalverlies (één kind kost gemiddeld meer tijd dan een kind in een meerkindergezin) en anderzijds van een verlies aan zorg- en huishoudelijke vaardigheden, omdat de nieuwe generatie ouders de zaken in toenemende mate als gelegenheidshuishouder beredert.²²

De aandacht per kind blijkt door de tijd te zijn toegenomen (vgl. Van Praag en Niphuis-Nell 1997). Aan opvoeding zou tegenwoordig ook meer waarde worden gehecht, veel aandacht zou goed zijn voor de persoonlijkheid van het kind later.²³ Een iets grotere onervarenheid van de nieuwe generatie ouders zou echter ook een rol kunnen spelen, omdat geen van die ouders zich aanvankelijk op huishoudelijke zorgtaken toelagde. Door het gemiddeld lage kindertal zijn er nu veel meer ouders die met een eerste boreling worden geconfronteerd, of die zelfs nooit eerder in hun leven een baby hebben vastgehouden.

Een praktische verklaring zou verder nog kunnen zijn dat er door ouderschapsverlof of althans het tijdelijk opschorten van de baan door de moeder, in één keer veel tijd en energie vrijkomt, die dan geheel op de zuigeling en peuter kan worden gericht. Psychische²⁴ en sociale aspecten lijken hierbij ook van belang. Nu moeders uit nieuwe generaties hun consumptief vermogen en status vooral aan een baan ontleen, is er de afstand om kind en huishouden als liefhebberij te behandelen. Door samen boodschappen te doen en te koken, kan men in het weekend ook intensiever dan doordeweeks met de partner verkeren. Wordt zo'n nieuw zondagsritueel als liefhebberij ervaren, kijkt men wellicht niet op een uurtje.

4.4 Vrijtijdsbesteding op zijn zondags

Afgaande op de voorgaande resultaten lijkt de traditionele zondagsviering wat op haar retour, niet zozeer doordat er nu zoveel meer personen 's zondags zijn gaan werken, maar veeleer doordat meer mensen de zondag zijn gaan gebruiken voor werkzaamheden in en rond het huis. Lang niet iedereen deed dit, en zeker niet de hele dag. De zondag bleef hoe dan ook de

dag met het grootste aantal vrije uren. Over de invulling hiervan gaat deze paragraaf. Op zondag, en trouwens ook zaterdag, komt de vrije tijd grotendeels overdag beschikbaar. Dit biedt gelegenheid zich langere tijd aan zowel bezigheden en liefhebberijen thuis als aan activiteiten en belevenissen elders over te geven. In paragraaf 4.4.1 wordt eerst de uithuizige en de thuis bestede vrije tijd in de periode 1975-1995 belicht, en vervolgens het vervoer dat met uithuizige vrijetijdsbesteding gepaard gaat.

In hoeverre onderscheidt de besteding van de vrije uren op zondag zich van die op andere dagen? Bestaat er nog typisch zondagse vrijetijdsbesteding? Die vragen laten zich alleen beantwoorden door de structuur en diversiteit van de zondagsbesteding als geheel met die van zaterdag of werkdag(avond)en te vergelijken. Volgens die vergelijkende methode onderzoeken we in paragraaf 4.4.2 of er typisch zondagse vrijetijdsbesteding bestaat. Als typisch beschrijven we eerst die tijdpassering die meer dan evenredig op zondag en minder dan evenredig op andere dagen voorkomt. Volgens een strikter criterium wordt daarna gelet op bezigheden die *uitsluitend* op zondag werden aangetroffen.

4.4.1 Uit en thuis op de weekenddagen

Sinds de invoering van de vijfdaagse werkweek is de zondag niet langer de enige arbeidsvrije dag per week, zij het nog wel de dag waarop de meeste mensen meer (netto) vrije uren hebben dan op zaterdag. Op papier bestaat er dan gelegenheid voor gemeenschappelijke activiteiten en voor bezigheden die een groter tijdsbeslag vergen. Het gemiddeld aantal vrije uren op zondag liep tussen 1975 en 1995 enigszins terug. Desondanks bedroeg dit in 1995 ruim negen uur per etmaal, ofwel royaal drie uur meer dan het gemiddelde op werkdagen.

De zondag is hierdoor zowel de dag gebleven waarop Nederlanders de meeste vrije uren thuis doorbrengen als de dag waarop zij de meeste uren elders dan thuis vertoeven (figuur 4.7). Het aantal thuis doorgebrachte vrije uren was op zondag groter dan op zaterdag en is dat ook gebleven.

Figuur 4.7 Thuis en uit huis bestede vrije uren op werkdagen, zaterdag en zondag, 1975-1995 (in uren per etmaal)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Over de gehele week geeft de trend sinds de jaren tachtig daarentegen een toenemende uithuizigheid te zien (zie hoofdstuk 2). Deze trend blijkt te worden bepaald door de toegenomen uithuizigheid op werkdagen en zaterdag. Terwijl de uithuizigheid op zaterdag over de jaren steeg, nam die op zondag, tegen de trend in, af.²⁵ Het aantal uithuizige vrije uren op zondag is nauwelijks nog meer dan het gemiddelde op zaterdag.

De vijf op zondag thuis bestede uren zijn een samenvatting van de informatie die respondenten per kwartier over de aard en de locatie van hun tijdsbesteding verschaffen. Bekijkt men van uur tot uur welk deel van de steekproef een vrijetijdsactiviteit opgaf en welk deel daarvan thuis werd ondernomen, dan ontstaat een urdiagram zoals in figuur 4.8.

De bovenste lijnen geven op het hele uur weer welk deel van de bevolking zich op zondag op een vrijetijdsbesteding richtte. Dit deel bereikte, net als op andere wekdagen, 's middags rond vier en 's avonds rond negen een piek. In 1995 hield 75% van de bevolking zich rond negen met een of andere vrijetijdsactiviteit bezig (81% in 1975), en 71% rond vier (77% in 1975). Het aantal vrije uren nam sinds 1975 in de ochtend tussen 10.00 en 13.00 uur af, en verder in de namiddag tussen 14.00 en 17.00 uur en 's avonds nog eens tussen 19.00 en 20.00 uur. De zondagse tijdstippen van teruggang 's ochtends en 's middags vielen ongeveer samen met die waarop huishoudelijke zorgtaken en betaalde arbeid toenamen (vgl. figuur 4.3).

Figuur 4.8 Deel van de bevolking dat zich van uur tot uur op zondag thuis of uit huis met vrijetijdsbesteding bezighield, cumulatieve verdeling, gehele steekproef van 12 jaar en ouder, 1975 en 1995 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Binnen het totaal aan vrije uren kan een onderscheid gemaakt worden naar uit en thuis bestede uren. De onderste lijnen in figuur 4.8 geven op ieder heel uur weer welk deel van de bevolking op zondag thuis vrije tijd doorbracht. Het verschil tussen de onderste en bovenste lijnen correspondeert met het deel van de bevolking dat de zondagse vrije tijd elders dan thuis

doorbracht. Veranderingen in de hoeveelheid vrije tijd blijken vooral de hoeveelheid thuis doorgebrachte vrije tijd te beïnvloeden. Alleen 's avonds rond negenen daalde het percentage uithuizige vrijetijdsbesteders aanzienlijk, om 21.00 uur van 23% in 1975 naar 19% in 1995. Rond vieren bleef het percentage uithuizigen wel gelijk op circa 42%. Rond die tijd daalde uitsluitend de thuis bestede vrije tijd. 's Ochtends rond elven nam het aandeel uithuizige vrijetijdsbesteders licht af (van 31% naar 30%).

De vrijetijdsbesteding vergt steeds meer vervoer (zie hoofdstuk 2). Van dit vervoer is het aandeel per auto over de jaren toegenomen. Tot tijdbesparing heeft de doorbraak van de auto in de vrijetijdsbesteding niet geleid, althans niet in de zin dat men oorspronkelijke bestemmingen sneller wist te bereiken. Door de opmars van de auto is men zich in de vrije tijd vaker en over grotere afstanden gaan verplaatsen (Batenburg en Knulst 1993). Daardoor is er over de jaren steeds meer vrije tijd met verplaatsingen gemoeid.

Op een herfstdag werd in 1995 rond elven 's ochtends 54% van alle vrije tijd elders dan thuis doorgebracht. Rond vieren 's middags was liefst 59% van al de vrijetijdsbesteding uithuizig.

Uithuizigheid brengt vervoer teweeg, zodat verwacht mag worden dat de vrijetijds mobiliteit vooral op zondag een belangrijke plaats inneemt. In tabel 4.11 is het tijdsbeslag van zondagse verplaatsingen in dienst van de vrije tijd vergeleken met overeenkomstige cijfers over de twee weekenddagen en over de gehele week. Alle vormen van vervoer zijn inbegrepen: te voet, per fiets, per motor, per auto en met openbaar vervoer. De cijfers zijn gemiddelden per hoofd van de bevolking, met inbegrip van weinig mobiele groepen.

Tabel 4.11 Tijd besteed aan verplaatsingen en aan vervoer per auto ten behoeve van de vrije tijd gedurende de gehele week, in het weekend en op zondag, 1975-1995

	totaal, in uren			per etmaal, in minuten			in % uithuizige vrije tijd		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
alle vervoer, zondag	0,7	0,7	0,7	40,2	42,5	44,2	14,6	15,7	16,8
per auto, zondag	0,5	0,5	0,5	28,7	30,9	32,2	10,3	10,9	11,8
alle vervoer, weekend	1,2	1,3	1,4	36,0	39,4	41,5	14,6	15,5	16,6
per auto, weekend	0,8	0,9	1,0	24,2	27,0	29,4	9,8	10,4	11,5
alle vervoer, hele week	3,1	3,4	3,7	26,2	29,1	32,0	19,9	23,0	23,5
per auto, hele week	1,4	1,7	1,9	12,3	14,5	15,9	8,2	9,4	10,2

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Het aandeel van de auto binnen de vrijetijds mobiliteit is vooral op zondag maar ook in het weekend groter dan op werkdagen. Dit valt af te leiden uit de vergelijking van het tijdsbeslag van alle vervoerswijzen met dat van de auto. Gemiddeld over de gehele week kwam in 1995 ongeveer de helft van de vervoerstijd voor rekening van autovervoer, op zondag ongeveer driekwart.

Zondag is een echte autodag. Er is geen andere dag waarop de auto een groter beslag legt op de uithuizige vrije tijd, royaler ook dan die op de andere weekenddag. De reistijd per auto bedroeg op zondag in 1995 circa een achtste van alle tijd die men eropuit was.²⁶ Een andere aanwijzing voor de zondag als autodag is dat de vervoerstijd op zondag nog licht steeg, ondanks de lichte daling van het aantal uithuizig doorgebrachte vrije uren op die dag. In absolute cijfers bleef de toename van de zondagse vervoers- en autotijd over de jaren overigens aan de bescheiden kant (eerste kolom). Om die toename waar te nemen moet de reistijd al in minuten per etmaal worden uitgedrukt (middelste kolom) of in procenten van de uithui-

zige vrije tijd (rechter kolom).

4.4.2 Typisch zondagse vrijetijdsbesteding

Zou iemand dertig procent van zijn beschikbare vakantiebudget meteen al op de eerste dag van zijn vakantie week uitgeven, dan zou dit een meer dan evenredige aanslag op zijn budget vormen. Om precies te zijn, de uitgaven zijn dan voor een factor 2,1 (30,0/14,3) geconcentreerd op de eerste dag (=14,3% van de week). Op dezelfde manier valt uit zo'n concentratiegetal af te lezen of er op zondag meer respectievelijk minder tijd aan bepaalde bezigheden is besteed dan er die dag aan vrije uren te besteden waren. Zo kan men opmaken welke activiteiten op zondag verhoudingsgewijs veel of weinig aandacht krijgen, en dus meer of minder karakteriserend voor de zondag zijn.

Het heeft overigens alleen zin concentratiegetallen te berekenen bij vrijetijdsactiviteiten waaraan in het te onderzoeken tijdvak op enige schaal is deelgenomen. Hier is uitgegaan van een ondergrens van circa 30% deelname. Om die reden houden we hier de in Sociale en Culturele Rapporten gehanteerde hoofdrubrieken aan (SCP 1996: 372-375). Aldus zijn in tabel 4.12 de zondagse concentratiegetallen voor tien soorten vrijetijdsbesteding berekend. Om vast te stellen of er met de berekende waarden iets bijzonders aan de hand is, zijn de concentratiecijfers voor zaterdag en werkdagen eveneens in de tabel opgenomen.

Tabel 4.12 De mate van concentratie van vrijetijdsactiviteiten op werkdagen, op zaterdag en op zondag, 1975-1995

	uren per week		concentratiegetallen					
			zondag		zaterdag		werkdagen	
	1975	1995	1975	1995	1975	1995	1975	1995
tv, audio	12,4	13,2	1,00	1,04	1,00	0,88	1,06	1,11
huiselijke contacten	11,3	9,3	1,23	1,17	1,10	1,06	0,88	0,93
uitgaan	5,4	6,0	1,35	1,31	1,25	1,42	0,79	0,72
lezen	6,1	4,6	0,72	0,84	0,80	0,93	1,22	1,14
hobby	4,4	4,7	1,08	1,05	0,92	0,72	1,04	1,06
doe-het-zelf, tuin, dieren	3,1	3,2	0,60	0,74	1,06	1,21	1,11	1,05
maatschappelijke participatie	2,3	2,6	1,74	1,31	0,65	0,66	0,85	0,98
sport	0,7	1,4	0,45	0,53	0,63	0,58	1,28	1,29
recreatieve activiteiten	1,0	1,0	2,11	2,16	0,67	0,82	0,68	0,64
uitrusten	1,3	1,3	1,02	1,07	0,77	0,88	1,09	1,10

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Strikt gesproken zouden alleen de recreatieve activiteiten (wandeling, fietstocht, autotocht met recreatieve bestemming, vissen, e.d.) tot de typisch zondagse bezigheden kunnen worden gerekend, omdat deze duidelijk geconcentreerd op de zondag plaatshadden en disproportioneel minder op zaterdag en werkdagen voorkwamen. De categorie 'participatie' zou daar - uitgaande van de tweede plaats in 1975 - ook nog bij horen. Deze rubriek omvat onder meer godsdienstoefening, hetgeen de reden is waarom participatie op zondag een zekere dichtheid bereikt. Het dalend verloop van het concentratiegetal 1975-1995 representeert de teruggang van het kerkbezoek.²⁷ De andere activiteiten die onder dezelfde noemer zijn samengebracht (politiek, belangenbehartiging, bestuur, verenigingswerk en vrijwilligerswerk), komen nauwelijks op zondag voor en zijn over de jaren niet teruggelopen. De bijzonderheden van die andere activiteiten zijn hierdoor over de jaren sterker in het hier berekende concentratiegetal gaan meewegen.

Voor het uitgaan werd de zaterdag over de jaren belangrijker, ten koste van de zondag. Doe-het-zelf en sport springen eruit als bezigheden die weinig op zondag worden gedaan.

De afname van de concentratie van huiselijke contacten op zondag en zaterdag ging samen met een teruggang van die bezigheden. Werkdagen waren aanvankelijk onderbedeeld met de tijdsbesteding aan contacten, maar dit werd over de jaren minder.

Voor lezen geldt het omgekeerde. Aan lezen werd, evenals aan contacten, over de jaren minder tijd besteed, maar de concentratie ervan op zondag en zaterdag nam toe, terwijl het aandeel van lezen op werkdagen verminderde. Het lezen is op werkdagen dus sterker teruggelopen dan op de weekenddagen.

Hobby's werden op zondag en op werkdagen meer, en op zaterdag minder ontplooid. Het bescheiden aandeel van hobby's op zaterdag liep zelfs verder terug.

Wie personen een week lang volgt, zal bij elk van hen een repertoire aan uiteenlopende vrijetijdsbestedingen aantreffen.²⁸ Bij de een zal men na een week een grote, bij de ander een geringe variatie tegenkomen. Hoe dit repertoire ook uitvalt, televisiekijken zal op meer dagen aangetroffen worden dan een uitstapje. In het berekende repertoirecijfer telt elke afzonderlijke vrijetijdsactiviteit voor één, ongeacht of deze slechts een keer in de week of dagelijks meerdere keren werd aangetroffen. Begint de registratie zoals in dit onderzoek op zondag, dan kan dit meteen de dag zijn waarop een respondent vanwege de vele vrije uren al een groot deel van zijn weekrepertoire 'afwerkt'. Het tegendeel, een geringe fractie van het hele weekrepertoire, kan op zondag echter ook worden aangetroffen. Dit doet zich voor als de ruime en aaneengesloten portie vrije tijd juist wordt gebruikt om eropuit te trekken en dingen te doen die veel tijd nemen en verder in de week niet meer voorkomen.

Wat ons nu interesseert is, welk deel van het individuele weekrepertoire *exclusief* op zondag voorkwam. Het gaat om een proportie van het weekrepertoire, zodat uit dit cijfer niet op te maken valt welke concrete activiteiten nu door veel personen specifiek voor de zondag werden gereserveerd. Voor de een kan dit kerkbezoek met aansluitend een koffievisite zijn geweest, voor de ander de voetbalwedstrijd en cafébezoek. In tabel 4.13 is tevens het aandeel van het vrijetijdsrepertoire weergegeven dat niet exclusief aan één dag was gebonden. Alle aangetroffen varianten van dagcombinaties zijn in de tabel tot een drietal samengevoegd.

Tabel 4.13 Aantal vrijetijdsactiviteiten en aandeel van het vrijetijdsrepertoire dat exclusief op zondag en in andere combinaties van werkdagen met weekenddagen werd aangetroffen, 1975-1995

	1975		1985		1995	
	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %
alleen op zondag	1,4	11	1,3	11	1,3	11
alleen op zaterdag, of zaterdag + zondag	1,1	9	1,2	10	1,2	10
non-selectief op 6 of 7 dagen	5,3	45	5,3	43	5,1	42
alleen op werkdagen	4,1	34	4,5	36	4,6	38
totaal over gehele week	11,9	100	12,3	100	12,1	100

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Over de gehele week rapporteerden de ondervraagden gemiddeld zo'n twaalf uiteenlopende activiteiten.²⁹ Het gemiddeld aantal viel in 1985 en 1995 iets hoger uit dan in 1975. Dit op zich is al opmerkelijk omdat de portie vrije uren gemiddeld over de gehele week iets is teruggelopen en één activiteit, te weten het televisiekijken, een groter deel van die portie opslokte. De toename van de diversiteitsindex tussen 1975 en 1995 betekent dat men aan meer uiteenlopende activiteiten heeft deelgenomen binnen het krappere vrijetijdsbudget dat buiten het televisiekijken overbleef (zie hoofdstuk 2).

De weekenddagen blijken vrij belangrijk te zijn voor de ontplooiing van het vrijetijdsrepertoire. Het gemiddelde repertoiredeel dat uitsluitend op zondag werd aangetroffen, lijkt

over de jaren te zijn verminderd, al was het verschil tussen 1975-1995 nog juist niet significant. In 1995 ging het om gemiddeld 1,3 activiteiten of circa 11% van het gehele weekrepertoire, die men specifiek voor de zondag reserveerde.

De overige verschuivingen waren wel significant ($p < .05$). Een groeiend aandeel van het vrijetijdsrepertoire kwam uitsluitend op zaterdag of alleen op zaterdag en zondag voor. Samen met het exclusief zondagse aandeel bleef de fractie die exclusief in het weekend werd aangehouden constant. Het aandeel dat alleen op werkdagen voorkwam, steeg wel. Het non-selectieve aandeel van het repertoire nam daarentegen af, dat wil zeggen: er werden minder activiteiten gerapporteerd die op werkdagen en tegelijkertijd op een of beide van de weekenddagen voorkwamen.

Het onderscheid tussen het vrijetijdsgedrag tijdens het weekend en dat op werkdagen werd vanwege een exclusiever werkdagaandeel wat groter, binnen het weekend verloor de zondag iets van zijn bijzondere karakter. Men zou dus ook kunnen concluderen dat het non-selectieve weekendgedrag belangrijker is geworden.

4.5 De rol van levensbeschouwing

In de huidige plurale en gesecculariseerde samenleving lijken de meeste Nederlanders nog steeds voorstander van een vrije zondag te zijn. Over de vraag waar zo'n dag het beste aan besteed kan worden, bestaat vermoedelijk minder overeenstemming. Het is de vraag of hierover ooit wel consensus is geweest. Alleen in bepaalde streken, dorpen en kleinere steden met een calvinistische meerderheid kon voor de gehele publieke ruimte een order voor zondagsrust worden uitgevaardigd. Maar niet overal zonder rebellie. In de jaren zestig en zeventig leidde dit bijvoorbeeld aan de noordelijke Veluwe tot publieke ongehoorzaamheid vanuit het bevolkingsdeel van nieuwkomers-forenzen. Niettemin staat in de overwegend orthodox-protestantse landsdelen de zondag nog vaak in het teken van kerkdiensten en van een ingehouden tijdpassering te midden van gezin en familie. Daar geldt nog de regel dat men op zondag de activiteiten nalaat die zonder bezwaar op andere dagen gedaan kunnen worden. In de rest van het land, vooral in de verstedelijkte gebieden, ontstond een zondagsmotto dat hier tegenin ging. Hier geldt de zondag als de dag waarop men zich juist overgeeft aan activiteiten waar men op andere dagen onvoldoende aan toe komt. Of deze uiteenlopende normen tot grote feitelijke verschillen leidt zal blijken, als we hierna uitzoeken hoe de wel- en niet-gelovige Nederlanders een doorsnee vrije zondag vulden. Zoals hiervoor bleek, wordt de zondag vaker voor werk en praktische klussen benut. Nu ook de vrijetijdsbesteding in ogen-schouw wordt genomen, is het de vraag of daarnaast ook een hedonistischer zondagsbesteding opgang heeft gemaakt.

De invulling van de zondag lijkt ons een bijzonder bruikbare indicator om te meten op welke schaal de praktisering van een christelijke levensbeschouwing stand heeft weten te houden, temeer omdat deze maatstaf nu eens licht werpt op andere zaken dan de aldoor gepeilde opvattingen en meningen omtrent het geloof.

Zonder zelf nog gelovig te zijn, kan men de gewoonte van het vroegere ouderlijke huis aanhouden en de zondag rustig en 'waardig' vullen. Aangenomen mag echter worden dat zo'n ritueel geleidelijk slijt als het geen grondslag meer heeft en als actuele belangen (slaap, kinderen, achterstallige klussen) de dienst gaan uitmaken. Dit type verandering, de geleidelijke slijtage van een van oorsprong godsdienstig instituut onder de gehele bevolking, zullen we hier de *brutoseccularisering* van de zondag noemen.

Vervolgens onderzoeken we de zondag van kerkse christenen, een analyse die inzicht moet geven in de mate van veralledaagsing van de zondag onder praktiserende gelovigen, inzicht dus in de *nettosecularisering*. We volgen daarbij de constanten en veranderingen tussen 1975 en 1995 speciaal onder het kerkse, protestantse volksdeel, aangezien in deze kring de voor-

schriften ten aanzien van de zondagsheiliging strikter waren en zijn dan onder praktiserende katholieken.

4.5.1 *Brutosecularisering*

Voor inzicht in de secularisatie onder de gehele bevolking zijn in figuur 4.9 zes huiselijke bezigheden geselecteerd die in 1975 in meer dan evenredige mate onder kerkse protestanten voorkwamen en die blijk geven van een ingetogen viering van de zondag (zie tabel B4.6). Het gaat om: op bezoek gaan en bezoek ontvangen, lezen, middagdutje, luisteren naar muziek, gezelschapsspel³⁰ en de beoefening van muziek of zang. Kerkbezoek is eveneens opgenomen. In deze en de twee volgende figuren is uitgegaan van het aantal personen dat op zondag korter of langer aan de bewuste bezigheid heeft deelgenomen (zie tabel 4.14 in § 4.5.2). De vergelijking over de jaren leert dat de ingehouden en huiselijke tijdpassering werkelijk terrein heeft verloren. Bij elkaar op bezoek gaan en lezen zijn weliswaar met meer dan 50% participatie typisch zondagse bezigheden gebleven, maar sinds 1975 is het aantal betrokkenen gestaag blijven dalen. Huiselijke contacten zijn samen met kerkgang, het luisteren naar muziek (zonder verdere nevenbezigheden) en het gezelschapsspel, de grootste verliezers. Het percentage kerkgangers daalde van 22% in 1975 naar 13% in 1995. De teruggang van visites, lezen en naar cd's, lp's of muziekcassettes luisteren³¹ deed zich niet alleen op zondag voor, maar ook op andere dagen. Het middagdutje en het beoefenen van muziek of zang kennen op zondag niet die mate van verloop. Televisiekijken bleef hier buiten beschouwing, terwijl dit wel een sterke opgang kende, vooral 's ochtends en 's middags. De televisie bindt weliswaar veel mensen aan huis, maar televisiekijken hoort uit orthodox standpunt niet bij een waardige invulling van de zondag. Deze 'eigentijdse' vulling heeft de oudere huiselijke tijdpassering ten dele verdrongen (Knulst 1999). In 1995 werd er in totaal door liefst 80% van de bevolking van twaalf jaar en ouder op zondag televisiegekeken, tegen 71% in 1975 (zie tabel 4.14 in § 4.5.2).

Figuur 4.9 Deelname aan ingetogen soorten vrijetijdsbesteding op zondag, 1975-1995 (in procenten)

In figuur 4.10 komt een zevental uithuizige vrijetijdsactiviteiten aan bod, waar in 1975 veelal minder door kerkse protestanten aan werd deelgenomen. Dit zijn activiteiten met een hedonistische inslag, die men volgens orthodoxe principes op zondag niet hoort te doen. De veranderingen in deelname geven hier een minder eenduidig beeld te zien. Vooraf moet men constateren dat geen van de onderscheiden activiteiten even frequent voorkwam als huiselijke contacten of lezen. Aan recreatie buiten (uitstapjes, wandelen, fietsen, vissen, e.d.) werd op de onderzochte zondag telkens door hooguit een kwart van de bevolking deelgenomen. De groep die zijn gezelligheid zocht in horeca-etablisementen of bij feesten, is ook al bescheidener dan het aantal dat bij huiselijke contacten was betrokken. Dit neemt niet weg dat café's en snackbars, restaurants en feesten op zondag in 1995 door meer personen werden aangedaan dan in 1975. Ook het aantal sportbeoefenaren steeg. Aan recreatie werd in 1995 door minder personen deelgenomen dan in 1975 en 1985 en hetzelfde geldt voor wedstrijd-bezoek. Het bezoek van musea, muziek- of theateruitvoeringen is over heel de onderzochte periode weinig veranderd.

Figuur 4.10 Deelname aan profane soorten vrijetijdsbesteding op zondag, 1975-1995 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Een derde soort tijdsbesteding is in figuur 4.11 gepresenteerd: arbeid, werkzaamheden in of rond huis en winkelen. Uit orthodox standpunt zou hooguit arbeid in de verzorgende, openbare diensten en de nutsbedrijven toelaatbaar zijn. Onderhoudswerk in huis, het verzorgen van de was en winkelen niet.

Figuur 4.11 Deelname aan arbeid en andere werkzaamheden op zondag, 1975-1995 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'75-'95)

We wisten al dat er op zondag in 1995 vooral door meer personen werk in en rond het huis is verricht. Bijna 30% van de bevolking had in 1995 op zondag schoonmaakwerk verricht, de was gedraaid of gestreken, tegen nog maar 8% in 1975. De zondag wordt ook vaker gebruikt voor werk in de tuin of voor doe-het-zelfactiviteiten: van 9% naar 13%. Het aantal personen dat in 1995 gebruik had gemaakt van de (destijds nog experimentele) openstelling van winkels, bleef met 11% aan de bescheiden kant, al was dit veel meer dan het groepje dat in 1975 bij een benzinestation of stationskiosk inkopen had gedaan.

De meeste van de geselecteerde cijfers wijzen op een verdergaande profanisering van de zondag. Toch lijken die veeleer op een nijverder dan op een hedonistisch invulling van de zondag te wijzen.³²

4.5.2 *Nettosecularisering*

De traditionele zondagsviering heeft onder de gehele bevolking terrein verloren, maar geldt dit nu ook voor de groep die de protestantse overtuiging trouw bleef? Om de mate van secularisatie onder het kerkse protestantse volksdeel vast te stellen, vergelijken we deze groep enerzijds met de op dit punt relevante trends onder de gehele bevolking (bruto-secularisatie) en anderzijds met die onder het niet-gelovige volksdeel.

Tot de groep kerkse protestanten zijn die respondenten gerekend die te kennen gaven tot een van de hervormde of gereformeerde richtingen te behoren, zich sterk of zeer sterk bij het kerkelijk leven betrokken te voelen, én op de onderzochte zondag tenminste één keer naar de kerk te zijn gegaan. In 1975 telde deze groep nog 11%, in 1995 7% van alle ondervraagden van 12 jaar en ouder. Degenen die zich tot de niet-gelovigen rekenden en geen kerkgang rapporteerden, vormden in 1975 bij elkaar 38% van de steekproef, in 1995 gestegen tot 52% (resp. 498/1.309 en 1.665/3.227, zie tabel 4.14).

Op het eerste gezicht lijken kerkse protestanten niet te zijn meegegaan met de trend naar een

bedrijviger en consumptiever vulling van de zondag. In zondagse werkzaamheden zijn de verschillen met de niet-gelovigen tussen 1975 en 1995 toegenomen (in het geval van arbeid, huishoudelijk werk en inkopen) of even groot gebleven (zoals bij tuinieren en doe-het-zelf-activiteiten) (tabel 4.14).

De huiselijke vrijetijdpassering, die, op televisiekijken na, in de regel minder vaak voorkwam, stond in 1995 ook onder de kerkse protestanten veelal op verlies. Opmerkelijk is dat in deze groep ook het televisiekijken, overigens niet tot de ingetogen tijdpassering gerekend, significant minder voorkwam. Dit gaat dwars tegen de algemene tendentie in en duidt erop dat uit de sinds 1975 geslonken groep van kerkse protestanten vooral de zogenoemde randkerkelijken en/of de gematigder of vrijzinniger gezindten verdwenen zijn. Onder de niet-gelovigen waren de percentages in 1995 bij nagenoeg alle ingetogen vrijetijdsbestedingen significant lager dan in 1975. De verschillen ten opzichte van de kerkse protestanten bleven daarbij even groot of werden zelfs geprononceerder.

Tabel 4.14 Deelname aan diverse bezigheden op zondag in 1975 en 1995, en veranderingen tussen de tijdstippen, onder de gehele bevolking, onder niet-gelovigen en onder kerkse protestanten (in procenten van de totale omvang van elk der vergeleken groepen)

	totale steekproef (n = 1.309 resp. 3.227)			niet-gelovig (n = 498 resp. 1.665)			protestants-kerks (n = 141 resp. 242)			verschil protestants-kerks en niet-gelovig	
	verschil			verschil						1975	1995
	1975	1995		1975	1995		1975	1995	verschil	1975	1995
werkzaamheden											
arbeid	6	9	+3**	4	11	+7**	7	4	-3	4	-7**
reiniging, was, strijk	8	29	+20**	11	33	+22**	4	7	3	-7*	-26**
tuinieren,	9	13	+4**	13	15	2	1	1	1	-12**	-14**
inkopen, winkelen	3	11	+8**	4	13	+9**	6	1	-5*	2	-12**
huiselijke											
vrijetijdpassering											
televisiekijken	71	80	+9**	70	83	+13**	68	55	-13**	-2	-28**
visite	68	57	-11**	68	55	-13**	78	57	-21**	+10*	2
lezen	58	52	-6**	59	51	-8**	71	69	-2	+12*	+18**
dutje, middagslaapje	28	25	-3	27	22	-5*	37	41	4	+10*	+19**
naar muziek luisteren	20	6	-14**	21	6	-15**	23	9	-14**	1	3
gezelschapsspel	16	7	-9**	14	7	-7**	18	11	-7	4	+4**
musiceren, zingen	6	5	-1	5	4	0	8	4	-4	4	0
uithuizige											
vrijetijdsbesteding											
wandelen, fietsen,	21	18	-3*	22	14	-4	22	23	1	0	5
café- of discobezoek	15	17	2	16	20	+4*	3	3	0	-13**	-17**
feestbezoek	10	12	+2*	10	12	3	7	7	1	-3	-5*
sportbeoefening	5	9	+4**	6	12	+6**	1	2	1	-5*	-10**
wedstrijdbezoek	6	5	-1	9	5	-4**	1	0	0	-8**	-5**
uit eten	3	6	+3**	4	6	+3*	0	2	+2*	-4*	-5**
concert, theater of	4	4	-1	6	4	-2	1	2	1	-5*	-2

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

In tegenstelling tot huiselijke vrijetijdpassering doen kerkse protestanten veelal minder mee aan uithuizige vrijetijdsbesteding, met uitzondering van wandelen, fietsen, en dergelijke. Het laat zich raden dat vooral het bezoek van café's, disco's of sportwedstrijden onder kerkse protestanten lager uitviel dan onder niet-gelovigen. De enige hedonistische tijdpassering die

sinds 1975 significant vaker onder kerkse protestanten is gaan voorkomen, is uit eten gaan, ook al bleef het bescheiden restaurantbezoek significant achter bij dat onder niet-gelovigen. De aanvankelijke verschillen tussen de vergeleken groepen zijn bij de meeste uithuizige activiteiten groter geworden, omdat zich onder de niet-gelovigen bij vier van de zeven uithuizige bezigheden een significante participatiestijging voordeed.

De geslonken groep van kerkse protestanten, met binnen de overgebleven gelederen vermoedelijk een sterkere rechtzinnige vleugel, toont in haar zondagbesteding weinig tekenen van secularisering. Maar mag dit zonder meer aan hun overtuiging worden toegeschreven?

Een rustige en passieve zondagbesteding kan ten onrechte als een levensbeschouwelijk fenomeen worden aangemerkt, als deze bijvoorbeeld het gevolg is van het wonen in een plattelandsgemeente waar 's zondags weinig te doen is, of het gevolg is van een hogere leeftijd.

Rustig thuiszitten zou ook met gebreken van de oude dag te maken kunnen hebben. Het is daarom dat de invloed van de godsdienstige overtuiging op de zondagsbesteding ook op multivariate manier geanalyseerd is, zodat de invloed van de overtuiging zonder bijwerking van effecten van ouderdom of schaarste aan alternatieven kan worden vastgesteld.

In de regressieanalyse is behalve voor de invloed van leeftijd en urbanisatiegraad gecontroleerd voor de mogelijke invloed van gezinssituatie, opleiding, hoofdwerkzaamheid en tijdsdruk vanwege gewerkte uren. De analyse is uitgevoerd op de steekproef fracties met de twee voornoemde contrastgroepen: protestants-kerks versus niet-gelovig. Deze testfactor is als dummyvariabele verwerkt en omvat in 1975 49% en in 1995 59% van de gehele steekproef. De afhankelijke variabelen in de analyse zijn de deelnamecijfers aan de hiervoor onderscheiden soorten activiteiten, voor dit doel verwerkt tot somscores op drie schalen: deelname aan werkzaamheden, aan huiselijke vrijetijdspassing en aan uithuizige vrijetijdsbesteding. Op die manier is de cumulatieve participatie³³ geteld in de vier onderscheiden soorten werkzaamheden (score tussen 0 en 4), in de huiselijke tijdpassing (score tussen 0 en 7) en in de uithuizige vrijetijdsbesteding (score tussen 0 en 7).

De analyse is tweemaal uitgevoerd: de eerste keer zijn de gecontroleerde hoofdeffecten berekend, de tweede keer ook de interactietermen. Daarin is de variabele protestants-kerks versus niet-gelovig gekoppeld aan het meetjaar (exclusief respectievelijk inclusief in tabel 4.15). Als deze een significant negatief effect aangeeft, betekent dit dat kerkse protestanten tussen 1975 en 1995 ten opzichte van de trend onder niet-gelovigen in de andere richting zijn verschoven. In tabel 4.15 zijn de hoofd- en interactie-effecten van de twee modellen weergegeven (zie tabel B4.6 voor een volledig overzicht van de analyseresultaten). Ook als met de invloed van de achtergrondvariabelen rekening is gehouden, blijven de deelnamecijfers van niet-gelovigen en kerkse protestanten bij elk van de drie soorten bezigheden significant verschillen (eerste vier kolommen). De groep kerkse protestanten scoorde, met andere woorden, significant lager bij werkzaamheden en uithuizige vrijetijdsbesteding en significant hoger bij huiselijke tijdpassing. In twee gevallen zijn de deelnamescores over de jaren significant veranderd: bij de toename van de werkzaamheden en de vermindering van de huiselijke tijdpassing.

Uit de laatste kolom in de tabel valt op te maken dat de trend in deelname 1975-1995 onder de kerkse protestanten bij alle drie de onderscheiden tijdsbestedingen significant afwijkt van die onder de groep niet-gelovigen. De kerkse protestanten zijn niet meegegaan met de verschuiving naar een bedrijviger zondagbesteding, hielden tegen de trend in wel vast aan een huiselijke invulling van de zondag, en lieten zich tussen 1975 en 1995 minder in met uithuizige vrijetijdsbesteding.

Tabel 4.15 Effecten van levensbeschouwing (protestants-kerks versus niet-gelovig) en van meetjaar (1995 versus 1975) op de deelname aan drie soorten bezigheden op zondag, exclusief respectievelijk inclusief de interactieterm levensbeschouwing x meetjaar^a, 1975 en 1995

	interactieterm	kerks-protestants versus niet-gelovig ^b		1995 versus 1975		interactie 1995 x protestants-kerks
		b	bèta	b	bèta	b
werkzaamheden (0-4)	exclusief	-.432**	-.196**	.272**	.158**	-.252**
	inclusief	(-.014)	(-.022)	.315**	.182**	
huiselijke vrijetijdsbesteding (0-7)	exclusief	.210**	.069**	-.427**	-.179**	.197**
	inclusief	-.060**	-.070**	-.460**	-.193**	
uithuizige vrijetijdsbesteding (0-7)	exclusief	-.335**	-.132**	(.020)	(.010)	-.117**
	inclusief	-.052**	-.072**	(.046)	(.023)	

^a Gecontroleerd voor het effect van leeftijd, gezinssituatie, opleiding, hoofdwerkzaamheid, urbanisatiegraad en totale aan verplichtingen bestede tijd.

^b Ter vermijding van te sterke correlatie tussen hoofdeffect en interactieterm (collineariteit) is voor religiositeit in het tweede model niet de oorspronkelijke variabele (wel/niet kerks en protestants) opgenomen, maar de tijd die op zondag besteed is aan participatie. Deze variabele wordt op zondagen vooral bepaald door kerkgang.

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Samenvattend kan worden geconstateerd dat de secularisering van de zondag niet geheel aan kerkse protestanten voorbijgegaan is, maar dat deze groep zich niettemin in grote lijnen heeft gehandhaafd als bolwerk van zondagsrust en ingetogen huiselijkheid. Haar vertegenwoordiging onder de gehele bevolking is echter te zeer verzwakt om merkbaar weerstand te kunnen bieden tegen enerzijds een bedrijvigere en anderzijds een consumptievere invulling van de zondag.

De trends naar een productievere en consumptievere zondagsbesteding onder de meerderheid van de bevolking werden nog enigermate ingetoomd door het prozaïsche feit dat men 's zondags langer uitslaapt en veel televisiekijkt. Zo tot tienen doet de zondag zijn naam als rustdag alle eer aan. Maar als niet een aanzienlijk aantal Nederlanders aan huis zou kleven om televisie te kijken, zou het vervolg van de zondag vermoedelijk een stuk onrustiger zijn.

4.6 Slot: effecten van maatschappelijke veranderingen op de zondagsbesteding

In deze slotparagraaf maken we een balans op. Uitgezocht wordt welk effect de in het voorgaande deel afzonderlijk beschreven maatschappelijke veranderingen tezamen gehad hebben op de zondag als rust- en ontspanningsdag. Verschillende verschuivingen in de zondagsbesteding passeerden als symptomen van bredere maatschappelijke veranderingen reeds de revue. De volgende vier veranderingen waren het belangrijkste.

Ten eerste: een kleine fractie van de bevolking is op zondag meer gaan werken. Dit bleek speciaal te gelden voor zelfstandigen, personen in hogere functies en studerende, kortom voor degenen die veelal baas zijn over de eigen tijd (§ 4.3.2). Daarnaast raakt de toename van het aantal personen dat dagelijks arbeid met zorg combineert, al evenzeer verschuivingen in arrangementen rond het arbeidssysteem.

Ten tweede: de verbreiding van deze tweeverdienershuishoudens heeft, zo stelden we in paragraaf 4.3.3 vast, consequenties gehad voor de verdeling van huishoudelijke zorgtaken en voor de zorgtijd op zondag. Tweeverdienersstellen met kleine kinderen, maar ook andere ouders met kleine kinderen, staken in de jaren negentig veel meer zondagsuren in zorgtaken dan hun voorgangers in de jaren zeventig.

Ten derde: naast verschuivingen in de organisatie van betaalde en onbetaalde arbeid stuiten

we op een voortgaande mechanisering van de vrijetijdsbesteding, met auto en tv als belangrijkste exponenten. Auto en televisie slokken een steeds groter deel van de zondagse tijd op. Men kan eraan toevoegen dat in het midden van de jaren tachtig de computer zijn opwachting maakte en dat deze sindsdien steeds vaker ook gebruikt wordt voor de vrijetijdsbesteding (Knulst 1999).

Ten vierde: als gevolg van de toegenomen secularisering en ontkerkelijking kalfde de groep kerkse protestanten, die over de jaren heen vasthield aan een zondag in het teken van kerkgang en rust of andere huiselijke vrijetijdpassering, verder af (§ 4.4).

De effecten van de genoemde veranderingen op het zondagse vrijetijdsgedrag worden nu in hun onderlinge samenhang geanalyseerd. Het ligt voor de hand uit het zondagse vrijetijdsgedrag die onderdelen te selecteren, die tussen 1975 en 1995 een opmerkelijke ontwikkeling te zien gaven. Vijf veranderingen springen daarbij in het oog (tabel 4.16):

Ten eerste signaleerden we een lichte vermindering van de uithuizigheid op zondag. Dit zou geen speciale aandacht verdienen, ware het niet dat de uithuizigheid gedurende de rest van de week wel aanmerkelijk toenam. In de hoeveelheid uithuizig bestede vrije tijd in de tabel is kerkgang, indicator voor één van de verklarende variabelen, niet meegeteld. De afname van de uithuizigheid viel hierdoor iets bescheidener uit, maar tegenover de toename op andere weekdays blijft het een markante verandering. Met inbegrip van kerkgang verminderde de uithuizige vrije tijd van 4,4 uur in 1975 tot 4,2 uur in 1995. Overigens had in 1995 nog steeds 82% van de ondervraagden 's zondags een of meer kwartieren van de vrije tijd uithuizig besteed.

Terwijl de uithuizigheid 's zondags verminderde, waren er, ten tweede, binnen het uithuizig bestede deel van de vrije tijd toch verschillende zaken die groei te zien gaven: het (recreatief) winkelen, het café- en discobezoek, het uit eten gaan, het vieren van een feest, en, in bescheidener mate, het bezoek van attractieparken. Nu we deze bijzonderheden kennen en vaststelden dat de meer ingetogen genietingen als museum-, theater- en concertbezoek 's zondags wat terugliepen, kan in plaats van hedonisme beter van 'op stap gaan' worden gesproken. Het aandeel personen dat op een of meer van de vijf genoemde manieren op stap ging, steeg van 28% naar 38%. De gemiddelde somscore van de deelname aan deze vijf uitgaansvormen steeg van 0,3 naar 0,5 activiteit (inclusief non-participanten). Berekend over de deelnemende personen werd in 1975 gemiddeld aan 1,1 activiteit deelgenomen, tegen 1,3 in 1995. De groei van het op stap gaan behelst dus voornamelijk een uitbreiding van het aantal deelnemers. Hoewel de uithuizigheid enigszins verminderde, bleek er, ten derde, toch sprake te zijn geweest van een aanmerkelijk terreinverlies van een bepaalde groep huiselijke vrijetijdpasseringen: de zondagse koffie- en theevisites, het lezen, een spelletje als dammen, monopoly of kaarten, en ook het middagslaapje. Al die zaken deed men aanvankelijk vaker op zondag. De deelname aan een of meer vormen van deze eertijds typische zondagsvulling kwam overigens ook in 1995 nog op brede schaal voor: 86% ten opzichte van 92% in 1975. De teruggang van de gemiddelde somscore van 1,7 naar 1,4 activiteit is voornamelijk te wijten aan een afname van het aantal onderdelen waar deelnemers in participeerden.

Binnen het huiselijke vrijetijdspatroon waren er, ten vierde en ten vijfde, nog twee zondagse bezigheden die fors zijn teruggelopen: het bij elkaar op bezoek gaan en het lezen. De mogelijke oorzaken van deze teruggang zijn afzonderlijk geanalyseerd en in tijd per hoofd uitgedrukt. De sterkste teruggang werd bij de huiselijke contacten waargenomen. Zowel voor de huiselijke contacten als voor het lezen geldt dat de teruggang per hoofd nagenoeg geheel te wijten is aan een sterke afname van het aantal deelnemers. De bestede tijd onder overgebleven deelnemers daalde niet in die mate.

Tabel 4.16 Veranderingen met enige reikwijdte in het vrijetijdsgedrag op zondag, 1975 en 1995

	gemiddelde deelname			percentage deelnemers		
	1975	1995	verschil	1975	1995	verschil
uithuizigheid ^a (uren)	4,1	4,0	-0,1	83	82	-1
op stap gaan (somscore, 0-5)	0,3	0,5	+0,2	28	38	+10
ingetogen huiselijkheid (somscore, 0-4)	1,7	1,4	-0,3	92	86	-6
waarbinnen						
bezoek (uren)	2,1	1,7	-0,5	68	57	-11
lezen (uren)	0,9	0,7	-0,1	58	52	-6

^a Exclusief kerkgang.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Onderzocht is in hoeverre deze vijf veranderingen in het zondagse vrijetijdsgedrag kunnen worden toegeschreven aan de vier eerder geschetste maatschappelijke verschuivingen. Daar-toe zijn die verschuivingen eerst vertaald naar individueel niveau: kenmerken van de beroepspositie, aantal personen dat twee of meer taken combineert, tijdsbeslag van zorgtaken, tijd besteed aan televisie en computer, tijdsbeslag van autogebruik, en godsdienstige overtuiging. De veranderingen in die kenmerken zijn vervolgens geoperationaliseerd als interactietermen in een multiële regressieanalyse, waarbij voornoemde variabelen telkens werden gekoppeld aan het jaar van waarneming (1995 versus 1975). In de analyse zijn het jaar van meting, de onderscheiden soorten hoofdtaken in combinatie met de huishoudensvorm, het beroepsniveau en de mate van religiositeit als hoofdeffecten gespecificeerd (niet weergegeven in tabel 4.17, zie tabel B4.7). De effecten zijn gecontroleerd voor de invloed van socio-demografische verschillen in sekse, leeftijd, opleidingsniveau, urbanisatiegraad van de woonplaats en diversiteit van de vrijetijdsbesteding.

Tabel 4.17 Effecten^a van vier typen veranderingen op de dynamiek van het vrijetijdsgedrag op zondag, 1975 en 1995

	uithuizigheid	op stap gaan	ingetogen huiselijkheid		
			totaal	bezoek	lezen
organisatie van arbeid					
toename zondagsarbeid	-	-	-	-	-
veranderde uitoefening van zelfstandige en hogere functies	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
toename taakcombineerders	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
onbetaalde arbeid					
toename zondagse zorgtijd	-	-	-	-	-
veranderde invloed van jong(e) kind(eren)	++	n.s.	n.s.	+	n.s.
mechanisatie vrije tijd					
toename gebruik beeldscherm	-	-	-	-	-
toename autogebruik	++	++	-	++	-
cultuur en geloof					
ontkerkelijking	++	++	n.s.	n.s.	n.s.

^a Zie tabel B4.7.

++ en - p < .01, + en - p < .05

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De uitkomsten van tabel 4.17 leiden ons tot de volgende vier hoofdconclusies ten aanzien van ontwikkelingen in de zondagse tijdsbesteding.

De toename van *de zondagsarbeid en de zorgtijd* heeft een verrijkende invloed op de veranderingen in de zondagse vrijetijdsbesteding gehad. De toename van de zondagse arbeids- of zorgtijd, die bij sommige groepen in bijzondere mate knaagde aan het aantal beschikbare vrije uren, heeft alle onderscheiden aspecten van vrijetijdsgedrag in negatief opzicht beïnvloed. De over de jaren toegenomen arbeids- of zorgtijd droeg bij aan de trendmatige vermindering van de uithuizigheid en van de ingetogen huiselijke vrijetijdpassering, inclusief de teruggang van huiselijke contacten en lezen. De toename van de zondagse arbeids- en zorgtijd vormde een rem op de trendmatige groei van het op stap gaan.

De voortgaande *mechanisering van de vrijetijdsbesteding*, met als meest in het oogspringende kenmerken de sterke opmars van het beeldscherm (televisie en computer) en van de auto, is evenzeer van invloed geweest op alle onderscheiden hoofdtrends in vrijetijdsgedrag. De toename van de aan een beeldscherm doorgebrachte uren heeft in alle gevallen een negatieve invloed gehad. De toename van het autogebruik was, zoals te verwachten viel, van positieve invloed op de uithuizigheid in het algemeen en het op stap gaan in het bijzonder. Het toegenomen autogebruik blijkt daarentegen schadelijk te zijn geweest voor de ingetogen huiselijke vrijetijdpassering, en daarbinnen voor het lezen. Het had wel een positief effect op de huiselijke contacten. Zonder de opmars van de auto zouden deze nog verder zijn teruggelopen.

Naast sociaal-economische en technische verschuivingen heeft ook *de ontkerkelijking* haar invloed op de zondagse vrijetijdsbesteding doen gelden, zij het niet op alle fronten. De ontkerkelijking was van positieve invloed op de uithuizigheid en op het op stap gaan, maar bleek niet van invloed op de huiselijke vormen van vrijetijdsbesteding.

De overige onderzochte factoren blijken geen of slechts een partieel effect te hebben gehad. De *dominerende plaats voor jonge kinderen in het leven van ouders*, heeft de uithuizigheid in de hand gewerkt. Ouders met jonge kinderen trekken er in vergelijking tot de rest van de populatie nu vaker op uit. De teruggang van het bij elkaar op bezoek gaan is onder ouders met jonge kinderen veel minder groot geweest dan onder de rest van de steekproef.

Samenvattend moeten we vaststellen dat de toename van de zondagse arbeid sinds 1975 van sterke invloed is geweest op de inhoud van de zondag. Het zou echter een misvatting zijn om de toename van zondagsarbeid te laten samenvallen met de rationaliseringstendens van een 24-uursproducenteneconomie. Degenen die op zondag meer zijn gaan werken, werden hoofdzakelijk onder hogere beroepsgroepen aangetroffen, die veelal zelf over de agendering van hun werkzaamheden beslissen. Als dit al met enigerlei rationalisering te maken heeft, dan meer met een rationalisering van de tijdsindeling van een kleine en bevoorrechte groep werkenden dan met een bedrijfsmatige rationalisering van de factor arbeid in meer algemene zin.

De zondag werd echter vooral bedrijviger doordat er op die dag meer in de huishoudelijke sector wordt gewerkt. Dit houdt verband met een gewijzigde allocatie van de capaciteiten van de leden van huishoudens over betaalde en onbetaalde arbeid. Het inmiddels sterk verbreide tweeverdienersarrangement levert ten opzichte van het alleenverdienerschap stellig meer inkomsten op, maar blijkt ook meer tijd te kosten, vooral op de vrije weekenddagen. Veel wijst erop dat zich hier effecten van schaalverlies en gebrek aan zorgervaring doen gelden, zowel bij de huishoudelijke verrichtingen als bij de verzorging van kinderen. De gegevens zijn niet toereikend om die kwestie uit te diepen. Van een economisering van de tijdallocatie op dit gebied kan echter niet zonder meer gesproken worden.

De opmars van auto en televisie hebben het karakter van de zondag eveneens aanmerkelijk beïnvloed. Maar waar de mechanisatie van de zondagsbesteding voortging, werden er geen

aanwijzingen gevonden dat dit ook tot een rationalisering van de vrijetijdsbesteding leidde. De diversiteitsindex, die aangeeft hoeveel uiteenlopende belevenissen of liefhebberijen personen weten te realiseren, liep op zondag terug van 5,4 in 1975 naar 5,1 in 1995. Het feit dat men 's zondags langer uitslaapt en veel extra tijd bij de televisie doorbracht, duidt al evenmin op meer gejakker in de vrije tijd.

De traditionele zondag, bestemd voor collectieve rituelen, familiebezoek en rust, heeft stellig terrein verloren. Oorzaak is niet enigerlei rationaliseringstendens, maar veeleer een tot veralledaagsing leidend samenspel van toegenomen beslommeringen en consumentisme.

Noten

- 1 Een deel van die extra vier arbeidsvrije uren op zaterdagmorgen werd gecompenseerd door iets langere werktijden op
de vijf werkdagen.
- 2 Neringdoenden in de steden die heimelijk hun beste klanten aan een verlegen boodschapje hielpen, kregen overigens
geen last.
- 3 De *Lekker-weg-in-eigen-lands*logan wordt tegenwoordig als reclameboodschap uitgezonden. De VARA verzorgt
thans een natuur en milieu-programma waarin luisteraars telkens op het hart wordt gebonden de auto te laten staan.
- 4 De ondergrens hierbij is steeds: heeft één uur of langer deelgenomen.
- 5 De trek naar buiten of openluchtrecreatie betekende in die jaren voor velen je met je gezin neervleien op de
paardendecken (die 's winters de tocht in huis tegenhield) en na enig verpozen genieten van de meegebrachte ranja. De
opvang en spreiding van die bermgebruikers gold destijds als probleem, omdat ze zich per fiets en bus nog niet ver
buiten de stad begaven en hun grote concentratie (nog niet ingetoomd door file- en parkeerproblemen) bij mooi weer
een nijpend tekort aan ligweide aan het licht bracht
- 6 De vakorganisaties hebben hun grootste aanhang nog steeds onder die groepen traditionele werknemers. Het
arbeidsvrije weekend geldt vooral hier als resultaat van een vroegere strijd en wordt als verworven recht stug
verdedigd.
- 7 Winkeliers uit de joodse gemeenschap in de steden sloten op zaterdag en waren dikwijls op zondag open.
- 8 In de bewerking zijn diverse kengetallen of gemiddelden gebruikt. Hier zijn dit:
- *Tijd besteed per hoofd*: een gemiddelde waarin alle scores van respondenten uit een populatie zijn
meegerekend, ook die van personen die tijdens het beschreven etmaal 0 uren aan de bewuste activiteit
besteedden. Stel dat 90% van de respondenten gemiddeld 40 uren aan verplichtingen (arbeid, zorg en/of studie)
boekten, tellen in het gemiddelde per hoofd ook de 0-scores van de 10% zonder verplichtingen mee. In dit
voorbeeld zou dit op $(90/100 \times 40 =)$ 36 uur uitkomen. Deze indicator is vooral zinvol bij bezigheden die op
brede schaal voorkomen.
 - Bij bezigheden die minder verspreid over een populatie zijn opgegeven, is het belangrijk te weten welk
percentage uit een populatie korter of langer aan een bewuste activiteit *deelnam*: bijvoorbeeld 25% verrichtte
in de loop van een dag betaalde arbeid.
 - Daar hoort vervolgens een *gemiddelde* bij *van de tijd die deelnemers besteedden*: bijv. de 25% die arbeid
registreerde, besteedde daaraan gemiddeld 6 uur per etmaal.
 - Van bijzonder belang voor uitspraken over het zondagse karakter van bezigheden, is *het gemiddelde zondagse
aandeel van het totale weekvolume dat aan een bepaalde soort activiteiten besteed werd*. Bijvoorbeeld 20%
van alle vrije uren van de steekproef (over een week) viel tijdens de zondag. Deze concentratiematen zijn het
interessantst bij gegevens over meerdere jaren.
- 'Zondag' zonder nadere specificatie verwijst naar *het gehele* zondagse etmaal van 0.00 tot aan 24.00 uur.
'Werkdagen' verwijst naar het weekdeel tussen maandag 0.00 tot aan vrijdag 24.00.
- 9 In het vervolg van de analyse (§ 4.3.2) wordt in beginsel wel uitgegaan van de zogenoemde recruiteringsbevolking.
10 Het bruto-arbeidsbegrip is met inbegrip van woon-werkvervoer en van wachttijd vóór of na de eigenlijke diensttijd.
Bij huishoudelijke zorgtaken zijn verplaatsingen eveneens meegerekend alsook alle tijd die aan boodschappen en het
bezoek van diensten (postkantoor e.d.) is besteed.
- 11 Voor een verklaring voor dit opmerkelijke feit, zie SCP 1998:686.
- 12 Het cijfer over 1975 lijkt in dit verband een uitschieter naar onderen.
- 13 Let men tevens op het deel van het individuele arbeidstotaal dat op zondag is gerealiseerd, bestaat er geen reden deze
constatering te nuanceren: de groep die wekelijks hooguit het equivalent van een parttime baan vult, realiseert
daarvan op zondag nooit meer dan gemiddeld 10% en meestal zelfs nog geen 5%.
- 14 Voor afzonderlijke personen hoeft zo'n momentopname overigens niet representatief te zijn voor hun situatie op de
meeste andere zondagen.
- 15 Inkomensgegevens zijn niet beschikbaar over 1975, de weergegeven cijfers van de eerste opname weerspiegelen de
verdeling van 1980. Bovendien verwijzen die gegevens naar het nettogezinsinkomen, zodat deze bij tweeverdieners
slechts indirect naar de inkomenspositie van de onderzochte individuen verwijst. Inflatieproblemen bij het vergelijken
van 1980 met 1995 zijn omzeild door de nominale inkomensgegevens - in 1980 in klassen opgegeven - om te zetten
in een verdeling met de onderste 15% en de bovenste 20% van de inkomensladder op beide tijdstippen.
- 16 Dit zal zeker te maken hebben met de scheve verdeling van de afhankelijke variabele die een groot aantal nul-scores
omvat. Om die reden is het aantal uren zondagsarbeid logaritmisch geschaald: $\ln(\text{zondagsarbeid} + 1)$.
- 17 De effecten van gezinnsamenstelling, opleiding, religiositeit, urbanisatiegraad van de woonplaats e.d. zijn in een ander
model ook geschat, maar geen van die variabelen bleek een significante invloed te hebben op de afhankelijke.
- 18 Te denken valt aan adviseurs, copywriters, ontwerpers, enzovoort. Dit nieuwe type geestesarbeid moet het evenals het
aloude ambt van priester of dominee vaak van goede invallen in het weekend hebben. Bovendien kennen die nieuwe
vakken uit de diensteneconomie het comfort dat men zondags kan besluiten om te gaan werken als het regent of te
druk is op de golfbaan.
- 19 Naast een effect van gezinsverdunding had ook verwacht mogen worden dat er minder tijd aan zondagse maaltijden
zou zijn besteed. Men staat gemiddeld later op en meer personen nemen met twee maaltijden op die dag genoegen.
Dankzij de toegenomen welvaart betreft men in het weekend vaker zijn maaltijden elders (zie verder § 4.6).

20 De gegevens van een werkende man, gehuwd met een vrouw die huisvrouw is en met kinderen onder de 14 jaar, laten zich koppelen aan die van een huisvrouw wier man werkt en die eveneens opgaf kinderen onder de 14 jaar te hebben. De aldus verkregen cijfers geven weliswaar geen accurate afspiegeling van het werk van het feitelijke stel, maar wel van elk individu in de gespecificeerde rol.

21 Een mogelijke uitzondering zouden vrouwen kunnen zijn die arbeid en zorg combineren. Voor taakcombineerders geldt immers wel dat zij de zorguren op zondag in vergelijking tot 1975/80 opgevoerd hebben. Dit effect kan overigens ook van toepassing zijn voor alleenstaanden.

22 Waarschijnlijk zal men dit zelf niet realiseren. De verzorgers van 1995 vertegenwoordigen weer een andere generatie ouders dan die van 1975/80. Ervaring met een eerder tijdstip waarin men minder tijd nodig had voor zorgtaken, hebben zij niet.

23 Anderen wijzen er daarom wel op dat de lekenpsychologie een sterk bolwerk van maakbaarheidsgeloof van de jaren zeventig is gebleven.

24 Het psychisch mechanisme van dissonantiereductie kan hier ook een rol spelen: als een baan, waarop aanvankelijk alle ambities zich richtten, voor korte of lange tijd wordt opgeofferd, zal de neiging bestaan om van een kind minstens zo'n belangrijk project te maken.

25 Navraag naar de weersomstandigheden op de zondagen in de TBO-onderzoeksjaren bij de Klimatologische Dienstverlening van het KNMI leert dat dit waarschijnlijk niet aan slecht weer op de zondagen in de onderzoeksperiode in 1995 geweten kan worden. In De Bilt was de eerste onderzoekszondag in 1995 zacht (maximum temperatuur 17,7°C) met regen (4,6 mm) en zon (1,9 uur zon), de tweede zondag was warm (23,6°C), droog (0,0 mm neerslag) en zonnig (9,3 uur zon), waarmee die laatste zondag de fraaiste dag ooit in de TBO-waarnemingsperiode was. Tezamen genomen waren de 1995-zondagen in verhouding tot de zondagen in eerder meetjaren relatief warm, relatief vochtig en gemiddeld zonnig. Overigens zij erop gewezen dat uithuizigheid allerminst alleen naar activiteiten in de buitenlucht verwijst. Ook activiteiten in openbare gebouwen of bij andere mensen thuis valt onder de brede noemer 'uithuizige activiteiten'.

26 Terwijl alle verplaatsingen in het weekend van 1995 een zesde van de uithuizige vrije tijd in beslag namen, bedroeg het gemiddelde vervoersaandeel berekend over alle uithuizige vrije tijd per week liefst 23%. Dit wijst op een hoog aandeel van de vervoerstijd op werkdagen.

27 De geleidelijk verdwijnende onderconcentratie op werkdagen verwijst naar de stand van zaken bij de overige activiteiten. Het geheel van participerende activiteiten komt wel disproportioneel weinig voor op zaterdag.

28 Dit is gebaseerd op een bewerking van de diversiteitsindex. Deze maat staat voor het aantal uiteenlopende vrijetijdsactiviteiten dat in de loop van een week werd afgewikkeld.

29 De telling van de diversiteit berust hier op een grotere mate van specificatie in de telling, en wijkt hierdoor af van de grovere index in hoofdstuk 2. Zo is het bekijken van videobanden, teletekst of kabelkrant naast het bekijken van televisie(omroep)programma's als aparte bezigheid geteld.

30 Het kaartspel, dat op zondag uit den boze is of was, zou hier eigenlijk van uitgesloten moeten worden, maar in de systematiek van het Tijdsbestedingsonderzoek is dit als één categorie beschouwd samen met zaken zoals dammen, schaken en familiespelletjes (zoals scrabble, monopoly) die als minder ongepast golden.

31 Bij het muziek luisteren gaat het ten dele om een schijnbare teruggang: het luisteren als hoofdbezigheid komt minder vaak voor, het luisteren tijdens ander bezigheden kent niet die mate van teruggang (Knulst 1999).

32 Aangezien de huiselijke tijdsbesteding haast zonder uitzondering aan de verliezende hand bleek, zou men licht kunnen concluderen dat men in zijn vrijetijdsbesteding gemiddeld uithuiziger werd. Dat is niet het geval (vgl. § 4.4.1) omdat figuur 4.9 niet alle huiselijke tijdpassering bevatte, maar het meer ingetogen en conventionele soort.

33 Een respondent die op de zondag bezoek, lezen en televisiekijken aankruiste, krijgt een score 3 op de schaal 'huiselijke tijdpassering'. De scores van de respondenten van de twee vergeleken groepen uit 1975 en 1995 zijn samengevoegd. Vervolgens is het effect op die score berekend van de (dummy)variabelen 'niet-gelovig versus protestants-kerks' en 'meetjaar 1975 of 1995' (en dit gecontroleerd voor de eerder genoemde achtergrondvariabelen).

Bijlage bij hoofdstuk 4

Tabel B4.1 Tijdsbesteding op zondag van uur tot uur, deelname van de bevolking van 12 jaar en ouder, 1975 en 1995 (in procenten)

		vrije tijd									rest	totaal
		slapen	werk	eten	zorg	kerk	contacte		uit	overig		
							n televisie					
07.00 uur	1975	93,9	0,5	0,8	1,2	0,0	0,1	0,0	0,5	0,7	2,4	100,0
	1995	91,0	1,1	0,7	1,8	0,0	0,1	0,2	0,4	1,0	3,9	100,0
08.00 uur	1975	69,6	1,1	4,4	5,7	0,7	0,3	0,0	1,5	3,9	12,8	100,0
	1995	70,0	1,5	4,9	6,5	0,1	0,3	1,0	0,9	2,8	12,1	100,0
09.00 uur	1975	37,4	1,0	9,5	17,6	2,6	2,7	0,1	4,5	8,8	15,9	100,0
	1995	40,1	2,4	11,9	12,7	1,6	1,4	1,7	4,5	8,6	15,1	100,0
10.00 uur	1975	14,1	2,2	12,9	14,8	12,4	7,8	0,2	6,1	18,0	11,6	100,0
	1995	19,4	3,1	9,8	15,1	9,2	4,1	4,1	7,4	15,0	12,8	100,0
11.00 uur	1975	6,1	3,2	10,2	10,1	6,1	19,3	1,4	10,0	22,4	11,2	100,0
	1995	8,9	4,1	9,1	13,0	5,1	12,5	5,2	10,9	21,0	10,3	100,0
12.00 uur	1975	3,0	4,4	12,2	14,0	2,4	22,7	1,2	10,5	23,9	5,9	100,0
	1995	4,5	4,4	12,6	15,3	1,1	15,7	6,2	12,4	18,5	9,3	100,0
13.00 uur	1975	5,0	2,6	18,1	17,1	0,1	18,9	0,1	11,9	22,2	4,1	100,0
	1995	5,0	4,7	12,6	17,8	0,4	13,1	6,1	16,4	18,9	5,1	100,0
14.00 uur	1975	9,3	3,3	9,4	10,4	1,1	18,9	1,3	16,3	24,1	5,8	100,0
	1995	6,6	5,1	6,0	14,5	0,6	14,7	6,3	19,8	20,3	6,1	100,0
15.00 uur	1975	5,7	3,7	4,5	7,7	1,5	24,3	1,6	19,9	26,0	5,0	100,0
	1995	4,9	5,4	4,3	11,3	1,0	19,2	7,2	23,0	18,9	4,9	100,0
16.00 uur	1975	2,3	3,4	4,4	6,8	0,4	26,2	7,5	19,4	23,9	5,7	100,0
	1995	3,1	5,5	3,5	11,3	0,8	22,7	8,4	20,8	18,8	5,1	100,0
17.00 uur	1975	1,7	3,2	6,6	11,2	2,1	23,9	7,1	16,1	22,8	5,3	100,0
	1995	2,2	4,7	8,1	17,5	1,0	20,8	8,5	16,8	15,6	4,8	100,0
18.00 uur	1975	1,3	2,6	25,9	17,5	0,7	14,5	6,3	12,9	14,6	3,7	100,0
	1995	1,4	3,2	21,9	20,4	0,7	13,6	13,4	12,4	9,3	3,6	100,0
19.00 uur	1975	0,8	2,5	10,2	16,0	2,4	12,1	32,9	7,0	11,2	4,9	100,0
	1995	1,6	3,4	12,3	15,9	2,0	11,1	27,4	9,9	11,8	4,6	100,0
20.00 uur	1975	0,9	2,5	5,2	5,4	0,6	16,7	39,2	9,1	15,4	5,1	100,0
	1995	0,9	3,4	7,0	8,3	1,0	12,9	39,6	9,1	12,8	5,1	100,0
21.00 uur	1975	3,9	3,3	2,4	2,2	0,1	20,6	34,6	9,1	20,2	3,7	100,0
	1995	2,6	3,9	2,6	5,2	0,1	14,1	39,6	7,5	17,8	6,7	100,0
22.00 uur	1975	14,9	2,5	1,7	2,4	0,0	16,1	25,0	9,0	18,1	10,2	100,0
	1995	14,6	3,2	1,6	3,1	0,1	11,0	31,6	6,6	17,0	11,2	100,0
23.00 uur	1975	49,3	1,6	1,0	2,6	0,1	10,1	6,4	5,6	8,5	14,8	100,0
	1995	49,6	1,8	0,6	2,1	0,0	5,6	13,2	4,0	9,2	13,9	100,0
24.00 uur	1975	88,1	0,6	0,4	0,5	0,0	2,9	0,0	2,8	2,3	2,5	100,0
	1995	84,4	1,1	0,4	0,7	0,0	1,4	3,0	1,5	2,6	4,9	100,0

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B4.2 Personen die op zondag 5 uur of meer aan arbeid besteden, naar hoofdtaak en beroepsniveau, 15-64-jarigen, 1975/'80 en 1995 (in procenten en aantallen)

	procenten		aantallen	
	1975/'80	1995	1975/'80	1995
huisvrouw	0,1	0,3	869	458
uitkeringsontvanger	1,4	0,4	229	322
student, scholier	1,3	3,9	461	343
werkende				
ongeschoolde arbeid	2,9	7,1	225	182
geschoolde arbeid	3,9	4,6	340	227
lager en middelbaar employé	4,4	4,8	883	861
zelfstandige, vrij beroep	8,5	10,3	100	89
hoger beroep, hoge employé	3,6	13,1	103	144
geen opgave	0,0	0,0	8	5
totaal	2,5	4,1	3.210	2.625

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B4.3 Achtergrondgegevens van samenwonende en alleenstaande werkenden die 5 uur en meer aan zondagsarbeid besteden, vergeleken met de gehele groep van werkenden, 1975/1980 en 1995

	alle werkenden		gehuwd en samenwonend				alleenstaand	
			alleenverdiener		tweeverdiener			
	1975/'8	1995	1975/'8	1995	1975/'8	1995	1975/'8	1995
gem. aantal uren	0	1	8	8	8	9	8	8
uren verplichtingen totaal	47	52	56	55	59	59	56	58
uren arbeid werkdagen	31	33	33	32	33	28	31	36
uren zorg zondag	1	2	1	1	1	1	0	1
gemiddelde leeftijd	37	37	36	41	36	39	26	30
mannen (%)	72	61	92	91	84	62	33	73
vrouwen (%)	28	39	8	9	16	38	67	27
geschoold, ongeschoold	34	27	28	49	28	11	27	33
lager en middelbaar	54	57	52	26	62	62	52	29
zelfstandigen, hogere	12	15	20	25	10	27	21	38
lo, lbo (%)	48	21	45	14	61	16	28	10
mo, mbo (%)	36	46	44	59	28	58	58	58
hbo, wo (%)	13	33	6	27	11	26	6	32
laagste 15% inkomens ^a (%)	5	6	5	0	0	0	0	19
hoogste 20% inkomens ^a	32	31	44	15	52	33	0	11
ouders met kind <14 (%)	45	39	58	68	43	49	0	9
taakcombineerders (%)	36	54	52	73	37	48	54	63
kerks (%)	36	22	26	14	14	19	48	17
steden > 100.000 (%)	25	24	16	21	15	14	16	46
kleine gemeenten (%)	47	48	42	54	40	44	55	37
> 5 uur arbeid zondag (%)	4	6	100	100	100	100	100	100
totaal aantallen	1.660	1.507	28	18	21	44	22	31

^a Inkomensverschillen zijn berekend over de jaren 1980 en 1995.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B4.4 Zorg op zondag, gemiddelde duur, percentage met 5 uur of meer zondagszorg, seksespecifiek indexcijfer van degenen met 5 uur of meer zondagszorg, naar sekse, hoofdtaak en huishoudenssituatie, zelfstandig wonende 15-64-jarigen, 1975/'80 en 1995

	aantal uren zondagszorg		percentage met 5 uur zondagszorg		seksespecifiek indexcijfer		aantallen		
	1975/'80	1995	1975/'80	1995	1975/'80	1995	1975/'80	1995	verschil
man alleen, zonder baan	0,9	1,1	1	1	36	20	7	9	2,2
vrouw alleen, zonder baan	2,1	2,2	1	1	52	80	3	7	4,7
huisman alleen of	1,0	3,0	0	0	0	0	0	1	0,4
huisvrouw alleen, zonder kind	2,7	2,2	10	8	72	78	2	2	-0,4
huisvrouw alleen, met kind	3,5	4,7	24	38	173	351	1	2	0,5
werkende man alleen	1,0	1,3	0	3	0	51	2	7	5,5
werkende vrouw alleen	2,1	2,0	3	8	21	71	2	6	3,5
huisvrouw met partner, zonder kind	2,7	2,7	10	9	69	85	12	9	-3,2
huisvrouw met partner, met kind	3,7	4,0	26	34	186	315	18	8	-10,3
werk. man met partner, zonder partner	0,9	1,1	1	3	40	47	17	15	-2,1
werk. vrouw met partner,	2,2	2,1	6	3	40	29	6	9	3,4
werk. man met partner, met partner	1,4	2,1	5	9	167	145	24	16	-7,9
werk. vrouw met partner, met partner	3,4	3,8	19	30	134	278	6	9	3,8
totaal	2,1	2,2	9	10			100 (n = 2.483)	100 (n = 2.178)	

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tab B4.5 Achtergrondgegevens van enige groepen zelfstandige wonenden met 5 uur of meer aan huishoudelijke zorgtaken op zondag, vergeleken met de gehele groep van zelfstandig wonende 15-64-jarigen, 1975/80 en 1995

	alle zelfstandig wonenden		gehuwd en samenwonend						alleenstaand vrouw met kind(eren)	
			huisvrouw met kind(eren)		werkende vrouw met kind(eren)		werkende man met kind(eren)			
	1975/'	1995	1975/'8	1995	1975/'	1995	1975/'	1995	1975/'	1995
uren zorg zondag	2	2	6	7	6	6	7	7	7	7
uren zorg werkdagen	17	16	39	40	31	29	17	13	37	36
uren arbeid werkdagen	17	21	1	0	11	18	25	38	4	4
uren verplichtingen	43	46	54	54	56	61	56	66	54	55
gemiddelde leeftijd	41	41	33	36	33	35	35	35	38	36
lo, lbo (%)	54	27	58	29	34	11	38	15	78	38
mo, mbo (%)	30	44	31	55	42	52	34	48	22	41
hbo, wo (%)	11	29	7	14	24	36	25	37	0	20
laagste 15% inkomens ^a	12	14	7	4	4	4	0	0	79	42
hoogste 20%	28	23	19	17	52	36	11	30	0	4
ouder met kind < 6 jaar	24	17	69	68	60	73	67	82	17	37
taakcombineerders (%)	25	40	8	4	56	72	74	93	12	17
steden >100.000 (%)	26	26	23	23	21	32	22	27	9	33
kleine gemeenten (%)	46	45	49	53	38	44	58	44	55	37
kerks (%)	36	26	42	28	29	27	29	16	21	15
> 5 uur zorg zondag	9	11	100	100	100	100	100	100	100	100
totaal aantallen	2.490	2.178	118	60	26	62	28	30	12	30

^a Inkomensverschillen zijn berekend over de jaren 1980 en 1995.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B4.6 Invloed van religiositeit en jaar van meting op de deelname (somscore) aan diverse vormen van tijdsbesteding op zondag, gecontroleerd voor de andere achtergrondkenmerken; model 1 zonder en model 2 met de interactietermen 1995 x protestants-kerks, onder protestant-kerksen en niet-gelovigen, 1975 en 1995

	diverse werkzaamheden (0-4)				huiselijke vrijetijdsbesteding (0-7)				uithuizige vrijetijdsbesteding (0-7)			
	model 1		model 2		model 1		model 2		model 1		model 2	
	b	bèta	b	bèta	b	bèta	b	bèta	b	bèta	b	bèta
(constante)	-.859**		-.930**		2.942**		3.020**		.939**		.900**	
hoofdtak annex huishoudensvorm geen baan tweeverdiener	.042**	.124**	.044**	.128**	(.000)	.000	(-.002)	(-.004)	-.024**	-.060**	-.023**	-.060**
leeftijd jong oud	.004**	.083**	.004**	.083**	.006**	.094**	.006**	.095**	-.004**	-.070**	-.004**	-.071**
opleidingsniveau laag hoog	.037**	.072**	.036**	.071**	.049**	.070**	.050**	.071**	.061**	.103**	.061**	.103**
tijdsbeslag alle verplichtingen gering hoog	.010**	.225**	.010**	.221**	-.004**	-.063**	-.004**	-.063**	-.003*	-.055*	-.003*	-.058*
urbanisatiegraad woonplaats platteland stad	.019**	.051**	.019**	.051**	(-.014)	(-.027)	(-.015)	(-.030)	(-.009)	(-.022)	(-.008)	(-.020)
niet gelovig versus kerks protestants ^a	-.432**	-.196**	(-.014)	(-.022)	.210**	.069**	-.060**	-.070**	-.335**	-.132**	-.052**	-.072**
meetjaar 1975-1995	.272**	.158**	.315**	.182**	-.427**	-.179**	-.460**	-.193**	(.020)	(.010)	(.046)	(.023)
jaar x niet gelovig vs kerks protestants			-.252**				.197**				-.117**	
verklaarde variantie (%)	16,9		17,5		5,0		5,2		4,3		4,4	

^a Ter vermijding van te sterke correlatie tussen hoofdeffect en interactieterm (collineariteit) is voor religiositeit in het tweede model niet de oorspronkelijke variabele (wel/niet kerks en protestants) opgenomen, maar de tijd die op zondag besteed is aan participatie. Deze variabele wordt op zondagen vooral bepaald door kerkgang.

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B4.7 Effect van enige in interactietermen omgezette maatschappelijke veranderingen op drie aspecten van de zondagse tijdsbesteding, gecontroleerd voor overige relevante achtergrondkenmerken; model 1 zonder en model 2 met interactie-effecten, 1975 en 1995

	uithuizige vrije tijd				op stap gaan				ingetogen patroon			
	model 1		model 2		model 1		model 2		model 1		model 2	
	b	bèta	b	bèta	b	bèta	b	bèta	b	bèta	b	bèta
(constante)	5.351**		4.151**		.303**		.242**		1.239**		1.195**	
seks man vrouw	-.451**	-.065**	(-.138)	(-.020)	(-.022)	(-.017)	(-.042)	(-.032)	.058*	.033*	(.047)	(.027)
leeftijd jong oud	-.011**	-.052**	-.010**	-.047**	-.003**	-.080**	-.003**	-.085**	.010**	.175**	.010**	.183**
gezinslast												
alleenstaand gezin met kind	-.277**	-.108**	-.138**	-.054**	-.036**	-.074**	-.033**	-.068**	.030**	.046**	.036*	.055*
opleidingsniveau laag hoog	.085*	.035*	(-.016)	(-.006)	(.001)	(.002)	(-.008)	(-.018)	.039**	.064**	.036**	.059**
hoofdtak en huishoudensvorm geen baan tweeverdiener	.288**	.123**	.247**	.105**	.046**	.103**	-.038**	-.085**	(.016)	(.027)	(.031)	(.052)
beroepsniveau laag hoog	-.180**	-.087**	-.182**	-.089**	(-.011)	(-.028)	(-.009)	(-.023)	(-.010)	(-.019)	(-.006)	(-.012)
diversiteit vrijetijdsgedrag laag hoog	.071**	.070**	.027*	.026*	.011**	.057**	.007*	.039*	(.005)	(.019)	(.004)	(.014)
religiositeit geen sterk woonachtig in grote stad wel niet	-.083*	-.036*	(.038)	(.017)	-.027**	.063**	(.035)	(.083)	.038**	.067**	(-.010)	(-.018)
meetjaar 1975 1995	(-.004)	(-.001)	.308**	.040**	(.039)	(.029)	.058**	.040**	(-.030)	(-.016)	(-.031)	(-.016)
	-.257*	-.034*	1.167**	.153**	.137**	.095**	.283**	.197**	-.318**	-.165**	-.135**	-.070**
jaar x arbeid op zondag			-.199**				-.014**				-.042**	
jaar x uitoefening zelfst en hogere beroep			(.087)				(.007)				(.001)	
jaar x aantal gecombineerde taken			(-.070)				(-.001)				(-.024)	
jaar x tijd voor huishoudelijke zorgetaken			-.289**				-.008*				-.022**	
jaar x ouderschap met kind < 6 jaar			.332**				(-.001)				(.042)	
jaar x gebruik beeldscherm			-.235**				-.025**				-.033**	
jaar x autogebruik in vrije tijd			.823**				-.055**				-.029**	
jaar x mate van religiositeit			-.146*				-.057**				(-.031)	
verklaarde variantie (%)	3,9		39,8		5,2		10,2		5,9		9,3	

* p < .05, ** p < .01

Bron: SCP (TBO'75-'95)

5 Dag in, dag uit

Routinematigheid in het alledaagse handelen

In het vorige hoofdstuk is geanalyseerd in welke mate de zondag zich, in vergelijking met de zaterdag en de gemiddelde doordeweekse dag, laat kenmerken als een bijzondere dag. De analyses wijzen uit dat, flexibilisering, privatisering en ontkerkelijking ten spijt, de tijd nog niet als een "grijze mist" voorbij trekt (Sorokin 1943). De verschillen die zich voordoen tussen de tijdsbesteding op zondag, zaterdag en doordeweekse dagen, duiden erop dat de diverse dagen van de week nog altijd een eigen kleur bezitten. Deze bevinding, die aansluit bij ander onderzoek waarin het weekritme is bekeken (SCP 1998; Breedveld 1999), relativeert de gedachte dat de tijdsordering de laatste jaren aan verandering onderhevig is geweest. Met name op het terrein van de arbeidstijden zou sprake zijn van toenemende variatie en differentiatie (De Korte et al. 1997; Tijdens 1998).

In het vorige hoofdstuk werd gemakshalve gesproken van een gemiddelde doordeweekse dag. In dit hoofdstuk wordt het thema van de herstructurering van de tijd van een andere zijde belicht. Hoewel de gedachte van een typische doordeweekse dag aansluit bij de 'commonsense' indeling van de tijd in doordeweekse perioden en weekends, lijken diverse ontwikkelingen, waaronder arbeidstijdverkorting en toenemende differentiatie in leefvormen, ertoe bij te dragen dat er meer verscheidenheid in de dagelijkse tijdsbesteding optreedt. De kans dat iedere doordeweekse dag op dezelfde routinematige wijze verloopt, lijkt af te nemen. De notie van een gemiddelde of typische doordeweekse dag komt daarmee ter discussie te staan. Het is niet ondenkbaar dat in betogen over de toenemende variatie in de tijdsordering vooral wordt verwezen naar dit aspect van de tijd, naar de 'ontroutinisering' in het normale doordeweekse bestaan en minder naar veranderingen in de verhouding doordeweeks-weekend.

De opbouw van het hoofdstuk is als volgt. Eerst wordt in paragraaf 5.1 ingegaan op de betekenis van routines. Vervolgens wordt in paragraaf 5.2 geanalyseerd welke activiteiten op meerdere doordeweekse dagen worden ondernomen, en wat daar sedert 1975 in veranderd is. Hoeveel mensen werken er nog vijf dagen per week? Dit leidt tot de constatering dat sommige activiteiten op alle doordeweekse dagen plaatsvinden, terwijl andere activiteiten een meer incidenteel karakter kennen. In paragraaf 5.3 wordt geanalyseerd in hoeverre de verschillende doordeweekse dagen in de ondernomen activiteiten van elkaar verschillen, en welke veranderingen in de loop der jaren optraden. In hoeverre is maandag nog wasdag? In paragraaf 5.4 komt dezelfde vraagstelling aan de orde, maar nu vanuit het perspectief van de tijdstippen waarop activiteiten worden ondernomen. In hoeverre is er sprake van toenemende variatie in de tijdstippen waarop mensen activiteiten ondernemen? Hoeveel mensen zitten er nog om 18.00 uur achter de aardappelen? De analyses in paragraaf 5.3 en paragraaf 5.4 hebben betrekking op het collectieve niveau van de bevolking als geheel. In paragraaf 5.5 wordt het perspectief op het individu gericht. Daarbij wordt de vraag gesteld in welke mate er sprake is van afnemende routinematigheid in de dagindeling van een individu. Hoeveel mensen staan iedere dag op dezelfde tijd op?

In de slotparagraaf wordt kort stilgestaan bij de uitkomsten van de analyses.

5.1 Van zeker naar sleur

Routines vervullen in ons dagelijks leven een belangrijke functie. Zonder een zekere routinematigheid zou de mens zich verliezen in de overdaad aan keuzes waar het moderne leven hem

of haar voor stelt. De ochtend zou zonder dat we iets gedaan hebben, verstrijken indien, we iedere morgen opnieuw zouden moeten nadenken over de vraag of het al tijd was om op te staan of dat we nog even zouden blijven liggen, of we zouden douchen of gelijk maar aankleden, hoe we ons haar zouden kammen, en eenmaal aan het ontbijt (gesteld dat we voor een ontbijt zouden kiezen) zouden moeten wikken en wegen tussen het verorberen van een eitje, een drinkontbijt of toch maar weer een boterham. Het feit dat sommige kwesties om nadrukkelijke aandacht vragen, impliceert dat tal van kleinere zaken gedachteloos dienen te kunnen passeren. Daadwerkelijk nadenken over alle kleine zaken van het leven is een luxe die we ons alleen tijdens bijzondere momenten, zoals op vakantie, kunnen veroorloven. En zelfs dan duurt het gewoonlijk niet lang eer we terugvallen in een of andere vorm van routinematigheid.¹

Doorgaans staan we er niet bij stil hoezeer ons gedrag aan routinevorming onderhevig is - een betere illustratie van de functie van routines is niet denkbaar - en onthouden we alleen de activiteiten die niet routinematig zijn: het bezoek aan de dokter, een avondje uit of een bijzonder etentje. Stelselmatige registratie van alle dagelijkse bezigheden leert dat de dagindeling meer routinematige dan geplande of onverwachte activiteiten kent (Cullen en Godson 1975). Vooral ochtenden zouden sterk in het teken staan van het aflopen van routines. Volgens onderzoek van Vidakovic uit 1980 begint 73% van de werkenden zijn of haar werkdag steeds op hetzelfde tijdstip, en begint 68% op hetzelfde tijdstip aan het avondeten (Vidakovic 1980: 39). Tacken en De Boer (1990) constateerden in een onderzoek naar variabele werktijden dat 41% van de werkenden hun werk iedere dag binnen een marge van tien minuten laten aanvangen (15% noteert afwijkingen tot twintig minuten, 44% noteert afwijkingen van meer dan twintig minuten). In diverse tijdbudgetstudies is voorts gewezen op opvallende overeenkomsten tussen mensen in de tijdstippen van opstaan, werken, eten, reizen, zorgen en vrije tijd (Knulst en Schoonderwoerd 1983; CBS 1990; Batenburg en Knulst 1993; Raaijmakers 1998; De Hart 1999). Zonder overdrijving kan dan ook gesteld worden dat "...at the day to day level, activities are swamped by a dominant pattern of repetition and routine" (Cullen 1978: 31).

Hiermee is de betekenis van een routinematige omgang met tijd aangegeven. Niemand zou zich echter een leven wensen dat uit niets anders dan routines bestaat. De schaduwzijde van routine en gewoontevorming is een gemis aan een verrassingselement. Orde, regelmaat en punctualiteit behoren tot het erfgoed van het twintigste-eeuwse burgerlijke modernisme (Bell 1976; Harvey 1990). De burgerman, die iedere dag op dezelfde tijd zijn vrouw gedag kust, in zijn Opel Kadett naar het werk gaat, thuis komt, eet, televisie kijkt en weer naar bed gaat, is tegenwoordig echter eerder mikpunt van spot dan object van afgunst. Het routinematige karakter van de moderne tijdsordening heeft schrijvers dan ook sinds jaar en dag geïnspireerd tot protestboeken en -songs.² Routine kent daarmee ook een andere, meer negatieve betekenis. In een postmoderne cultuur wordt routinematigheid in toenemende mate geassocieerd met sleur, met ongewenste eenvormigheid die geen recht doet aan de behoefte aan variatie en afwisseling.

Routinematigheid wordt voorts ondergraven door ontwikkelingen in de techniek, de arbeidsfeer en de gezinsfeer. Moderne technieken als de magnetron, de video en het internet leiden tot een gemodulariseerd aanbod van voorzieningen (Van der Poel 1993). Een gemodulariseerd aanbod maakt dat mensen voor een activiteit of voorziening minder afhankelijk worden van anderen. Avondeten kan eenvoudig worden opgewarmd, films kunnen overdag worden gekeken, informatie kan 's nachts worden geraadpleegd. Modularisering van het aanbod vergroot zo de mogelijkheden om de tijd naar eigen voorkeur in te richten.

De verschuiving van werkzaamheden van industrie naar dienstensector heeft nieuwe arbeidspatronen gebracht als variabele werktijden, thuiswerk en deeltijdwerk. Naar in voorgaande

hoofdstukken bleek, hebben dergelijke nieuwe arbeidspatronen nog niet geleid tot een wezenlijke verschuiving in de verhouding tussen arbeid door de week en overdag en werken tijdens nacht, avond en weekend. Het is echter niet denkbeeldig dat differentiatie in arbeidstijden vooral zijn weerslag heeft op de organisatie van het dagelijkse werk, op de lengte van de werkdag, op de begin- en eindtijden, en op het aantal gewerkte dagen, en minder op het werken op 'ongebruikelijke tijdstippen'.

Differentiatie in de tijdsordening zou voorts in de hand worden gewerkt door toenemende differentiatie in leefvormen, met name door de opkomst van eenpersoonshuishoudens en tweeverdieners (Knulst 1984; Boulin 1993). De noodzaak tot afstemming van het handelen is geringer naarmate er minder huisgenoten zijn. Tegelijk leidt de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen tot een nieuwe afstemmingsproblematiek in huishoudens, die onbedoeld tot gevolg kan hebben dat het dagelijks leven er minder routinematig verloopt (Elchardus 1996; Commissie Dagindeling 1998).

Zowel wordt vanuit culturele (postmodernisme), technische (modularisering), economische (arbeid) en sociale (leefvormen) hoek druk uitgeoefend op de routinematigheid van het handelen. Soms is die druk nadrukkelijk gewenst, zoals bij de modularisering of bij de behoefte aan afwisseling. Soms ook wordt ontrouinisering afgedwongen door externe omstandigheden, zoals bij pogingen om de files te omzeilen of bij arbeidsverplichtingen. Gewenst of ongewenst, de afnemende routinematigheid in het handelen zou als verklaring kunnen gelden voor gevoelens van rusteloosheid en gejaagdheid.

5.2 Een maatschappij van deeltijders

Routines ontleen hun karakter aan het feit dat er sprake is van repetitie, van herhaling. Dezelfde activiteit wordt een x aantal keer herhaald en krijgt zo de status van een gewoonte. Aan de basis van iedere routine ligt dus een cyclus van gebeurtenissen. Dag, week, maand en jaar vormen voorbeelden van cycli die zich lenen voor routinisering van het handelen. Sommige activiteiten, bijvoorbeeld eten, komen iedere dag terug. Andere activiteiten komen iedere week (de zondagse kerkgang), iedere maand (loonontvangst), of ieder jaar (Kerstmis) terug.

In het kader van dit hoofdstuk worden dagelijkse ritmes bestudeerd, en daarbinnen de routines binnen de vijf doordeweekse dagen. Of handelingen op een bepaalde dag van de week onderdeel uitmaken van een wekelijkse of maandelijke cyclus is, bij gebrek aan kennis over de tijdsbesteding in meerdere weken, niet vast te stellen. Vertrekpunt in deze analyse is de frequentie van activiteiten, gemeten naar het aantal doordeweekse dagen waarop mensen een bepaalde activiteit ondernemen. Vanuit dat perspectief komen hier achtereenvolgens de verplichtingen (arbeid, educatie en huishoudelijke taken), de persoonlijke verzorging en de vrijetijdsbesteding aan de orde.

In tabel 5.1 is uiteengezet op hoeveel doordeweekse dagen mensen tijd besteden aan hun verplichtingen voor arbeid, educatie en huishoudelijke zorgtaken. In vergelijking met 1975 zijn er in 1995 op doordeweekse dagen meer mensen aan het werk. In 1995 verrichtte 52% van de bevolking van 12 jaar en ouder op tenminste een doordeweekse dag minimaal een kwartier arbeid, tegen 45% in 1975. Vooral onder vrouwen is deze toegenomen, onder mannen nam de arbeidsparticipatie in de desbetreffende periode nauwelijks toe (zie ook hoofdstuk 2).

Tabel 5.1 Aantal doordeweekse dagen waarop tenminste één kwartier aan verplichtingen (arbeid, educatie, huishoudelijke zorgtaken) werd besteed, exclusief reistijd, met uitsplitsing naar sekse, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	allen			mannen			vrouwen		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
arbeid									
0 dagen	55	56	48	37	41	35	73	70	60
1-4 dagen	16	20	24	16	20	21	16	20	24
5 dagen	29	24	29	47	39	44	11	10	16
educatie									
0 dagen	68	62	63	67	60	64	69	64	61
1-4 dagen	17	22	24	16	22	21	19	22	27
5 dagen	15	16	13	17	18	15	12	14	12
huishoudelijke zorgtaken									
0 dagen	4	3	2	7	5	4	1	1	1
1-4 dagen	27	24	23	43	36	34	11	12	13
5 dagen	69	73	75	50	59	62	88	87	86

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Ondanks de toenemende arbeidsparticipatie is het aandeel personen dat op alle doordeweekse dagen werkt, door de jaren heen constant gebleven. De toegenomen arbeidsparticipatie komt voor rekening van mensen die in deeltijd, dat wil zeggen: niet op alle doordeweekse dagen, werken.

De ontwikkeling richting deeltijd arbeid blijkt des te sterker indien wordt ingezoomd op de werkzame bevolking. Binnen de werkzame bevolking (gedefinieerd als 15-64-jarigen die meer dan twaalf uur per week werken) is het aandeel personen dat op alle vijf doordeweekse dagen betaald werk verricht, afgenomen van 78% in 1975 naar 65% in 1995. De grootste verandering deed zich voor tussen 1980 en 1985, de tijd van de invoering van de 38-urige werkweek, toen het aandeel personen dat vijf dagen werkt,³ afnam van 75% naar 67%. Deze verschuiving naar deeltijdwerk doet zich zowel onder mannen als onder vrouwen voor. Desondanks waren er in 1995 beduidend meer mannen dan vrouwen die op alle doordeweekse dagen arbeid verrichten. Binnen de werkzame bevolking werkte toen 74% van de mannen en 48% van de vrouwen op alle vijf doordeweekse dagen.⁴

Uit tabel 5.1 blijkt voorts dat het aandeel mensen dat op doordeweekse dagen tijd aan educatie besteedde (thuis of buitenshuis), tussen 1975 en 1995 met 5% is toegenomen van 32% naar 37%. De grootste verandering deed zich daarbij voor tussen 1975 en 1980. Het aandeel mensen dat op vijf doordeweekse dagen onderwijs volgde, bleef relatief constant. Evenals bij arbeid was er vooral sprake van een toename van het aandeel deeltijdparticipanten, dus van mensen die op minder dan vijf doordeweekse dagen onderwijs volgen. Nadere beschouwing leert dat de groep die in onderwijs volgt, niet bestaat uit studenten en scholieren. Eender betreft het werkenden, gepensioneerden of werkelozen die een studie of cursus volgen. Door de tijd heen heeft ongeveer 80% van de studenten en scholieren op alle vijf de doordeweekse dagen tijd aan onderwijs besteed.

Anders dan bij arbeid en educatie is er bij huishoudelijke zorgtaken sprake van een toename van het aandeel personen dat daar op alle doordeweekse dagen tenminste een kwartier tijd aan besteedt (van 69% in 1975 naar 75% in 1995). Deze toename komt geheel voor rekening van mannen. Waar door de jaren heen een kleine 90% van alle vrouwen op alle doordeweekse dagen huishoudelijke taken vervulde, is dit aandeel bij de mannen toegenomen van 50% naar 62% (zie ook hoofdstuk 3). De toename doet zich overigens het minst voor onder jonge mannen. Terwijl in alle andere leeftijdscategorieën het aandeel mannen met huishoudelijke taken op alle vijf doordeweekse dagen met meer dan 10% toenam, groeide dat aandeel in de leeftijdscategorie 12-34-jarigen slechts met 3% (van 42% in 1975 naar 45% in 1995; cijfers

niet in tabel opgenomen). Van een remmende voorsprong kan niet gesproken worden, aangezien mannen in de regel meer huishoudelijke zorgtaken op zich nemen naarmate ze ouder zijn.

Tabel 5.2 Aantal doordeweekse dagen waarop tenminste één kwartier aan de onderscheiden huishoudelijke zorgtaken werd besteed, exclusief reistijd, met uitsplitsing naar sekse, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	allen			mannen			vrouwen		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
koken									
0 dagen	41	31	26	68	52	43	15	11	11
1-4 dagen	21	32	38	20	35	41	21	29	36
5 dagen	38	37	35	12	13	17	64	60	53
afwassen en tafeldekken									
0 dagen	31	23	21	56	41	33	6	5	10
1-4 dagen	29	38	46	31	41	48	27	34	43
5 dagen	40	40	33	13	18	19	67	61	47
stoffen en zuigen									
0 dagen	47	43	42	79	72	69	16	16	16
1-4 dagen	26	39	45	15	25	29	37	52	59
5 dagen	27	18	14	6	3	2	47	33	25
schrobben en boenen									
0 dagen	54	47	50	77	64	66	32	31	34
1-4 dagen	43	50	48	22	35	33	65	64	62
5 dagen	2	3	2	1	1	1	3	5	3
wassen en strijken									
0 dagen	58	55	50	92	87	80	23	24	22
1-4 dagen	40	41	47	7	13	20	72	69	72
5 dagen	3	4	3	1	0	0	5	7	6
kinderverzorging ^a									
0 dagen	37	40	39	69	76	74	57	63	62
1-4 dagen	36	31	32	25	18	20	23	19	20
5 dagen	27	29	30	6	6	6	20	18	18
boodschappen doen									
0 dagen	24	21	19	40	33	31	9	9	8
1-4 dagen	67	70	72	58	63	65	77	77	79
5 dagen	9	9	8	3	4	4	14	14	13
bank, gemeente, arts, e.d.									
0 dagen	51	41	44	58	48	55	44	34	33
1-4 dagen	31	58	56	42	52	45	55	65	66
5 dagen	0	1	0	0	0	0	1	1	0

^a Alleen volwassenen in gezin met kinderen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Huishoudelijke zorgtaken verrichten betekent in het bestaan van alledag dat men boodschappen doet, schoonmaakt, afwast, de kinderen verzorgt of met ze speelt. Het ligt dan ook voor de hand om die taken uiteen te leggen in een aantal concretere activiteiten. Daarbij moet een compromis worden gesloten tussen bondig rapporteren en aansluiten bij de alledaagse betekenis. De categorie huishoudelijke zorgtaken is daartoe uitgesplitst in acht concrete activiteiten. Tabel 5.2 geeft informatie over het aantal doordeweekse dagen waarop die taken worden verricht.

Uit de tabel rijst het beeld op van een samenleving waarin het verrichten van huishoudelijke zorgtaken een deeltijdfunctie is geworden. Met uitzondering van de zorg voor kinderen geldt voor alle activiteiten dat het aandeel mensen dat daar op doordeweekse dagen geen tijd aan

besteedde, tussen 1975 en 1995 geringer is geworden. Het meest duidelijk is dat voor activiteiten die tot de dagelijkse routines behoren. Zo is het aandeel mensen dat op geen enkele doordeweekse dag kookt, gedaald van 41% in 1975 naar 26% in 1995, bij afwassen daalde het aandeel niet-deelnemers van 31% naar 21%. Tegelijkertijd daalde het aandeel personen dat zich alle vijf doordeweekse dagen bezighoudt met huishoudelijke zorg. Het meest duidelijk doet die ontwikkeling zich voor bij het stoffen en zuigen. Waar in 1975 nog 27% van de personen dagelijks stofte of zoog, is dat in 1995 14%. Ook bij andere min of meer dagelijkse taken, als het koken en afwassen, is er sprake van een dalend aandeel mensen dat dit op alle doordeweekse dagen doet. De enige uitzondering vormt wederom de kinderverzorging.

Voorals mannen zijn vaker huishoudelijke zorgtaken gaan doen. Met name het aandeel mannen dat doordeweeks niet kookt of afwast is sterk afgenomen. Bij de andere, minder routinematige activiteiten doet die daling zich eveneens voor, zij het minder pregnant. Voorzover mannen doordeweeks huishoudelijke zorgtaken verrichten, is dat overigens zelden iedere dag. Ook in 1995 kookte maar 17% van alle mannen op iedere doordeweekse dag en waste slechts 19% iedere dag af.⁵ Voor vrouwen is de dominante trend andersom: minder huishouden en minder fulltime huisvrouw. Het komt minder voor dat vrouwen alle doordeweekse dagen koken, afwassen en stoffen of stofzuigen.

Samen delen mannen en vrouwen in een ontwikkeling naar deeltijdhuisvrouw casu quo deeltijdhuisman. Hoewel de seksen elkaar naderen in het uitoefenen van huishoudelijke zorgtaken, bestonden er ook in 1995 nog duidelijke verschillen. Weliswaar waren er in 1995 meer mannen die weleens stofzuigen en wassen of strijken, maar ook in 1995 neemt 69% van de mannen doordeweeks geen stofzuiger ter hand en komt 80% niet met wasmachine of strijkijzer in aanraking, tegen 16% respectievelijk 22% van de vrouwen. Huishoudelijke zorgtaken worden gelijkverdeeld, zonder dat er sprake is van gelijkheid (vgl. Van de Akker et al. 1994).

Behalve aan verplichtingen wordt er tijd besteed aan persoonlijke verzorging en aan activiteiten in de vrije tijd. De categorie persoonlijke verzorging omvat slapen, eten, zich wassen en aankleden. Uit de aard der zaak besteedt iedereen op alle doordeweekse dagen tijd aan persoonlijke verzorging. Niettemin is er een kleine groep mensen die gedurende tenminste een etmaal geen enkel kwartier als etenstijd heeft benoemd. De omvang van die groep neemt door de tijd toe van 6% in 1975 naar 11% in 1995. In die groep overheersen in 1995 alleenstaande niet-werkende 50-plussers in de grotere steden. Onbekend blijft of de betrokkenen op de desbetreffende dag werkelijk niet gegeten hebben, of dat het eten verborgen is gebleven in een tijdsinterval van minder dan vijftien minuten⁶ of in een andere activiteit (zoals op visite gaan). De groep die wel eens doordeweeks in een restaurant eet, neemt tussen 1975 en 1995 in omvang toe van 11% naar 14%. Ook hier betreft het veelal alleenstaanden en grootstedelingen. Voorts domineren in de groep restaurantgangers de hoger opgeleiden. Voor het gros van de mensen blijft doordeweeks in een restaurant eten een uitzondering: in 1995 at slechts 1% van de bevolking op meer dan twee doordeweekse dagen in een restaurant.

De vrije tijd wordt besteed aan een mix van activiteiten met een meer en minder dagelijks karakter. Enerzijds zijn er activiteiten die bijna dagelijks terugkomen, anderzijds zijn er activiteiten die zelden, of hooguit eenmaal per week, op doordeweekse dagen plaatsvinden. In tabel 5.3 zijn dertien vrijetijdsactiviteiten onderscheiden, geordend naar het aandeel mensen dat de desbetreffende activiteit in de onderzoeksweek tenminste éénmaal heeft ondernomen (naar beneden toe neemt de doordeweekse deelname aan genoemde activiteiten af).

Tabel 5.3 Aantal doordeweekse dagen waarop tenminste één kwartier tijd aan de onderscheiden vrijetijdsactiviteiten werd besteed, exclusief reistijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 (in procenten)

	0	1	2	3	4	5
televisiekijken	5	5	8	13	24	44
hobby's thuis	9	9	10	15	22	36
lezen (boeken, kranten en tijdschriften)	16	13	13	14	17	27
visite afleggen en ontvangen	24	24	21	16	10	4
praten en telefoneren	26	17	17	15	13	12
lezen (krant)	37	12	10	11	13	17
uitgaan ^a	58	26	10	4	2	1
sport	64	21	9	4	1	1
naar radio en muziek luisteren	68	19	7	3	2	2
vrijwilligerswerk	68	16	8	4	2	2
hobby's buitenshuis	70	16	4	3	2	5
dagrecreatie ^b	78	14	4	2	1	1
gezelschapsspelletjes	88	7	3	1	0	1

^a Film, theater, toneel, revue, feest, dancing, bar.

^b Fietsen, wandelen, bezoek museum, dieren- of attractiepark.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tot de activiteiten die vrijwel dagelijks terugkomen, behoren televisiekijken, hobby's thuis en lezen. Anno 1995 keek 44% van de bevolking van 12 jaar en ouder iedere doordeweekse dag televisie, besteedde 36% iedere doordeweekse dag enige tijd aan een huiselijke hobby en sloeg 27% een boek, krant of tijdschrift open. Bij de hobby's past de kanttekening dat het hier meerdere hobby's betreft, en niet noodzakelijk iedere dag dezelfde.

Naast deze bijna dagelijkse activiteiten zijn er activiteiten die met een zekere regelmaat plaatsvinden, en activiteiten die in het tijdsbestek van vijf doordeweekse dagen slechts sporadisch plaatsvinden. Tot die eerste groep behoren activiteiten als bij elkaar op visite gaan, praten met huisgenoten en/of telefoneren en de krant lezen (als verbijzondering van lezen in het algemeen). Een substantieel aantal mensen gaat op doordeweekse dagen niet op visite, praat niet langdurig met huisgenoten⁷ of telefoneert niet en leest geen krant. Anderzijds zijn er ook mensen voor wie op visite gaan, praten/telefoneren en krant lezen wel tot een bijna dagelijkse routine behoren. Tot de meer incidentele activiteiten, tenslotte, kunnen alle activiteiten worden gerekend vanaf uitgaan tot onderaan tabel 5.3. Op de doordeweekse dagen van de onderzoekswEEK ging 58% van de bevolking niet uit, sportte 64% niet, verrichtte 68% geen vrijwilligerswerk, had 70% geen hobby's buitenshuis, maakte 78% geen uitstapjes en deed 88% geen gezelschapsspelletjes. Voorzover men dit type activiteiten doordeweeks wel ondernam, was dat doorgaans hooguit op één doordeweekse dag.

Binnen deze activiteiten kan een onderscheid gemaakt worden naar gelang de doordeweekse frequentie tussen 1975 en 1995 al dan niet veranderde. Activiteiten waarvan de frequentie wel aan verandering onderhevig was, zijn televisiekijken, sporten, luisteren naar radio of muziek, lezen en huiselijke sociale activiteiten als visites afleggen of ontvangen, praten of telefoneren en gezelschapsspelletjes. Daarentegen veranderde er weinig in de doordeweekse frequentie van hobby's (zowel thuis als elders), uitgaan, vrijwilligerswerk en dagrecreatie.

Televisiekijken behoort, in termen van tijdsduur, tot de grote winnaars van de afgelopen twintig jaar (zie hoofdstuk 2). Het deel van de bevolking dat op alle vijf doordeweekse dagen televisiekijkt, is gestegen van 30% in 1975 naar 44% in 1995. Dagelijks televisiekijken komt vooral veel voor onder mensen zonder arbeids- of scholingsverplichtingen, en onder ouderen. In 1995 keek 61% van de 65-plussers doordeweeks dagelijks naar de televisie, tegen 38% van de jeugd.

Televisiekijken blijkt de plaats te hebben ingenomen van het luisteren naar radio en/of andere geluidsbronnen, lezen en diverse sociale activiteiten. Het aandeel mensen dat doordeweeks niet tenminste vijftien minuten aaneengesloten als hoofdactiviteit naar radio of muziek luisterde, steeg van 49% naar 68%. Voorzover luisteren naar radio en/of muziek tot de doordeweekse routines behoort, is dat eerder als achtergrond bij een andere activiteit dan als hoofdactiviteit. In 1995 bijvoorbeeld luistert 30% van de automobilisten in de auto van/naar het werk meestal naar radio of muziek.

Minder mensen lezen nog elke doordeweekse dag: 41% in 1975 tegen 27% in 1995. Bij kranten slonk de schare dagelijkse lezers van 28% naar 17%. Evenals dagelijks televisiekijken komt dagelijks de krant lezen vooral veel voor onder ouderen en onder mensen zonder arbeids- of scholingsverplichting (vgl. Knulst en Kraaykamp 1996: 199-206).

Verder lijkt de toenemende frequentie van het televisiekijken zijn weerslag te hebben gehad op de frequentie van sociale activiteiten als bij elkaar op visite gaan, met elkaar praten of telefoneren en gezelschapsspelletjes doen. In 1975 onderhield nog 38% van de bevolking iedere doordeweekse dag dergelijke informele sociale contacten met anderen, in 1995 gold dit nog slechts voor 28%. Deze daling doet zich bij alle bevolkingsgroepen in ongeveer dezelfde mate voor. De kans dat iemand op alle doordeweekse dagen informele sociale activiteiten heeft, is, wederom, vooral groot onder degenen die geen werk- of scholingsverplichting hebben.

Behalve bij televisiekijken geeft ook bij sport de doordeweekse frequentie een opgaande lijn te zien. Doordeweekse sportdeelname groeide van 23% in 1975 naar 36% in 1995. Deze toename heeft er echter niet toe geleid dat sport anno 1995 voor veel mensen een dagelijks terugkerende routine geworden is. Integendeel, slechts 6% van de bevolking sportte in 1995 op meer dan twee doordeweekse dagen, tegen 3% in 1975.

Resumerend kan, op basis van de analyse van het aantal dagen waarop mensen activiteiten ondernemen geconcludeerd, worden dat de samenleving in toenemende mate bestaat uit deeltijders: een groeiende groep mensen participeert in meerdere terreinen van het leven, maar de groep die zich op alle doordeweekse dagen op één van die terreinen kan toeleveren, is dalende. Er zijn meer mensen die werken, maar er zijn vooral meer mensen die een tot vier dagen werken. Evenzo zijn er meer mensen (lees: mannen) die doordeweeks koken of afwassen, maar minder mensen (lees: vrouwen) die dat op alle doordeweekse dagen doen. In de vrije tijd zorgen vooral huiselijke activiteiten als televisiekijken, lezen en hobby's thuis voor dagelijkse routines, waarbij het belang van televisiekijken groeiende is en dat van bijvoorbeeld lezen tanende. In beide gevallen zijn het overigens vooral mensen zonder arbeids- of scholingsverplichtingen die die activiteit op alle doordeweekse dagen beoefenen. Uithuisige activiteiten als sport, uitgaan, vrijwilligerswerk en dagrecreatie behoren tot de activiteiten die men hooguit een enkele keer per week beoefent.

5.3 Maandag wasdag

Meer mensen doen meer activiteiten minder vaak. De vraag die daarmee wordt opgeroepen, is wat daarvan de betekenis is voor de verdeling van die activiteiten over de verschillende dagen van de week. Traditioneel doen de grootste verschillen in tijdsbesteding zich voor tussen doordeweekse en weekenddagen (zie hoofdstuk 4). Desondanks verschillen ook doordeweekse dagen van elkaar, waardoor de week niet willekeurig verloopt maar een herkenbaar patroon kent.

Zo is onder andere bekend dat erop maandag meer ziekmeldingen zijn dan op andere dagen (Vrijhof 1985). De meeste delicten worden op vrijdag gepleegd en op zondag de minste (Van

Wijngaarden en Boerman 1997: 33). Voorbeelden van het onderscheid tussen de doordeweekse dagen zijn voorts oude noties als maandag wasdag en woensdag gehaktstag. Ook de traditionele winkelsluiting op maandagochtend en woensdagmiddag (in levensmiddelenzaken), het uitkomen van films en tijdschriften op donderdag en de middagsluiting van scholen op woensdag vormen voorbeelden van geïnstitutionaliseerde verschillen tussen de diverse doordeweekse dagen.

Eerdere analyses op het tijdsbestedingsonderzoek suggereren bovendien dat er zich van maandag tot en met de vrijdag een toename voordoet in het vervoer: op maandag vindt het minste vervoer plaats, op vrijdag het meeste (Batenburg en Knulst 1993: 109). Vooral ten behoeve van de huishoudelijke zorg en van de vrije tijd wordt er meer gereisd naarmate de week vordert. Het vervoer ten behoeve van het onderwijs daarentegen is vooral in de eerste helft van de week geconcentreerd. Vervoer ten behoeve van de arbeid, zo blijkt uit de analyses, is tamelijk gelijk gespreid over de verschillende dagen van de week. Wel geven de analyses voor 1990 aan dat erop vrijdag en woensdag minder ten behoeve van het werk wordt gereisd. Hoewel zekerheid dienaangaande ontbreekt, zou hier voorzichtig uit kunnen worden afgeleid dat beide dagen geleidelijk aan de arbeid worden onttrokken en meer tot het domein van de vrije tijd gaan behoren. Een dergelijke conclusie past in de beeldvorming dat de vrijdag de dag bij uitstek is tot 'dressing down': het, bij gebrek aan formele afspraken, overgaan tot meer informele omgangsvormen op het werk. Al eerder waren Knulst en Schoonderwoerd (1983: 135) tot de slotsom gekomen dat voor de meeste groepen in samenleving geldt dat erop vrijdag meer vrije tijd is dan op de andere doordeweekse dagen, hoewel nog altijd fors minder dan op weekenddagen.

Van oudsher hebben er dus verschillen bestaan tussen de doordeweekse dagen, terwijl uit recente maatschappelijke ontwikkelingen weer nieuwe verschillen voortkomen (zoals de atvdag op vrijdag). In tabel 5.4 is weergegeven hoe de tijdsindeling op geaggregeerd niveau doordeweeks van dag tot dag verschilt.

De maandag en vooral de dinsdag zijn dagen met veel externe verplichtingen (arbeid en educatie), zodat er weinig tijd overblijft voor andere zaken. De vrije tijd ligt op maandag en dinsdag onder het gemiddelde, op dinsdag heeft ook de huishoudelijke zorg te lijden van de druk van arbeid en educatie. Woensdag is een rommeliger dag, met vooral minder huishoudelijke zorg en ietsje meer vrije tijd. Donderdag staat weer in het teken van externe verplichtingen, hetgeen betekent dat er dan minder vrije tijd is. Op vrijdag zijn de rollen enigszins omgedraaid: er wordt minder gewerkt en wordt vooral minder tijd besteed aan educatie. Daarnaast is erop vrijdag een merkbare afname van de tijd besteed aan eten en slapen (persoonlijke verzorging). Deze vrijgekomen tijd wordt in vrijwel gelijke mate besteed aan huishoudelijke zorg en aan vrije tijd.

Het feit dat erop vrijdag minder tijd wordt besteed aan werk en educatie dan op maandag tot en met de donderdag, betekent overigens niet dat het daarmee ook stiller is op de weg of in de trein. Integendeel: de vrijdag is voor verplaatsingen de drukste dag van de doordeweekse periode. In 1995 viel 21,3% van alle doordeweekse tijd voor verplaatsingen op vrijdag en 18,3% op maandag (vgl. Batenburg en Knulst 1993: 109).

Tabel 5.4 Verdeling van arbeid, educatie, huishoudelijke zorgtaken, persoonlijke verzorging en vrije tijd (inclusief reistijd) over de doordeweekse dagen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in het verschil tussen het geobserveerde percentage en 20%, een vijfde voor iedere doordeweekse dag)

	maandag	dinsdag	woensdag	donderdag	vrijdag
arbeid					
1975	0,1	0,4	-0,3	0,5	0,7
1985	0,3	0,4	-0,1	0,4	-1,1
1995	0,1	0,6	0,1	0,8	-1,6
educatie					
1975	1,9	2,9	-0,3	0,5	-5,0
1985	1,9	2,4	0,1	0,6	-5,0
1995	2,0	1,4	0,6	0,4	-4,4
huishoudelijke zorgtaken					
1975	0,2	-0,7	-1,0	0,0	1,5
1985	-0,1	-0,8	-0,7	0,1	1,5
1995	0,3	-0,7	-0,7	0,1	1,3
persoonlijke verzorging					
1975	0,1	0,0	0,2	0,1	-0,4
1985	0,1	0,1	0,0	0,1	-0,3
1995	0,2	0,1	0,0	0,0	-0,4
vrije tijd					
1975	-0,8	-0,5	0,4	-0,4	1,4
1985	-0,7	-0,5	0,4	-0,5	1,4
1995	-1,1	-0,4	0,2	-0,5	1,8

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De ontwikkelingen in het relatieve tijdsbeslag van bezigheden geven vooral ten aanzien van educatie en arbeid enige verschillen te zien.⁸ Op dinsdag wordt naar verhouding steeds minder tijd besteed aan educatie, op woensdag steeds meer. Een verklaring hiervoor is niet voorhanden. Het percentage van de doordeweekse arbeid dat op vrijdag plaatsvindt, is gedaald van 19,3% in 1975 naar 18,4% in 1995. Die constatering is zowel in lijn met eerdere bevindingen (Batenburg en Knulst 1993: 109) als met 'commonsense' observaties over het karakter van de vrijdag als de dag bij het uitstek om atv op te nemen of om als vrije dag in te roosteren in verband met een vierdaagse werkweek.

Een geringer aandeel arbeid op vrijdag wil overigens nog geenszins zeggen dat de vrijdag daarmee vergelijkbaar is geworden met de zaterdag of de zondag. Ten eerste vallen de verschillen tussen de doordeweekse dagen in het niet bij de verschillen met beide weekenddagen. Op maandag wordt gemiddeld 3,2 uur gewerkt en op vrijdag 3,0 uur, terwijl de arbeidsduur op zaterdag gemiddeld op 0,9 uur uitkomt en die op zondag op 0,4 uur (zie ook hoofdstuk 4). Ten tweede worden de relatieve verschillen tussen de vrijdag en de andere doordeweekse dagen deels gecompenseerd door ontwikkelingen in het aantal werkenden en bijgevolg in de totale hoeveelheid in een week verricht werk. De arbeidsparticipatie is tussen 1975 en 1995 aanzienlijk toegenomen. De groeiende arbeidsparticipatie leidt ertoe dat er ondanks een dalend belang van de vrijdag in het totale doordeweekse arbeidsvolume toch sprake is van een groeiende hoeveelheid op vrijdag verrichte arbeid. Tussen 1975 en 1995 is de gemiddelde hoeveelheid op vrijdag aan arbeid bestede tijd gestegen van 2,7 uur naar 3,0 uur. Gemeten naar hoeveelheid arbeid lijkt een vrijdag uit 1995 vooral op een maandag uit 1975, en minder op een zaterdag uit 1995. Het belangrijkste verschil met 1975 is dat anno 1995 op vrijdag ook mannen vrij zijn, terwijl het anno 1975 vooral vrouwen waren die op vrijdag vrije tijd genoten.

De verdeling van huishoudelijke zorgtaken over de doordeweekse periode verschilt naar gelang het type activiteiten (tabel 5.5). Koken en afwassen, kinderverzorging en het gebruik van voorzieningen waren in 1995 het meest gelijkmatig over de doordeweekse dagen

verdeeld. De kinderverzorging piekt op woensdag en donderdag, koken en afwassen lopen tegen het einde van de doordeweekse dagen wat terug.

Tabel 5.5 Verdeling van concrete huishoudelijke zorgtaken over de doordeweekse dagen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 (in het verschil tussen het geobserveerde percentage en 20%, een vijfde voor iedere doordeweekse dag)

	maandag	dinsdag	woensdag	donderdag	vrijdag
koken	0,5	0,5	0,5	-0,8	-0,8
afwassen	0,5	0,5	0,5	-0,5	-0,9
stoffen en stofzuigen	3,0	-1,8	-1,8	-1,1	1,6
schrobben en boenen	2,7	-3,5	-2,5	-0,4	3,7
wassen en strijken	10,3	-1,8	-1,8	-3,8	-2,8
kinderverzorging	-0,1	-0,6	0,9	0,4	-0,6
boodschappen doen	-4,8	-3,2	-1,2	1,5	7,7
bank, gemeente, arts, e.d.	-2,3	1,0	-2,3	1,0	2,6

Bron: SCP (TBO'95)

Andere activiteiten kennen een schevere verdeling over de doordeweekse periode. Naarmate de week vordert, neemt de tijd besteed aan het doen van boodschappen toe. Het tijdsbeslag van boodschappen ligt op vrijdag bijna tweemaal zo hoog als op maandag. Stoffen, zuigen, schrobben en boenen kennen een bipolaire verdeling. Veel poetswerk vindt op maandag en/of op vrijdag plaats. Schijnbaar wenst men zowel de werkweek als het weekend met een opge-ruimd huis in te gaan. Maandag was ook in 1995 bij uitstek de was- en strijkdag. Van alle tijd die doordeweeks aan wassen en strijken besteed wordt, is 30% gelokaliseerd op de maandag tegen 17% op de andere doordeweekse dagen.⁹

In de loop der jaren deden zich slechts lichte ontwikkelingen voor in de verdeling van huishoudelijke zorgtaken over de week. Ook in 1975 was 30% van alle doordeweekse tijd voor wassen en strijken op de maandag gelokaliseerd en werd op vrijdag al dubbel zo veel tijd aan boodschappen besteed als op maandag. De veranderingen van de afgelopen decennia, de opmars van taakcombinatie en van deeltijdparticipatie, lijken vooral hun weerslag te hebben gevonden in de tijdsduur en de frequentie van huishoudelijke zorgtaken, minder in de verdeling van die activiteiten over de verschillende dagen van de week. Alleen het bezoek aan bank, gemeente en (para)medische voorzieningen raakte in de periode 1975-1995 wat meer gelijkmatig gespreid over de doordeweekse periode. In 1975 bedroeg het verschil tussen de maandag en de vrijdag in het gebruik van voorzieningen nog 15%, in 1985 was dat verschil gedaald tot 8% en in 1995 tot 5%. Waarschijnlijk houdt deze afvlakking verband met de giralisering van het geldverkeer, waardoor men niet meer op vrijdag naar bank of postkantoor moet om in het weekend over contant geld te beschikken.

Uitsplitsing van de categorie persoonlijke verzorging leert dat het geringere belang van de vrijdag (tabel 5.4) vooral veroorzaakt wordt doordat men op vrijdag minder slaapt dan op de andere doordeweekse dagen. Gemiddeld sliep men in 1995 op vrijdag 8,0 uur, tegen 8,3 uur op de andere doordeweekse dagen. Deze spreiding van de slaaptijd is vooral het gevolg van het feit dat men op vrijdag later naar bed gaat (zie § 5.4), een patroon dat ook al in eerdere jaren bestond.

Ten aanzien van het wassen en aankleden en het (thuis) eten zijn de verschillen tussen de diverse doordeweekse dagen van de week gering. Het belangrijkste verschil doet zich voor bij uit eten gaan. Naarmate de week vordert, gaan meer mensen uit eten (2% op maandag, 5% op vrijdag). Ook deze toename van uit eten in de loop van de week was al waarneembaar in 1975.

De spreiding over de dagen van de vrijetijdsbesteding laat twee gezichten zien. Enerzijds is er sprake van activiteiten die in vrijwel gelijke mate verdeeld zijn over de verschillende doordeweekse dagen. Anderzijds zijn er vrijetijdsbestedingen die wel ongelijk verdeeld zijn en die zo de diverse doordeweekse dagen een eigen kleur geven.

Tot de eerste groep behoren televisiekijken, luisteren naar radio en muziek, lezen, spelletjes doen, praten met huisgenoten en telefoneren. In de meeste gevallen zijn de onderlinge verschillen gering, met op diverse dagen van de week een afwijking van hooguit één procent ten opzichte van de gemiddelde 20%.

Tot de tweede groep activiteiten, die de verschillende dagen kleur geven, behoren uitgaan, bij elkaar op visite gaan, vrijwilligerswerk, sport, dagrecreatie en hobby's (thuis of buitenshuis). In tabel 5.6 is weergegeven hoe deze activiteiten in 1995 verspreid waren over de doordeweekse dagen.

Tabel 5.6 Verdeling van enkele vrijetijdsactiviteiten over de doordeweekse dagen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 (in het verschil tussen het geobserveerde percentage en 20%, een vijfde voor iedere doordeweekse dag)

	maandag	dinsdag	woensdag	donderdag	vrijdag
uitgaan	-8,9	-5,2	-3,7	0,0	17,8
visite afleggen en ontvangen	-4,8	-1,3	-0,2	0,1	6,2
vrijwilligerswerk	0,0	0,0	2,9	0,0	-2,9
dagrecreatie	-3,6	1,3	3,0	-3,6	3,6
sport	0,9	2,0	-0,2	-1,3	-1,3
hobby buitenshuis	1,5	0,4	-0,4	-0,7	-0,9
hobby thuis	1,7	-0,4	0,7	-1,5	-0,4

Bron: SCP (TBO'95)

Uitgaan en visites nemen met het vorderen van de week aan belang toe. Op maandag wordt het minst uit- of op visite gegaan, op vrijdag het meest. Vrijdag is ook de dag, met de woensdag, dat de meeste dagrecreatie plaatsvindt. Voor dagrecreatie geldt echter dat het belang van de woensdag en vrijdag niet moet worden overschat: gemiddeld vindt er tijdens de weekends per dag 3,6 keer zo veel dagrecreatie plaats als op doordeweekse dagen (zie hoofdstuk 4).

Voor de andere activiteiten is de vrijdag juist geen belangrijke dag. Het duidelijkst geldt dat voor het vrijwilligerswerk, maar ook het sport- en het hobbyleven vinden minder plaats op vrijdag dan op de andere doordeweekse dagen. Sport en hobby's buitenshuis zijn oververtegenwoordigd in de eerste helft van de doordeweekse periode.

Ten aanzien van de spreiding van dagrecreatie doen zich over de jaren heen weinig opzienbare verschillen voor. Ook in 1975 waren woensdag en vrijdag piekdagen in de doordeweekse recreatie. Voor de andere activiteiten geldt dat er wel sprake is van verschuivingen in de tijd.

Figuur 5.1 illustreert het relatieve belang van de vrijdag.

Figuur 5.1 Relatief belang van de vrijdag voor zes vrijetijdsbestedingen, 1975-1995 afwijking van de gemiddelde score van 20%

Bij alle in de figuur opgenomen activiteiten is er sprake van een groeiend belang van de vrijdag. Het duidelijkst is die ontwikkeling bij het uitgaan. In 1975 vond een kleine 32% van het doordeweekse uitgaan op vrijdag plaats, in 1995 is dat gestegen tot 38%. Dit is ten koste gegaan van het uitgaan op maandag (van 15% naar 11%). Hierdoor kwam de verhouding tussen beide dagen in de loop van de jaren schever te liggen. In 1995 was er drieënhalve maal zoveel uitgaansleven op vrijdag als op maandag, tegen twee maal zoveel in 1975. De toename van de vrije tijd op vrijdag heeft tot gevolg gehad dat de concentratie van uitgaan werd versterkt.

Eenzelfde effect deed zich in afgezwakte vorm voor bij op visite gaan. Het aandeel van de vrijdag in doordeweekse visites nam tussen 1975 en 1995 toe van 24% naar 26%. Die toename ging overigens niet ten koste van de maandag maar van de woensdag. Het aandeel woensdagse visites daalde van 23% naar 20%.

Voor de andere activiteiten in de figuur geldt dat de extra vrije tijd op vrijdag niet bijdraagt aan een sterkere concentratie maar eerder aan een meer gelijkmatige spreiding over de doordeweekse dagen. Zowel voor vrijwilligerswerk, sport als het hobbyteven is de vrijdag tussen 1975 en 1995 een meer gelijkwaardige dag geworden. Voor het vrijwilligerswerk betekent dit, bijvoorbeeld, dat erop de piekdag woensdag niet 1,9 maar 1,3 keer zoveel vrijwilligerswerk wordt gedaan als op vrijdag (vgl. De Hart 1999: 163).

Resumerend kan worden vastgesteld dat het in deeltijd werken en zorgen er niet toe heeft geleid dat de diverse doordeweekse dagen veel aan kleur hebben gewonnen of verloren. In algemene zin lijkt er eerder sprake van stabiliteit dan van verandering. In de eerste helft van de week domineren de verplichtingen jegens arbeid, educatie en het eigen huis (schoonmaken en wassen). In de loop van de week moeten boodschappen gedaan worden en nemen de sociale contacten (uitgaan, visite) toe. Een oude gewoonte als maandag wasdag bleef vooralsnog gehandhaafd.

Sommige activiteiten, zoals uitgaan en visites, zijn in vergelijking met 1975 meer geconcentreerd in de tijd. Andere activiteiten, zoals vrijwilligerswerk, sport en hobby's, zijn meer gelijkmatig over de doordeweekse periode verdeeld. Het relatieve belang van de vrijdag voor de arbeid neemt af. Tegelijk zijn de verschillen met het weekend nog levensgroot en waren er in 1995 op vrijdag verhoudingsgewijs meer mensen aan het werk dan in 1975.

5.4 Van 9 tot 5

Behalve naar de tijdsduur van activiteiten laten de doordeweekse dagen zich ook karakteriseren naar de tijdstippen waarop die activiteiten worden beoefend. De vraag is dan niet hoeveel tijd erop een bepaalde dag aan een zekere activiteit wordt besteed, maar hoe de tijdsbesteding aan de desbetreffende activiteit over de dag gespreid is. Vanzelfsprekend zijn tijdsduur en tijdstip nauw aan elkaar gerelateerd. Wie laat naar bed gaat, slaapt op die dag waarschijnlijk minder uren dan degene die vroeg naar bed gaat. Desondanks bestaat er tussen tijdsduur en tijdstip geen een-op-een relatie. Uit de constatering dat erop vrijdag minder wordt gewerkt dan op maandag kan bijvoorbeeld niet worden afgeleid hoe deze geringere vrijdagse arbeidsprestatie van invloed is geweest op de begin- en eindtijden van het werk.

In figuren 5.2 tot en met 5.8 is voor de eerder onderscheiden hoofdactiviteiten, alsmede voor het woon-werkverkeer, geanalyseerd in welke mate zich in 1995 per doordeweekse dag verschillen voordoen in de spreiding van die activiteiten over de dag.

Figuur 5.2 Deel van de bevolking van 12 jaar en ouder dat betaalde arbeid verricht, naar de uren van de doordeweekse dagen, 1995 (in procenten)

Figuur 5.3 Woon-werkverkeer per uur van de dag en per doordeweekse dag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1995 (in procenten)

Figuur 5.4 Eten per uur van de dag en per doordeweekse dag, 1995

Figuur 5.5 Slapen per uur van de dag en per doordeweekse dag, 1995

Figuur 5.6 Educatie per uur van de dag en per doordeweekse dag, 1995

Figuur 5.7 Huishoudelijke en zorgtaken per uur van de dag en per doordeweekse dag, 1995

Figuur 5.8 Vrije tijd per uur van de dag en per doordeweekse dag, 1995

Stuk voor stuk bieden de figuren interessante informatie over de tijdsbesteding gedurende doordeweekse dagen. Hun werkelijke waarde krijgen de figuren echter pas in onderlinge samenhang. Het samenvallen van de diverse lijnen in de verschillende figuren illustreert de greep van een aantal 'collectieve ritmes' op het dagelijkse leven. Voor het opstaan in de

ochtend tot het nuttigen van de maaltijd tussen de middag en het 's avonds thuis vermaken is er, ook in 1995, sprake van duidelijke en voor de diverse doordeweekse dagen vergelijkbare piek- en daltijden (vgl. Vidakovic 1980; Knulst en Schoonderwoerd 1983; CBS 1990; Batenburg en Knulst 1993; De Hart 1999).

Het duidelijkst is dat te zien bij slapen en eten. Op de doordeweekse dagen ligt om middernacht¹⁰ 80 tot 85% van de bevolking van 12 jaar en ouder te slapen (op vrijdag wat minder dan op de overige doordeweekse dagen). Om 01.00 uur is dat percentage gestegen tot 95% (vrijdag 92%), om 03.00 uur tot 99% (vrijdag 98%). Om zes uur slaapt nog altijd 90% van de bevolking, maar om acht uur is het aandeel slapenden gezakt tot rond de 20%. Aan het einde van de ochtend, om 11.00 uur, slaapt bijna niemand meer (nog geen 2%). Na negen uur 's avonds begint het aandeel slapers dan weer fors te stijgen. Die toename verloopt echter geleidelijker dan de afname in de ochtenden, hetgeen suggereert dat meer mensen tegelijk opstaan dan tegelijk naar bed gaan. Op vrijdag gaat men beduidend later naar bed dan op de andere avonden. Waar op andere doordeweekse dagen ongeveer 70% van de bevolking na middernacht weer is gaan slapen, ligt dat percentage voor de nacht van vrijdag op zaterdag op 55%. Om drie uur van die nacht is overigens 96% van de bevolking weer te bed gegaan.

Vertoont het slapen een duidelijk patroon van piek- en daltijden, de ritmes van het eten doen daar nauwelijks voor onder. Rond 7.30 uur, 12.30 uur en 18.00 uur zijn er scherpe pieken in het aandeel mensen dat aan het eten is. De scherpste stijging doet zich voor bij de lunch: om 11.45 uur is op doordeweekse dagen gemiddeld nog geen 4% van de bevolking aan de lunch. Een kwartier later, om 12.00 uur, is dat percentage gestegen tot 20%. Nog voor 14.00 uur is het aandeel etenden weer gedaald tot ongeveer 4%. Na vijf uur 's middags, en eigenlijk pas echt na half zes, stijgt het aantal etenden weer rap. Grote verschillen tussen de diverse doordeweekse dagen doen zich nauwelijks voor, of het moet zijn dat erop de vrijdag in de (vroeg) avond wat meer mensen aan het eten blijven dan op de andere doordeweekse dagen. Ook op vrijdag geldt echter dat de piektijd voor het avondeten om 18.00 uur valt. Ook de andere activiteiten kennen een duidelijk patroon. Arbeid en woon-werkverkeer blijken nog sterk gebonden te zijn aan specifieke tijdvakken, dienaangaande bestaan er weinig verschillen tussen de doordeweekse dagen. Op alle werkdagen is 07.45 uur de piektijd voor het verkeer naar het werk toe en 17.00 uur voor het verkeer terug naar huis. Het belangrijkste verschil is dat er met name op vrijdag minder mensen aan het werk zijn, waardoor de verkeerspiek vlakker verloopt. Verder blijven op donderdagavond aan het begin van de avond meer mensen aan het werk. Om 20.00 uur is op donderdag 6% van de bevolking aan het werk, tegen 4% op de overige doordeweekse avonden.

Huishoudelijke zorgtaken en educatie kennen een minder eenduidig patroon. In beide gevallen is er sprake van een piekperiode, maar deze is gespreider dan bij eten, slapen of werken. Beide typen activiteiten komen om 07.00 uur op gang en verkrijgen rond 09.00 uur hun volle omvang. De huishoudelijke zorgtaken blijven gedurende de hele dag op een zelfde niveau, met een piek tussen 17.00 en 18.00 uur. Daarna neemt het aandeel mensen met huishoudelijke zorgtaken snel af. Educatie kalft na 15.00 uur geleidelijk af, om tussen 19.00 en 21.00 uur nog even te pieken. Het huiswerk wordt gemaakt of een avondcursus gevolgd. Het voorname verschil in de diverse dagen van de week betreft de vrijdag. Dan zijn vooral in de ochtend en middag meer mensen met huishoudelijke zorgtaken in de weer, maar beduidend minder mensen met onderwijs (zie § 5.3). Tot een wezenlijke andere timing van huishoudelijke taken en onderwijsverplichtingen leidt dat trouwens niet.

De meeste vrije tijd valt 's avonds, tussen 20.00 en 22.00 uur. In dat tijdsbestek geniet meer dan tweederde van de bevolking vrije tijd. Piektime op maandag tot en met donderdag is het half uur rondom 21.00 uur, als 73% tot 77% van de mensen niet verward is in taken noch slaapt. Vrijdag piekt later maar hoger. Om 22.15 uur heeft 80% van de bevolking vrije tijd. Het wegvallen van de arbeids- en de onderwijsverplichtingen op vrijdag overdag leidt pas na

drieën 's middags tot meer vrije tijd. Tot dan zijn er, als gezegd, op vrijdag vooral meer huishoudelijke zorgtaken te doen.

In het voorgaande is geïllustreerd dat de verdeling van activiteiten over doordeweekse dagen in 1995 nog een duidelijk, en voor de meeste doordeweekse dagen vergelijkbaar, patroon kent. Daarmee is nog niets gezegd over veranderingen ten opzichte van het verleden. Een uitputtende behandeling van die vraag veronderstelt dat dezelfde figuren ook voor eerdere jaren worden opgesteld. Een dergelijke benadering leidt tot een explosie van vrijwel identieke figuren. Om dat te voorkomen is ervoor gekozen om de ontwikkelingen door de jaren gecomprimeerd weer te geven. In navolging van eerdere tijdsbestedingsrapportages (Knulst en Schoonderwoerd 1983; De Hart 1999) is alleen gekeken naar de ontwikkelingen op de meest doorsnee doordeweekse dag, de dinsdag.

Op diverse plaatsen is geconstateerd dat er sprake is van een lichte toename van het werken in het begin van de avond (SCP 1998; Breedveld 1999; zie ook hoofdstuk 2 en hoofdstuk 6). Ten aanzien van scholing lijkt er daarentegen geen wezenlijke verandering te zijn opgetreden in de verhouding scholing overdag en 's avonds. Hier volgt een analyse van de consequenties voor de concentratie van het vervoer ten behoeve van arbeid en educatie in de spitsperiodes (tabel 5.7).

Tabel 5.7 Spreiding en concentratie van het verkeer t.b.v. arbeid en educatie, op dinsdag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
arbeid					
ochtendpiek ^a (piek tussen 00.00 en 12.00 uur)	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45
% in die piek ^b	17	15	13	12	13
% in piek +/- 2 kwartier	61	55	57	51	54
namiddagpiek ^a (piek tussen 12.00 en 24.00 uur)	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00
% in de piek ^b	10	9	11	8	9
% in piek +/- 2 kwartier	36	39	39	37	34
educatie					
ochtendpiek (piek tussen 00.00 en 12.00 uur)	08.00	08.00	08.00	08.00	08.00
% in die piek ^b	20	17	18	15	15
% in piek +/- 2 kwartier	72	63	62	55	57
namiddagpiek (piek tussen 12.00 en 24.00 uur)	16.30	15.15	15.15	15.15	15.00
% in die piek ^b	4	4	5	3	4
% in piek +/- 2 kwartier	16	14	17	13	15

^a Gedurende het kwartier volgend op het aangegeven tijdstip.

^b Percentage van het verkeer in het desbetreffende tijdvak dat in dat specifieke kwartier c.q. in die vijf kwartieren valt.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

's Morgens is in het kwartier na 07.45 uur het grootste aantal mensen op weg naar werk. In de middagen is 17.00 uur de piektijd voor het woon-werkverkeer. De piektijd voor de reis naar school ligt een kwartiertje later dan die naar het werk, om 08.00 uur. 's Middags kan nauwelijks van een piek in het verkeer van school naar huis gesproken worden. Meer dan het

middag- en avondverkeer in verband met arbeid is dat scholing gespreid door de tijd (zie ook figuur 5.3). Voorzover er sprake is van een piektijd, is die in de loop der jaren vervroegd van 16.30 uur in 1975 naar 15.00 uur in 1995.

Verder blijkt het vervoer in de ochtenden meer geconcentreerd dan in de middagen en avonden. In 1995 vond 13% van het woon-werkverkeer in de ochtend in het piekkwartier plaats, tegen 9% 's middags. Bij het onderwijs is dat verschil nog groter: 's ochtends was 15% van het verkeer ten behoeve van het onderwijs in het piekkwartier geconcentreerd, 's middags 4%.

In beide gevallen is de hoogte van de pieken in de loop der jaren afgenomen. Zo vond in 1995 54% van al het ochtendlijke woon-werkverkeer plaats in de vijf kwartier tussen 07.15 en 08.30 uur, tegen 61% in 1975. Dezelfde ontwikkeling doet zich in de middag en bij het educatieve verkeer voor. Opvallend genoeg zijn de verplaatsingen ten behoeve van arbeid en educatie in 1995 meer in de tijd geconcentreerd dan in 1990, zonder overigens het niveau van 1985 en eerdere jaren te bereiken. Een dergelijke beweging zou erop kunnen wijzen dat differentiatie en diversificatie in arbeids- en schooltijden in de periode 1990-1995 hun natuurlijke grenzen hebben bereikt (vgl. Batenburg en Knulst 1993).

Uit figuur 5.7 kwam naar voren dat huishoudelijke zorgtaken gelijkmatig zijn verspreid over de periode tussen 09.00 uur 's morgens en 19.00 uur 's avonds. Na 19.00 uur 's avonds neemt het aantal personen met huishoudelijke zorgtaken snel in omvang af. In eerdere analyses zijn de huishoudelijke zorgtaken uiteengelegd in acht verschillende activiteiten. In figuren 5.9 en 5.10 is de spreiding van deze acht activiteiten op de dinsdag in oktober 1995 weergegeven.

Figuur 5.9 Spreiding van vier huishoudelijke taken over de dag, dinsdag 1995, bevolking van 12 jaar en ouder (in procenten)

Uit de figuren blijkt dat er zich tussen de diverse huishoudelijke zorgtaken duidelijke verschillen voordoen qua timing. Koken en afwassen blijken aan elkaar gerelateerd, met steeds een tijdsverschil van om en nabij een uur. Het stoffen en zuigen kent een duidelijke

piek tussen 09.00 en 10.00 uur 's morgens. Het zwaardere schoonmaakwerk (schrobben en boenen) vindt de hele ochtend plaats en ook nog in de middag, vooral tussen 14.00 en 15.00 uur. Het tijdstip waarop wordt gewassen en gestreken, komt overeen met dat van het schoonmaakwerk, met zowel 's morgens tussen 09.00 en 11.00 uur als 's middags tussen 13.30 en 16.00 uur veel activiteit. Het boodschappen doen kent pieken om 11.00 uur, rond 14.00 uur en kort voor 16.00 uur. Deels overlapt de curve van het boodschappen doen met die van de zorg voor kinderen. Die zorg piekt verder even na 08.00 uur (na het ontbijt en voor de schoolgang), tussen 15.00 en 16.00 uur (scholen uit) en na 19.00 uur (als de afwas is gedaan). Het gebruik van voorzieningen volgt een patroon dat lijkt op dat van het boodschappen doen, met die kanttekening dat het voorzieningengebruik wat eerder begint en ook na 18.00 uur nog een tijd doorgaat (bezoek paramedische voorzieningen en wasserette).

Figuur 5.10 Spreiding van vier huishoudelijke en zorgtaken over de dag, dinsdag 1995

De diversiteit aan ritmes binnen de huishoudelijke zorgtaken maakt het er niet eenvoudiger op om in een kort bestek de veranderingen door de tijd te schetsen. Met uitzondering van de aan eten en zorg voor kinderen gerelateerde bezigheden kennen de huishoudelijke zorgtaken minder scherp uitgesneden piek- en daltijden dan de verplaatsingen ten behoeve van arbeid of educatie. Kenmerkend voor die taken is wel dat ze primair of uitsluitend overdag plaatsvinden. 's Avonds wint de vrije tijd terrein, daarmee uitdrukking gevend aan de idee dat het na gedane arbeid goed rusten is. Verplaatsing van huishoudelijke zorgtaken van overdag naar 's avonds kan daarmee geïnterpreteerd worden als een vorm van ontroutinisering. Teloorgang van traditionele normen over het juiste tijdgebruik, een druk bestaan en een loskoppeling van tijd en activiteit (modularisering) impliceren dat nieuwe tijdvakken - in dit geval de avond - beschikbaar komen voor huishoudelijk werk. Hoewel dat in 1995 's avonds nog relatief weinig werd verricht, is het daarom interessant te bezien in hoeverre er tussen 1975 en 1995 veranderingen zijn opgetreden in de verhouding tussen huishoudelijke zorgtaken overdag

enerzijds en 's avonds en 's nachts anderzijds.

Tabel 5.8 Aandeel van avond en nacht (18.00-07.00 uur) in de tijdsbesteding aan acht huishoudelijke zorgtaken op dinsdag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
totaal huishoudelijke zorgtaken	22	22	22	23	25
koken ^a	29	23	26	29	31
afwassen en tafeldekken ^b	26	24	25	27	28
stofzuigen	6	7	9	9	11
schrobben en boenen	5	5	10	11	8
wassen en strijken	11	14	16	17	25
kinderverzorging	33	37	33	31	35
boodschappen doen	1	1	1	1	2
bank, gemeente, arts, e.d.	14	11	10	11	8

^a Koken voor 15.00 uur 's middags is buiten beschouwing gelaten.

^b Afwassen voor 16.00 uur 's middags is buiten beschouwing gelaten en avond gaat niet in om 18.00 uur maar om 19.00 uur.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Uit tabel 5.8 valt af te lezen dat er vooral tussen 1990 en 1995 sprake is geweest van een lichte verschuiving van huishoudelijke zorgtaken van overdag naar de avond en de nacht, van 22% in 1975 via 23% in 1990 tot 25% in 1995. Desondanks werd ook in 1995 het grote tot overgrote deel van het huishoudelijk werk overdag verricht. Vooral bij wassen en strijken en bij stofzuigen is er sprake van een opmerkelijke verschuiving. In 1995 vond 25% van het dinsdagse wassen en strijken 's avonds of 's nachts plaats, tegen 11% in 1975. Kleinere verschuivingen in dezelfde richting doen zich voor bij koken, afwassen en het grotere schoonmaakwerk.

In de kinderverzorging doen zich geen consistente verschuivingen voor. Ondanks de verruiming van de winkeltijden tot 18.30 uur en experimenten met royalere openstelling maakte het boodschappen doen 's avonds of 's nachts tussen 1990 en 1995 nog weinig opgang. Slechts 2% van de totaal aan boodschappen bestede tijd vond in 1995 na 18.00 uur plaats.

Opvallend genoeg daalde in de periode 1975-1995 het belang van de avond en de nacht voor het gebruikmaken van openbare, medische en andere voorzieningen. In 1975 had nog 14% van het bezoek aan die voorzieningen 's avonds of 's nachts plaats, in 1995 was dat gedaald tot 8%. Toenemende drukte met andere zaken, niet alleen huishoudelijke zorgtaken maar ook arbeid en educatie, weerhoudt mensen er schijnbaar van om 's avonds van (para)medische voorzieningen, bibliotheek of wasserette gebruik te maken.

Voorzover zich in de tijden van opstaan, eten en naar bed gaan op dinsdagen tussen 1975 en 1995 veranderingen hebben voorgedaan, hebben die vooral betrekking op eten (zie tabel 5.9). Er ontstond wel een grotere spreiding van etenstijden, maar de piektijden van de diverse maaltijden veranderden niet. Alleen de piektijd voor het ontbijt is tussen 1975 en 1995 verschoven, van 07.45 uur naar 07.30 uur. Ten aanzien van lunch en avondeten geldt dat in 1995, net als in eerdere jaren, de meeste mensen om 12.30 uur respectievelijk om 18.00 uur aan het eten zijn. Wel is er door de jaren heen sprake van een teruggang in het aandeel mensen dat op de desbetreffende tijdstippen eet. Dit leidt ertoe dat in 1995 om 12.30 uur en 18.00 uur niet eenderde maar nog slechts ruim een kwart van de mensen aan tafel zit. Het aandeel mensen dat tussen twaalf en kwart overeen at, daalde van 69% in 1975 naar 58% in 1995. Tussen halfzes en kwart voor zeven verliep die teruggang van 73% naar 60%.¹¹

Tabel 5.9 Tijdstippen van eten, opstaan en naar bed gaan op dinsdag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
ontbijt ^a					
piektijd ^b	07.45	07.45	07.45	07.30	07.30
% dat eet op piektijd	17	14	13	13	14
% dat eet in kwartier voor of na piektijd	50	45	42	43	41
lunch ^a					
piektijd ^b	12.30	12.30	12.30	12.30	12.30
% dat eet op piektijd	32	33	30	31	29
% dat eet in kwartier voor of na piektijd	69	63	60	61	58
avondeten ^a					
piektijd ^b	18.00	18.00	18.00	18.00	18.00
% dat eet op piektijd	34	34	32	29	26
% dat eet in kwartier voor of na piektijd	73	68	67	65	60
opstaan					
piektijd ^b	07.00	07.00	07.00	07.00	07.00
% dat opstaat op piektijd	18	17	17	18	17
% dat slaapt om 06.00 uur	92	92	92	91	90
% dat slaapt om 08.00 uur	16	19	18	19	19
naar bed gaan					
piektijd ^b	23.00	23.00	23.00	23.00	23.00
% dat naar bed gaat op piektijd	15	14	13	11	12
% dat slaapt om 22.00 uur	12	12	12	11	13
% dat slaapt om 24.00 uur	87	85	82	81	82

^a Gedefinieerd als eten tussen 06.00 en 10.00 uur, tussen 10.00 en 14.00 uur respectievelijk tussen 16.00 en 20.00 uur.

^b Gedurende het kwartier volgend op het aangegeven tijdstip.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Wat slapen betreft, hebben zich tussen 1975 en 1995 evenmin veranderingen voorgedaan in de geijkte tijden van opstaan en naar bed gaan. De meeste mensen staan om 07.00 uur op en gaan om 23.00 uur naar bed. Wel is ook hier de spreiding toegenomen: het aandeel mensen dat op die piekuren opstaat casu quo naar bed gaat, is licht gedaald. De implicatie daarvan voor de ochtend is enerzijds dat er in 1995 om 06.00 uur al meer mensen wakker waren dan in 1975, terwijl er anderzijds om 08.00 uur nog meer mensen sliepen dan vroeger. De differentiatie in tijdstippen van opstaan werkt dus twee kanten op. Bij het naar bed gaan lijkt daarentegen vooral uitstel of verlating op te treden: in 1995 sliep om 22.00 uur hetzelfde kleine percentage van de bevolking als in 1975, maar om 24.00 uur waren in 1995 meer mensen nog wakker dan in 1975. Een uur later slaapt 95% van de mensen en zijn die verschillen grotendeels recht getrokken.

Uit de figuren 5.2 tot en met 5.7 viel op te maken dat het oude vakbondsadagium 'acht uur slapen, acht uur werken, acht uur vrij' ook in 1995 doordeweeks nog opgeld deed, zij het dat er wellicht enige emancipatoire aanpassingen voor nodig zijn om het model geheel bij de tijd te maken. In ieder geval is er in de sequentie slapen - verplichtingen - vrije tijd weinig veranderd. Ook in 1995 slaapt men 's nachts, vervult men overdag zijn verplichtingen en is er 's avonds vrije tijd. In de figuren 5.11 tot en met 5.13 is het dinsdagse deelnamepatroon aan de eerder onderscheiden vrijetijdsactiviteiten weergegeven.¹²

Figuur 5.11 Spreiding van televisiekijken, luisteren naar radio en/of muziek en lezen over de dag, dinsdag 1995, bevolking van 12 jaar en ouder (in procenten)

Figuur 5.12 Spreiding van praten en telefoneren, visite, spelletjes en uitgaan over de dag, dinsdag 1995, bevolking van 12 jaar en ouder (in procenten)

Figuur 5.13 Spreiding van recreatie, sport, hobby's en vrijwilligerswerk over de dag, dinsdag 1995, bevolking van 12 jaar en ouder (in procenten)

Van de huiselijke activiteiten die men gemakkelijk alleen onderneemt, zoals het gebruik van media, kende in 1995 alleen het televisiekijken een piek in de avond (figuur 5.11). Hoewel televisiekijken 's morgens rond 10.00 uur al een kleine opleving kent en vanaf een uur of drie 's middags zijn eerste groei doormaakt, krijgt de werkelijke aanwas van het kijkerspubliek zijn beslag tussen 18.00 en 20.00 uur 's avonds. De piektijd ligt op 20.15 uur, als in 1995 meer dan eenderde van de natie voor de tv heeft plaatsgenomen.¹³ Na 22.00 uur zakt het televisiekijken weer tot onder de 30%. Vergeleken met het televisiekijken kennen zowel het luisteren naar radio of muziek als het lezen een gelijkmatiger verdeling over de dag. De hele dag luistert telkens ongeveer 1% van de bevolking actief (d.w.z. als hoofdactiviteit) naar radio of muziek. 's Avonds ligt dat percentage iets hoger dan overdag. Ook zijn 's avonds, met uitzonderingen van de piektijden voor avondeten (18.00 uur) en voor televisiekijken (20.00 uur), wat meer mensen die lezen dan overdag (Knulst en Kraaykamp 1996, zie ook hoofdstuk 6). Activiteiten die vooral bestaan uit het communiceren met anderen, zoals praten, telefoneren, gezelschapsspelletjes, uitgaan en visites, kennen allemaal een concentratie in de avond, maar komen ook overdag al veel voor (figuur 5.12). In de grafiek is dat het duidelijkst waar te nemen bij visites, een activiteit die drie piekmomenten kent: rond 11.00 uur, tussen 15.00 en 16.00 uur en tussen 20.00 en 22.00 uur. Naarmate de dag vordert, worden de pieken hoger en de dalen minder diep. Gezelschapsspelletjes pieken tweemaal, eenmaal in de middag (14.00-17.00 uur) en eenmaal 's avonds (20.00-23.00 uur). Ook het uitgaan kent midden op de avond een piek. Behoudens een kleine piek rond de lunchtijd, heeft het uitgaan overdag geen duidelijke piek.¹⁴ Praten en telefoneren kennen geen duidelijk piekmoment, maar nemen in de loop van de dag in omvang toe, om na 22.30 uur weer in omvang te slinken.

Van de meer actieve vormen van vrijetijdsbesteding als sport, recreatie, hobby's en vrijwilligerswerk is vooral sport in de avond geconcentreerd (figuur 5.13). Vrijwilligerswerk kent ook een piek in de avond, maar vindt daarnaast ook veel overdag plaats, het is de enige vrijetijdsactiviteit waarvoor de ochtend belangrijker is dan de middag.¹⁵ Vrijwilligerswerk neemt na 15.00 uur snel in omvang af, waar andere activiteiten dan juist hun piekperiode hebben.

Recreatie bijvoorbeeld, piekt 's middags tussen 14.00 en 16.00 uur, visites tussen 15.00 en 16.00 uur. Hobby's vinden gedurende de hele dag plaats, met dalen rond de etenstijden. Evenals bij huishoudelijke zorgtaken voert het te ver om van alle vrijetijdsactiviteiten na te gaan hoe de verdeling daarvan over de dag precies is veranderd. Gelet op de traditioneel scheve verhouding tussen vrije tijd overdag en in de avonden, kan een verschuiving in vrije tijd van de avond naar overdag als een vorm van ontroutinisering worden gekenschetst. Daarom richt onze aandacht zich hier op eventuele veranderingen in de verhouding overdag-avond in de dinsdagse vrijetijdsbesteding.

Tabel 5.10 Aandeel van de overdagse periode (07.00-18.00 uur) in de tijdsbesteding aan vrijetijdsactiviteiten op dinsdag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
totaal vrije tijd	41	41	42	40	41
televisie	1	1	7	9	15
sport	38	40	37	27	32
uitgaan	32	37	34	32	32
gezelschapsspelletjes	32	20	27	20	41
praten en telefoneren	43	47	47	44	43
naar radio en muziek luisteren	64	57	60	54	48
lezen	55	53	54	52	49
visite afleggen en ontvangen	49	47	53	52	51
vrijwilligerswerk	52	56	51	56	54
hobby's (thuis en elders)	59	59	59	61	59
dagrecreatie	79	75	80	72	75

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Uit tabel 5.10 valt op te maken dat er slechts weinig veranderde in de verhouding overdag-avond van de vrije tijd tussen 1975 en 1995. Het overdagse aandeel van de vrije tijd schommelde steeds rond de 40%.¹⁶ De diverse vrijetijdsactiviteiten zijn in de tabel gerangschikt naar het belang van de overdagse periode in 1995. Van televisiekijken vond in 1995 het kleinste deel overdag plaats, van recreatie het grootste. Rangschikking van de activiteiten naar het belang van de overdagse periode in 1975 leidt, behoudens de positieverandering van luisteren naar radio en muziek, niet tot een wezenlijk andere indeling van de tabel.¹⁷ Ook in dit opzicht zijn de verschillen tussen 1975 en 1995 beperkt gebleven.

Op het niveau van de specifieke activiteiten zijn er overigens wel enige veranderingen in de verhouding overdag-avond waar te nemen. De belangrijkste daarvan betreft het televisiekijken. In 1975 vond minder dan 1% van het tv-kijken overdag plaats, in 1985 was dat 7% en in 1995 15%. Het grotere belang van tv-overdag betekent allerminst dat er 's avonds minder televisie wordt gekeken. Net als in 1975 kijkt rond eenderde van de natie tussen 20.00 en 21.00 uur televisie. In de randen van de avond (van 18.00 tot 19.00 uur en van 23.00 tot 24.00 uur) keken er in 1995 zelfs meer mensen dan in 1975. Alleen tussen 19.00 en 20.00 uur is er een neergang van het televisiekijken (Knulst en Kraaykamp 1996, zie ook hoofdstukken 2 en 6). Ook voor gezelschapsspelletjes en visites is de periode overdag van meer belang geworden. Het gaat hier echter om weinig consistente verschuivingen, bij de spelletjes bovendien om geringe aantallen.

Bij sport, naar radio of muziek luisteren en lezen heeft de avond aan belang gewonnen. Bij radio of muziek beluisteren komt dat doordat de algehele teruggang in beide activiteiten zich overdag scherper laat voelen dan 's avonds, bij sport is er vooral sprake van een sterkere groei in de avonduren dan overdag (vgl. Pouw 1998).

Samengevat hebben zich in de timing van activiteiten belangrijke veranderingen voorgedaan, maar is er over de jaren heen ook sprake van constanten. Wat het onderscheid tussen de doordeweekse dagen betreft verschilt met name de vrijdag van de andere dagen. Op vrijdag is

er 's avonds meer vrije tijd en gaat men later slapen. Verder wordt erop vrijdag minder gewerkt, minder aan educatie gedaan, en worden er meer huishoudelijke zorgtaken verricht, maar van wezenlijke invloed op de spreiding van die activiteiten over de dag is dat niet geweest.

Veranderingen door de jaren zijn in kaart gebracht door het verloop van de dinsdag te bestuderen. Daaruit bleek een afnemende concentratie in persoonlijke verzorging, in pieken in het woon-werkverkeer en in het verkeer ten behoeve van educatie. Die activiteiten raakten meer over de dag gespreid, zonder dat dit in de regel veel afbreuk deed aan de piektijden zelf.

In de verhouding overdag-avond was bij de huishoudelijke zorgtaken sprake van een aanmerkelijke maar verre van volledige verplaatsing naar de avond. Ook in 1995 wordt niet meer dan een kwart van die taken 's avonds of 's nachts verricht. De doordeweekse vrije tijd was door de jaren heen telkens voor ongeveer 60% in de avonden en nachten geconcentreerd.

Hoewel veel bij het oude bleef, werd overdag belangrijker voor televisiekijken en de avond voor sport.

5.5 Keer op keer

De hiervoor gepresenteerde tabellen en 'chronogrammen' geven aan dat arbeid, zorg en vrije tijd op doordeweekse dagen verbonden zijn aan specifieke momenten van de dag, en hier en daar ook aan specifieke dagen van de week. Het dagelijkse handelen lijkt meer routinematigheid te kennen dan mensen wellicht vermoeden of wensen toe te geven. Desondanks geeft de geboden informatie nog geen goed inzicht in de mate waarin het dagelijks handelen werkelijk door routines wordt geleid. Routines, zo is eerder gesteld, impliceren de reproductie van handelingen in de tijd. Uit het feit dat veel mensen tegelijk naar bed gaan of tegelijk de televisie aanzetten, valt nog niet op te maken of dezelfde personen dat iedere dag op dezelfde tijd doen. Mogelijk gaan degenen die de ene dag vroeg gaan slapen, de andere dag gaan slapen, en maken anderen een omgekeerde beweging.

Om die reden is het noodzakelijk om bij de bestudering van routinematigheid een onderscheid te maken tussen het collectieve en het individuele niveau, ofwel tussen inter persoonlijke en intra persoonlijke variatie. Bij variatie op collectief niveau gaat het om variatie in de tijdsindeling van verschillende personen op één moment, bij variatie op individueel niveau gaat het om variatie in de tijdsindelingen van één persoon op verschillende momenten. Variatie op collectief niveau impliceert geen variatie op individueel niveau (Raaijmakers 1998; vgl. Van Eijck 1998).

Tot op heden is onze aandacht uitgegaan naar variatie op het collectieve niveau. De these van afnemende routinematigheid in de tijdsindeling kan echter alleen bevredigend worden onderzocht door ook indicatoren op het individuele niveau in de analyse te betrekken. Hiervoor is het noodzakelijk om per individu meerdere meetmomenten met elkaar te vergelijken. Opeenvolgende dagen zijn daarbij in ons onderzoek de meest logische meetmomenten.¹⁸ De vragen die hier worden gesteld en beantwoord, zijn in welke mate de indeling van de ene dag afwijkt van die van een andere dag en welke ontwikkeling zich daarin in de loop der jaren heeft voorgedaan.¹⁹

Van een aantal activiteiten die vrijwel dagelijks voorkomen, is voor twee opeenvolgende dagen nagegaan op welke tijdstippen individuen die activiteiten ondernamen. Meer precies is geanalyseerd in welke mate die tijdstippen in het individuele patroon op beide dagen overeenkomen, hetgeen hier gezien wordt als indicator voor een al dan niet routinematig verloop van de individuele tijd. De geanalyseerde activiteiten zijn: opstaan respectievelijk naar bed gaan; aan het werk gaan (buitenshuis) respectievelijk het werk beëindigen; en beginnen respectievelijk stoppen met televisiekijken (tabel 5.11).

Tabel 5.11 Individuele overeenkomst tussen begin- en eindtijdstip^a van enkele frequent voorkomende activiteiten op twee opeenvolgende doordeweekse dagen (maandag en dinsdag), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
slapen					
opstaan	71	67	66	66	67
naar bed gaan	49	47	50	49	50
betaald werk buitenshuis ^b					
begintijd	78	75	74	78	70
eindtijd	65	66	58	60	52
televisiekijken ^c					
televisie aanzetten	44	41	32	31	28
televisie uitzetten	40	38	39	38	39

^a Met een marge van één kwartier eerder of één kwartier later.

^b Mensen die zowel maandag als dinsdag tenminste één kwartier werkten.

^c Vanaf 14.00 uur, alleen mensen die op beide dagen tenminste één kwartier televisiekeken.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Behalve een aanzienlijke intra-individuele routinematigheid wijzen deze resultaten ook uit dat erop sommige terreinen wel sprake is van afnemende individuele routinematigheid en op andere terreinen niet. Het aandeel personen dat op twee opeenvolgende doordeweekse dagen op dezelfde tijd (binnen een bandbreedte van drie kwartier) opstond, nam tussen 1975 en 1995 af van 71% naar 67%, een daling die overigens in 1980 al goeddeels gerealiseerd was. Het aandeel mensen dat op maandag en dinsdag omstreeks dezelfde tijd naar bed ging, veranderde niet of nauwelijks.

Bij de arbeidstijden is er sprake van meer verandering. Het deel van de werkende bevolking dat op twee doordeweekse dagen grofweg op dezelfde tijd (buitenshuis) begon te werken, lag in 1995 lager dan in de voorgaande jaren. Bij het beëindigen van het werk daalde het aandeel werkenden met dezelfde eindtijd van 65% naar 52%. Evenals bij de tijden van slapen is er bij de arbeidstijden aan het einde van de dag meer variatie dan aan het begin van de dag.

De grootste verandering in de routinematigheid doet zich voor bij de tijden waarop men televisie begint te kijken. Het aandeel televisiekijkers dat op maandag en dinsdag even laat televisie ging kijken, daalde van 44% naar 28%. Vanzelfsprekend hangt deze verandering nauw samen met de opmars van zendtijd overdag (zie hoofdstuk 2). De mate waarin personen op twee opeenvolgende dagen op dezelfde tijden stoppen met televisiekijken²⁰ is door de jaren heen nagenoeg niet veranderd.

Deze analyse toont aan dat de eerder geconstateerde afnemende routinematigheid op collectief niveau zich, in ieder geval ten dele, vertaalt in afnemende routinematigheid op individueel niveau. Een nadeel van de analyse is echter dat deze slechts voor enkele specifieke activiteiten is uitgevoerd. Voor een volledig beeld van de mate van variatie in de dagindeling zijn vergelijkbare analyses benodigd ten aanzien van andere vaak voorkomende activiteiten als eten, reizen, onderwijs volgen, diverse huishoudelijke taken, enzovoort. Een eenduidige maatstaf voor routinematigheid verkrijgt men zo niet.

Aan dit probleem kan tegemoet worden gekomen door meer in het algemeen de vraag te stellen in hoeverre iemands indeling van de ene dag afwijkt van die van op de volgende dag. De vraag is dan niet in welke mate er overeenstemming bestaat in de tijdstippen van diverse activiteiten, maar of iemand de ene dag om bijvoorbeeld 07.00 uur hetzelfde doet als de andere dag om die tijd, dus in welke mate er overeenstemming is in de activiteiten op de diverse tijdstippen.

Binnen het kader van het tijdsbestedingsonderzoek kan die vraag voor iedere kwartier opnieuw, dus per etmaal 96 maal, worden gesteld. Naarmate iemands dagindeling minder

routinematig verloopt, is het aantal kwartieren waarin iemand de ene dag op tijdstip T iets anders doet dan de andere dag, hoger. Aldus is er een maat verkregen voor variatie in de dagindeling. Deze variatiemaat loopt van 0 (geen variatie) tot 96 (maximale variatie). Om de maat niet te gevoelig te maken voor kleine verschuivingen in activiteiten, zoals de krant in plaats van een boek lezen of afwassen in plaats van stofzuigen, is de tijdsbesteding in de navolgende analyses opgeknipt in vier typen hoofdactiviteiten: arbeid en educatie, huishoudelijke zorgtaken, persoonlijke verzorging en vrije tijd. In tabel 5.12 is voor de jaren 1975 tot 1995 weergegeven hoe deze variatiemaatstaf zich voor de diverse doordeweekse dagen heeft ontwikkeld.

Tabel 5.12 Variatie in de doordeweekse dagindeling: aantal kwartieren op opeenvolgende doordeweekse dagen waarop niet hetzelfde type bezigheid werd ontplooid (berekend op basis van vier typen bezigheden: arbeid/educatie, huishoudelijke zorgtaken, persoonlijke verzorging en vrije tijd; 0=laag, 96=hoog), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
maandag-dinsdag	24	25	26	25	26
dinsdag-woensdag	25	26	26	26	26
woensdag-donderdag	25	26	26	26	27
donderdag-vrijdag	27	27	29	29	29
gemiddeld over doordeweekse periode	25	26	27	26	27
geïndexeerd gemiddelde (1975=100)	100	102	106	104	107

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tussen 1975 en 1995 was er op individueel niveau sprake van een groeiende variatie in de dagindeling. In deze periode is het aantal kwartieren waarin men op opeenvolgende dagen een andere type activiteit onderneemt, gemiddeld met twee toegenomen, van 25 in 1975 naar 27 in 1995 (verandering significant op $p = 0,01$ niveau). Zo gemeten is de mate van variatie met 7% gegroeid en verloopt de dagindeling in 1995 wat minder routinematig dan in 1975. Deze toename in de variatie manifesteert zich over alle opeenvolgende doordeweekse dagen. Het verschil tussen de donderdag en de vrijdag is groter dan dat tussen andere opeenvolgende dagen. Dit bevestigt eerdere aanwijzingen die duiden op een uitzonderingspositie van de vrijdag ten opzichte van de andere doordeweekse dagen.

De variatiemaatstaf zoals hier uitgerekend, leent zich door zijn individuele karakter niet alleen voor analyses van volgtijdelijke verschillen, maar ook voor analyses van verschillen tussen groepen. Tabel 5.13 bevat de scores op de variatiemaatstaf in de vergelijking tussen de maandag en de dinsdag voor diverse maatschappelijke groeperingen over alle onderzochte jaren.

Wat opvalt, is dat de lichte stijging in de mate waarin de maandag verschilt van de dinsdag, zich binnen vrijwel elk van de onderscheiden categorieën heeft voorgedaan. Bij mannen en vrouwen, in bijna alle leeftijdsgroepen, bij ieder scholingsniveau en nagenoeg ongeacht de arbeidsmarktparticipatie nam de variatie iets toe.

Tabel 5.13 Variatie in de doordeweekse dagindeling: aantal kwartieren op maandag en dinsdag waarop niet hetzelfde type bezigheid werd ontplooid (berekend op basis van vier typen bezigheden: arbeid/educatie, huishoudelijke zorgtaken, persoonlijke verzorging en vrije tijd; 0=laag, 96=hoog), categorieën van de bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	24	25	26	25	26
naar geslacht					
man	21	22	23	23	23
vrouw	27	28	28	28	29
naar leeftijd					
12-19 jaar	22	22	22	21	20
20-34 jaar	25	26	27	26	27
35-49 jaar	25	24	27	26	27
50-64 jaar	25	24	26	26	27
65 jaar	25	26	26	25	26
naar opleidingsniveau ^a					
lager onderwijs	24	25	25	25	27
lbo, ulo, mavo	25	25	26	26	27
havo, vwo, mbo	24	26	27	26	26
hbo, wo	26	27	28	27	28
naar arbeidsmarktpositie					
scholier, student	22	24	23	22	22
werkende man (12 uur)	19	20	22	21	22
werkende vrouw (12 uur)	26	27	28	28	28
huisvrouw	28	28	30	29	31
werkzoekend, arbeidsongeschikt	25	25	25	26	27
vrouw 65-plus	28	29	27	26	27
man 65-plus	22	22	24	24	24
naar gezinsfase					
alleenstaand tot 40 jaar	–	33	30	27	28
kinderloos samenwonend tot 40 jaar	23	26	26	26	27
samenwonend, met kinderen	25	25	27	26	27
kinderloos samenwonend vanaf 40 jaar	23	24	26	25	26
alleenstaand vanaf 40 jaar	28	28	27	27	28
naar verzorgingspositie ^b					
kostverdiener zonder kinderen	15	20	21	–	–
kostverdiener met kinderen	21	18	22	22	19
tweeverdienende man zonder kinderen	–	24	21	22	24
tweeverdienende man met kinderen	–	20	22	21	23
huisvrouw zonder kinderen	28	27	29	29	31
huisvrouw met kinderen	28	28	29	29	30
tweeverdienende vrouw zonder kinderen	–	–	26	28	26
tweeverdienende vrouw met kinderen	–	–	31	33	31

^a Huidige of afgeronde opleiding van personen van 18 jaar en ouder.

^b (On)gehuwd samenwonende personen van 18 tot 65 jaar, werkend betekent minimaal 12 uur betaald werk in de onderzoeksweek.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Bijgevolg bleven de aanvankelijke onderlinge verschillen tussen de onderscheiden bevolkingscategorieën in de loop der jaren intact. Vrouwen kenden gemiddeld genomen steeds meer variatie in hun dagindeling dan mannen. Dit geldt zowel voor werkende als voor niet-werkende vrouwen. Niet alleen werkende mannen maar ook gepensioneerde mannen hadden een vastere dagindeling.

De 12-19-jarigen kenden sinds 1975 de minste variatie tussen de maandag en de dinsdag. Ze zijn bovendien de enige leeftijdsgroep waar de variatie niet toe- maar juist afnam. In het lage niveau van variatie doet de regelmaat van de schoolgang als 'tijdgever' zich gevoelen. Voor het lager wordende niveau van variatie speelt mogelijk het onder jongeren sterk toegenomen televisiekijken een additionele tijd-structurende rol. Opleidingsniveau differentieert weinig.

Behalve scholieren vallen ook werkende mannen op door de geringe variatie tussen hun maandag en dinsdag. Vrouwen, huisvrouwen het meest van al, kennen meer vrijheidsgraden in hun dagindeling.

De laatste gegevens uit de tabel suggereren dat tweeverdienende mannen een gevarieerder dagindeling hebben dan mannelijke kostwinners, maar tevens dat dit op huishoudensniveau wordt gecompenseerd doordat werkende vrouwen een vastere dagindeling hebben dan huisvrouwen. Dit doet vermoeden dat er gesommeerd over de partners geen verschillen bestaan tussen tweeverdieners- en kostwinnershuishoudens. Dit blijkt niet helemaal het geval te zijn. In de loop der jaren heeft de dagindeling van partners in tweeverdienershuishoudens in de regel wat meer variatie gekend dan in kostwinnershuishoudens (tabel 5.14). Dit bevestigt dat tweeverdienerschap meer georganiseerd vergt dan het traditionele kostwinner/huisvrouwschap (Elchardus 1996; Commissie Dagindeling 1997 en 1998).

Tabel 5.14 Verschillen^a tussen kostwinners- en tweeverdienershuishoudens in de variatie in de doordeweekse dagindeling: aantal kwartieren op maandag en dinsdag waarop niet hetzelfde type bezigheid werd ontplooid, gemiddeld per partner (berekend op basis van vier typen bezigheden: arbeid/educatie, huishoudelijke zorgtaken, persoonlijke verzorging en vrije tijd), samenwonende bevolking van 18 tot 64 jaar, 1975/1980 en 1995

	1975/1980	1995
kostwinnershuishouden	24,5	26,4
tweeverdienershuishouden	26,4	27,7

^a Verschillen gecorrigeerd voor de invloed van sekse, leeftijd, opleidingsniveau en aanwezigheid van kinderen in het huishouden.

Associatie-maat (bèta uit ANOVA): 0,07 bij verschil 1975/1980 ($p < 0,01$), .05 bij verschil 1995 ($p = 0,05$).

Bron: SCP (TBO'75-'95)

We kunnen concluderen dat de eerder geconstateerde groei in de variatie van de dagindeling op collectief niveau gepaard gaat met een toenemende variatie op individueel niveau. De kans dat de ene doordeweekse dag op dezelfde wijze verloopt als de andere, is tussen 1975 en 1995 kleiner geworden. Dit geldt voor nagenoeg de gehele bevolking, met jongeren als meest opvallende uitzondering. In tweeverdienershuishoudens verlopen de doordeweekse dagen minder routinematig dan in kostwinnershuishoudens.

5.6 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk werd gewezen op de betekenis van routines voor de vormgeving van het dagelijkse leven. Routines maken het leven voorspelbaar en staan toe dat we onze aandacht richten op belangrijker zaken. Tegelijk werd vastgesteld dat culturele, economische, technologische en sociale ontwikkelingen de routinematigheid van het dagelijks handelen leken te ondergraven.

De analyses in dit hoofdstuk wijzen inderdaad op een afnemende routinematigheid van het dagelijkse handelen. Er is een ontwikkeling gaande in de richting van deeltijdparticipatie. Mensen ondernemen vaker de ene dag andere activiteiten dan de andere dag. Voor een aantal activiteiten geldt dat er sprake is van geringere concentratie tijdens piektijden en van penetratie van tijdvakken die traditioneel voor andere activiteiten waren voorbestemd, zoals het uitwaaiëren van huishoudelijke zorgtaken tot in de avonden.

Tegelijk blijkt dat oude tijdsindelingen en collectieve ritmes zich niet gemakkelijk laten uitvlakken. Piekdagen mogen aan slijtage onderhevig zijn, het zijn en blijven piekdagen, ankerpunten waaromheen andere activiteiten worden gestructureerd. Ook ten aanzien van de verdeling van de activiteiten over de verschillende dagen van de week geldt dat de taakcom-

binatie en deeltijdparticipatie nog niet tot grote veranderingen hebben geleid. Maandag is wasdag gebleven en op vrijdag wordt nog altijd minder betaald werk en meer huishoudelijk werk verricht. En nog altijd wijken de doordeweekse dagen, ook de vrijdag, duidelijk af van de weekenddagen.

In meer dan een opzicht bevindt de samenleving zich tussen een oude en een nieuwe tijdsordening (Elchardus 1996; Breedveld 1999). Het verlangen om de tijd naar de eigen hand te kunnen zetten, leidt tot verzet tegen de als onnodig rigide beschouwde indeling van de tijd in vaste ritmes. Tegelijk blijkt dat de tijd zich niet gemakkelijk laat oprekken. Oude gewoontes zijn diep ingeslepen en de noodzaak om het handelen met anderen af te stemmen, impliceert dat de grenzen van het oude ritme niet eindeloos kunnen worden opgerekt.

's Avonds lijkt er meer ruimte te zijn om met de tijd 'te spelen' dan overdag.

Voor een beoordeling van de geschetste ontwikkelingen bestaat er eigenlijk nog te veel onduidelijkheid. Zo is niet duidelijk hoe ver het proces van ontroutinisering zich zal voortzetten. Behalve ontwikkelingen in de richting van ontroutinisering zijn er ook ontwikkelingen die weer meer structuur opleggen, zoals de toenemende arbeidsparticipatie. Verder bestaat er onduidelijkheid over de gevolgen van de hier geschetste ontwikkelingen voor de beleving van tijd. Ontroutinisering impliceert weliswaar dat men in het dagelijks leven minder op de 'automatische piloot' kan gaan, tegelijkertijd is het opleidingsniveau in de afgelopen decennia sterk gestegen. Wat ooit een complexe situatie leek, hoeft dat nu niet meer te zijn. Ook klok-kijken was ooit een vaardigheid die mensen zich nog moesten verwerven.

Dat het leren omgaan met minder routinematigheid met de nodige onzekerheid en weerstand gepaard zal gaan, leidt geen twijfel (vgl. Thompson 1967). Onderzoek en inspanningen van de commissie Dagindeling (1998) lijken erop te wijzen dat taakcombineerders en tweeverdieners de grotere variatie in hun dagindeling niet altijd als wenselijk ervaren.

De hoek waarin de oplossing voor het drukbezette leven van deze groeperingen wordt gezocht, kan mogelijk nieuwe problemen met zich meebrengen. De gedachten gaan vooral in de richting van meer flexibiliteit, meer variatie en minder routinematigheid. Een verdergaande ontwikkeling in de richting van deeltijdparticipatie betekent nog meer variatie in onze tijdsindeling, waarmee in het drukbezette leven van tweeverdieners en taakcombineerders mogelijk een nieuwe kopzorg wordt ingebracht.

Noten

- 1 Het belang van regelmaat en voorspelbaarheid in ons handelen is waarschijnlijk nergens met zoveel verbeeldingskracht beschreven als in de vertrouwensexperimenten van de ethnomethodoloog Garfinkel (1963). Als onderdeel van zijn experimenten met 'trust', vertrouwen, registreerde Garfinkel wat er gebeurde als personen anders dan op de gebruikelijke wijze reageerden op de stimuli van derden. Zo liet Garfinkel een van zijn handlangers nadrukkelijk doorvragen over de bedoelingen van een nietsvermoedende proefpersoon, zelfs als die bedoelingen naar reguliere standaarden niets te raden overlieten. De duidelijke bliken van onbegrip van de zijde van Garfinkels handlanger doorbraken gevestigde ideeën over het routinematige verloop van een tweegesprek, hetgeen bij de proefpersoon tot ongekende agitatie leidde.
Dichter bij de dagelijkse ervaring zijn de bevindingen over onregelmatig werken. In een studie naar de oorsprong van gezondheidsklachten onder flexibel werkenden komen Martens et al. (1995: 58) tot de conclusie dat het vooral de "hoge mate van onregelmatigheid" is die binnen deze groep tot gezondheids- en welzijnsklachten leidt. Behoud van regelmaat en voorspelbaarheid gelden sinds jaar en dag als de belangrijkste aanbevelingen voor het ontwerp van flexibele arbeidsroosters (Jansen 1987; Meijman et al. 1989).
- 2 Met de song van de Amerikaanse countryzangeres Dolly Parton, *Working nine to five (what a way to make a living)* als bekendste voorbeeld. Vergelijkbare voorbeelden in de meer formele literatuur worden geciteerd door Neustadter (1992).
- 3 Vijf dagen werken betekent hier: arbeid hebben verricht op vijf doordeweekse dagen. Of dat ook betekent dat mensen meer dan vroeger een formele vijf- dan wel een vierdaagse werkweek hebben, is niet gezegd. Overigens blijft de daling in het aandeel vijf-dagen-werkenden ook staan indien het werken in de weekends wordt meegenomen, en indien er voor iedere werkdag een ondergrens geldt van twee uur (in plaats van een kwartier).
- 4 Waarmee nog niet gezegd is dat eenzelfde percentage mannen en vrouwen een baan van 36, 38 of 40 uur heeft. Een aanzienlijk deel van vooral de vrouwen die op vijf doordeweekse dagen werken, werkt per dag minder dan acht uur.
- 5 Niet uit te sluiten valt dat een deel van het koken en afwassen hier buiten het blikveld blijft, omdat het minder dan vijftien minuten in beslag neemt. Deze kanttekening doet overigens weinig tot niets af aan de veranderingen in de tijd of aan de verschillen tussen mannen en vrouwen.
- 6 Uit marktonderzoek van Albert Heijn blijkt dat 48% van de personen van twaalf jaar en ouder de warme maaltijd in maximaal negentien minuten nuttigt (Albert Heijn 1997). Zie verder noot 5.
- 7 Wederom, gegeven de ondergrens van vijftien minuten. Verder moet rekening worden gehouden met alleenstaanden.
- 8 Alleen verschillen van meer dan 0.5% zijn in ogenschouw genomen.
- 9 Ook analyses met als basis niet de verdeling van tijd maar de participatiegraad per dag geven aan dat, op doordeweekse dagen, maandag wasdag is gebleven. Deze constatering laat onverlet dat er sprake is van een toename van het wassen en strijken in het weekeinde, die maakt dat erop beide weekeinddagen inmiddels evenveel tijd wordt besteed aan wassen en strijken als op dinsdag, woensdag, donderdag en vrijdag (maar nog altijd minder dan op maandag).
- 10 Bedoeld wordt het kwartier dat volgt op het tijdstip 24.00 uur. In het resterend deel van dit hoofdstuk zal dezelfde conventie gevoerd worden.
- 11 Hetgeen nog niet betekent dat 40% van de mensen tussen halfzes en kwartvoorzeven niet gegeten heeft. Zie noot 5 en noot 6.
- 12 De figuren bevatten niet veertien maar elf activiteiten. Kerkbezoek is niet meegenomen (zelden door de week), het lezen van kranten is opgenomen in de categorie lezen, en het onderscheid thuis en elders verrichte hobby's is komen te vervallen.
- 13 Diegenen die tv-kijken als secundaire activiteit hadden opgevat, niet meegeteld.
- 14 De dag bij uitstek om uit te gaan is, doordeweeks, de vrijdag. Uitgaan op vrijdag verschilt in zoverre van uitgaan op dinsdag dat de piek op vrijdagavond niet om 21.30 uur is maar om 22.30 uur, dat er ook na die piek meer mensen blijven uitgaan, en dat er 's middags meer wordt uitgegaan (te denken valt aan recepties enzovoort).
- 15 Uit de analyses van De Hart (1999: 161-164) blijkt dat het relatieve belang van de ochtenden voor het vrijwilligerswerk zich in 1995 over bijna alle dagen van de week voordoet, en in het tijdsbestek 1975-1995 bovendien aan kracht heeft gewonnen.
- 16 Hetgeen natuurlijk nog niet wil zeggen dat zich tussen de verschillende groeperingen in de bevolking geen verschillen kunnen hebben voorgedaan. In ieder geval verschilt het aandeel overdagse vrije tijd sterk naar de positie op de arbeidsmarkt. Werkenden (incl. deeltijdwerkenden) genieten 28% van hun doordeweekse vrije tijd overdag, studenten en scholieren 35%, en AOW'ers, werklozen en huisvrouwen gemiddeld 51%; zie ook Breedveld 1999, hoofdstuk vijf).
- 17 In vergelijking met 1975 is sport twee plaatsjes naar voren/boven geschoven, het luisteren naar radio en/of muziek vier, en het lezen een. In alle gevallen geldt dus dat het belang van de overdagse periode is afgenomen. Overigens is het uitgaan op vrijdag sterker geconcentreerd op de avonden dan op de dinsdag (in 1995: op vrijdag 23% overdag, tegen 32% op dinsdag).
- 18 Zoals eerder gesteld gaat de aandacht in dit hoofdstuk vooral uit naar dagelijkse routines. Voor een studie naar routines op het week- of maandniveau vormt de week c.q. de maand de logische meeteenheid.
- 19 Een dergelijke vraagstelling is vrij uitzonderlijk in het tijdsbestedingsonderzoek, maar niet uniek. Eerder hebben Vidakovic (1980) en Tacken en De Boer (1990) de tijdsbesteding over meerdere dagen met elkaar vergeleken. Hun analyses waren echter gebaseerd op eenmalig veldwerk. Ontwikkelingen door de jaren heen konden daarmee niet

worden aangegeven.

Ook Cullen heeft onderzoek gedaan naar routinematigheid in het dagelijks handelen (Cullen en Godson 1975; Cullen 1978). Cullens aanpak verschilde echter van die van Vidakovic en Tacken. Waar beide laatsten de tijdsbesteding over meerdere tijdstippen met elkaar vergeleken, vroeg Cullen zijn respondenten om per ondernomen activiteit aan te geven in welke mate die door routines werd gestuurd. Cullens aanpak is daarmee in hoge mate subjectivistisch, waar Vidakovic en Tacken vooral naar objectieve maatstaven voor routinematigheid zochten.

²⁰ In de analyses in dit hoofdstuk is alleen gekeken naar het televisiekijken als primaire activiteit. Televisie aanzetten wil hier dus zeggen: voor het eerst naar de televisie hebben gekeken als hoofdactiviteit, niet als nevenactiviteit.

6 De gezinsagenda

Sociale aspecten van het gezinsleven

Analyses van het gezinsleven hebben in de voorbije jaren dikwijls in het teken van de rolverdeling tussen de seksen gestaan. Tegen de achtergrond van de emancipatie van de vrouw en de kinderen werd het gezin vooral als een onderhandelingshuishouden beschouwd, met de taakverdeling tussen beide partners als voornaam agendapunt. Ook in het voorgaande kwam vooral dit verdelingsaspect van het huiselijke leven ter sprake.

Met een analyse van de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid is het gezinsleven echter geenszins uitputtend behandeld, integendeel. De nadruk op het gezin als toneel van onderhandelingen tussen de seksen beneemt welhaast het zicht op het gezin als samenlevingsvorm waarin beide partners niet op basis van overleg maar op basis van liefde samenleven en waarin kinderen opgroeien. Die zorg voor kinderen is meer dan een aspect van de taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Niet alleen het welbevinden van de ouders, maar ook dat van hun kinderen is in het geding. Ouderlijke zorg en aandacht zijn van wezenlijk belang voor de kinderen, los van de vraag wie van beide ouders daar de meeste tijd aan besteedt. Opvoeden vergt tijd en geduld. Deels vindt de opvoeding terloops plaats, tijdens andere bezigheden. Deels ook vormt het opvoeden van kinderen een bezigheid die beslag legt op de tijd van ouders. Als zodanig is het een van de bezigheden die aanspraak maakt op een plaats op de gezinsagenda.

In de Westerse wereld is affectie in de loop der eeuwen steeds bepalender geworden voor de omgangsvormen binnen het gezin, zowel in de relatie tussen man en vrouw als in de relatie tussen ouders en kinderen (Zwaan 1993). Heden ten dage geldt in het Westen een goede persoonlijke band tussen de partners als de veruit belangrijkste voorwaarde voor een gelukkig huwelijksleven. Eerlijkheid, wederzijds respect, waardering en begrip zijn de criteria waaraan de kwaliteit van een relatie wordt afgemeten. Binnen de Westerse wereld hechten Nederlanders verhoudingsgewijs zelfs sterker dan gemiddeld aan de kwaliteit van de persoonlijke band (Van den Akker et al. 1991: 104-106).

Dit gewaardeerde aspect van het gezinsleven moet in de praktijk van het dagelijkse gezinsleven met tal van verplichtingen en met tal van eveneens gewaardeerde recreatieve bezigheden concurreren. De toegenomen participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt heeft bij gelijkblijvende mannelijke deelname een vollere en complexere gezinsagenda tot gevolg gehad. Behalve dat de totale arbeidsduur van een gezin groeide, werd het ook problematischer om de uiteenlopende ritmes van de gezinsleden op elkaar af te stemmen. Waar huisvrouwen voorheen een bufferfunctie tussen de verschillende dagritmes vervulden, komen die ritmes nu rechtstreeks met elkaar in botsing (Elchardus 1996: 29-31). De congestie van de gezinsagenda wordt nog versterkt doordat volwassenen in een slinkende hoeveelheid vrije tijd meer activiteiten trachten te realiseren (zie hoofdstuk 2). Een en ander heeft de vraag opgeroepen of gezinnen nog wel tijd hebben om gezin te zijn (Daly 1997).

Informatie over de tijdsbesteding is een goed aanknopingspunt voor de bestudering van de feitelijke realisatie van het zo gewaardeerde affectieve aspect van het gezinsleven. Hoewel niet zonder beperkingen, biedt het tijdsbestedingsonderzoek de mogelijkheid om de ontwikkelingen van de gezinsagenda sinds 1975 te analyseren.

Een sterk punt van dit onderzoeksmateriaal is dat het niet berust op waarderingen of intenties, maar op gerapporteerd gedrag. Hoewel een afwijking in de richting van het sociaal wenselijk geachte niet geheel uit te sluiten is, vormt gerapporteerd gedrag binnen een sluitend tijds-

budget een goede basis voor een schatting van de mate waarin gezinsleden, binnen de restricties van ieders dagelijkse bezigheden, daadwerkelijk tijd voor elkaar genomen hebben. Dat laatste vormt gelijk een eerste beperking van het tijdsbestedingsonderzoek. De informatie beperkt zich tot de kwantiteit van de gezamenlijk doorgebrachte tijd, zonder dat bekend is of die tijd ook als 'quality time' ervaren wordt. Een tweede beperking is dat dit onderzoek de tijdsbesteding van individuen in kaart brengt, niet die van (ouder)paren of van complete gezinnen met kinderen. Daardoor kan wel de vraag beantwoord worden *hoe* Nederlanders hun tijd doorbrengen, maar blijft de vraag *met wie* ze dat doen onbeantwoord. Bekend is welke activiteiten men onderneemt, onbekend is in wiens/wier gezelschap men dat doet. Met betrekking tot de gezinsagenda betekenen deze beperkingen dat over de hoeveelheid tijd die gezinsleden gezamenlijk doorbrengen, slechts ten dele en soms slechts bij benadering uitspraken gedaan kunnen worden, terwijl over de aard van de activiteiten die men gezamenlijk onderneemt, slechts weinig informatie voorhanden is.¹

In dit hoofdstuk worden vijf aspecten van de gezinsagenda belicht: de tijd die men (gezamenlijk) thuis doorbrengt (§ 6.2), de tijd die men contact met huisgenoten onderhoudt (§ 6.3), de tijd die ouders expliciet vrijmaken voor intensieve contacten met hun kinderen (§ 6.4), de tijd die men aan huiselijke contacten met derden besteedt (§ 6.5) en de frequentie waarmee men 's avonds samen met huisgenoten eet (§ 6.6). Daaraan voorafgaand wordt, als eerste verkenning van ontwikkelingen die het gezinsleven raken, de tijdsbesteding van Nederlanders in de loop van de avond beschreven, omdat de avond het dagdeel is waarin in beginsel de meeste tijd met andere gezinsleden kan worden doorgebracht (§ 6.1).

Het eerste aspect van de gezinsagenda dat in kaart wordt gebracht, is de mate waarin gezinsleden samen zijn. Aangezien de mate waarin gezinsleden er gezamenlijk op uit trekken, zich aan de waarneming van het tijdsbestedingsonderzoek onttrekt, concentreert de analyse zich op het huiselijke gezinsleven. Strikt genomen valt ook de mate waarin men gezamenlijk thuis is, buiten het gezichtsveld van het tijdsbestedingsonderzoek. Wel is echter van verschillende bevolkingscategorieën bekend wanneer men zich thuis bevindt, zodat het mogelijk is een schatting te maken van de kans dat de leden van gezinnen elkaar thuis treffen (§ 6.2).

Een tweede blik op de gezinsagenda behelst een inventarisatie van de hoeveelheid tijd die men door de jaren heen pratend met huisgenoten doorbracht, en de tijd die men uittrok om thuis te eten. De tijd die men met huisgenoten praat verwijst rechtstreeks naar het aspect van de persoonlijke band in het gezinsleven. Daarnaast biedt ook de maaltijd in huiselijke kring gelegenheid tot contact tussen huisgenoten (§ 6.3).

Ten derde staat bij een aantal aspecten van de ouderrol niet de verzorging *van* maar het contact *met* kinderen centraal. Het gaat hierbij om de volgende activiteiten: voorlezen aan kinderen, praten met kinderen, spelletjes doen met kinderen en tochtjes maken met kinderen. De ontwikkelingen in de hoeveelheid tijd die ouders in dergelijke contacten met hun kinderen steken, worden beschreven en naar gezinstype uiteengelegd (§ 6.4).

Huiselijke sociale contacten met derden (op visite gaan en visite ontvangen) hebben weliswaar geen betrekking op contacten tussen gezinsleden onderling, maar vinden wel plaats in de huiselijke (gezins)situatie van de ontvangende partij. Daarmee completeren dergelijke gegevens een schets van de gezinsagenda (§ 6.5).

Tenslotte is bij één aspect van het gezinsleven wel een toespitsing naar de mate van gezamenlijkheid mogelijk, te weten het gezelschap waarin men 's avonds at. De informatie zal op-nieuw naar gezinstype worden gedifferentieerd (§ 6.6).

Deze aspecten van de tijdsbesteding geven een beeld van ontwikkelingen in de sociale aspecten van het gezinsleven sinds 1975 en vormen elementen van een antwoord op de vraag of het (huiselijke) gezinsleven hechter dan wel losser geworden is. In de slotparagraaf (§ 6.7) worden de voornaamste bevindingen gerecapituleerd en becommentarieerd.

Tot besluit van deze inleiding wordt kort ingegaan op twee reeds genoemde aspecten van de waardering van het gezinsleven. Ten eerste wordt, wellicht ten overvloede, vastgesteld dat het gezinsleven zeer gewaardeerd wordt. Op het verzoek om van een zestal onderwerpen aan te geven hoe belangrijk men dat voor het leven vindt, kwam het gezin als belangrijkste naar voren

(tabel 6.1). Tevens blijkt echter dat het gezin concurrentie ondervindt van andere zaken die men eveneens van groot belang vindt, vooral van vrienden en bekenden, van vrije tijd en van werk. Deze constatering onderstrepen zowel het belang van de gezinsagenda als object van studie, als de waarde van het tijdsbestedingonderzoek als middel om het gezinsleven in concurrentie met andere belangrijke geachte en om tijd vragende zaken te bestuderen.

Tabel 6.1 Het belang van zaken des levens, geordend naar belangrijkheid, bevolking van 18 jaar en ouder, 1990 (in procenten)

	zeer belangrijk	tamelijk belangrijk	niet erg belangrijk	helemaal niet belangrijk
gezin	81	12	5	2
vrienden en bekenden	59	36	4	1
vrije tijd	50	41	7	1
werk	50	40	8	2
politiek	11	42	34	13
godsdienst	21	22	28	28

Bron: World Values Studies 1990 (SCP-bewerking)

Ten tweede werd opgemerkt dat affectie de bepalende factor voor de omgangsvormen binnen het gezin is, zodat een analyse van de verdeling van taken het gezinsleven geenszins uitputtend behandelt. Ter illustratie hiervan is van een vijftal elementen van een relatie weergegeven hoe belangrijk men die vindt voor een goed huwelijk (tabel 6.2). Daaruit blijkt dat affectieve aspecten als respect, trouw en begrip van aanzienlijk meer belang voor een goed huwelijk geacht worden dan de verdeling van huishoudelijke taken.

Tabel 6.2 Elementen van een goed huwelijk^a, geordend naar belang, bevolking van 18 jaar en ouder, 1990 (in procenten)

	zeer belangrijk	tamelijk belangrijk	niet zo belangrijk
wederzijds respect en waardering	93	7	0
trouw	87	12	1
begrip en verdraagzaamheid	86	14	0
kinderen	55	27	17
verdeling huishoudelijke taken	34	46	20

^a Deze vijf elementen van een gelukkig huwelijk zijn uit een lijst van 13 gelicht, die verder o.a. welvaart en gelijkgezindheid bevatte.

Bron: World Values Studies 1990 (SCP-bewerking)

De nu volgende schets van het gezinsleven is enerzijds incompleet, omdat slechts gegevens over de tijdsbesteding van individuen voorhanden zijn, maar anderzijds realistisch, omdat het gaat om de tijd die in het dagelijks leven daadwerkelijk in de sfeer van het gezin wordt doorgebracht, onder omstandigheden van concurrentie met andere tijdsbestedingen.

6.1 De avond

We kennen de tijdsbesteding van individuen, niet die van paren of van ouders en hun kinderen. Bijgevolg is wel bekend wat mensen doen, maar niet in wiens of wier gezelschap. Niettemin geeft een blik op de activiteiten waarmee men in de loop van de avond in de weer is, een eerste antwoord op de vraag of het gezinsleven 's avonds onder druk staat. Wanneer, bijvoorbeeld, zou blijken dat men 's avonds in veel groter getale dan voorheen betaald werk verricht, op pad is of televisiekijkt, zou dat een eerste indicatie zijn dat de hoeveelheid tijd die gezinsleden voor elkaar uittrekken, is afgenomen. Een globaal overzicht van trends in de tijdsbesteding in de loop van de avond (tabel 6.3) geeft echter geen aanleiding te concluderen dat het gezinsleven sinds 1975 sterk onder druk is komen te staan.

Televisiekijken is de verreweg belangrijkste tijdsbesteding in de avonduren gebleven. Aan het begin en het eind van de avond groeide het percentage televisiekijkers, maar van 19.00 uur tot 21.00 uur moest de televisie wat van haar dominantie prijsgeven.

Wel is er gedurende de gehele avond sprake van toegenomen mobiliteit, waarbij zij aangevendend dat de avondlijke mobiliteit na 1990 minder groeide dan in het daaraan voorafgaande decennium. Tenzij men zich frequenter in het gezelschap van gezinsleden verplaatst, is de toegenomen mobiliteit mogelijk ten koste gegaan van de hoeveelheid tijd die met gezinsleden wordt doorgebracht.

Een aanzienlijk en in omvang toenemend deel van de bevolking wordt in de loop van de avond door de beoefening van sport en hobby's in beslag genomen. Ook hier geldt dat naar mate dit niet in het gezelschap van gezinsleden gebeurt, dit de met gezinsleden doorgebrachte tijd beconcurrert.

Enkele van de in tabel 6.3 vermelde gegevens houden directer verband met het gezinsleven. Dit geldt vooral voor de tijd dat men thuis eet. Er is een aanzienlijke afname van het percentage van de bevolking dat rond de klok van zessen thuis eet (een vermindering van 31% in 1975 tot 24% in 1995). Dit hangt deels samen met de trend dat men de avondmaaltijd thuis op een later tijdstip gebruikt (+2% rond 19.00 uur, +1% rond 20.00 uur). Men eet slechts in zeer geringe mate 's avonds vaker dan voorheen buitenshuis (die toename bedraagt niet meer dan enkele tienden van procenten op de vroege avonduren). Wel houdt de afname van het deel van de bevolking dat om 18.00 uur 's avonds thuis eet tevens verband met de afname van de hoeveelheid tijd die men voor eten uittrekt. Thuis eten nam in 1995 gemiddeld een uur per week minder in beslag dan in 1975, een extra uur dat niet aan etentjes in restaurants besteed wordt. Dat men minder tijd tafelend doorbrengt, verkleint de kans dat men om 18.00 uur aan tafel zit. Omdat men gespreider over de avond eet en daar minder tijd voor neemt, zit nu een kleiner deel van de Nederlanders rond de klok van zessen aan tafel dan voorheen.

Er valt een teruggang waar te nemen in het deel van de bevolking dat in de loop van de avond de tijd neemt voor huiselijke sociale contacten (op visite gaan, visite ontvangen, praten met huisgenoten). Daar staat een geringere toename van sociale activiteiten tegenover, zoals de deelname aan het verenigingsleven. De teruggang in huiselijke sociale contacten wordt dus deels gecompenseerd door de toename van niet-huiselijke contacten.

Met betrekking tot de gezinsagenda, het onderwerp van dit hoofdstuk, is het echter belangrijker te constateren dat er steeds minder tijd wordt ingeruimd voor huiselijke sociale contacten. Dit houdt verband met de huishoudensverdunning, in het bijzonder met het groeiende aantal alleenstaandenuishoudens. In hoeverre ook binnen gezinnen minder tijd voor contacten met gezinsleden wordt vrijmaakt, komt in de volgende paragrafen ter sprake.

Tabel 6.3 Bezigheden^a 's avonds, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	3	3	4	5	6	2	2	2	2	2
19.00-19.15 uur	3	3	3	4	4	3	3	3	3	2
20.00-20.15 uur	3	3	3	4	4	3	3	3	3	3
21.00-21.15 uur	3	2	3	3	3	2	3	3	3	3
22.00-22.15 uur	2	2	2	3	2	2	2	2	2	1
23.00-23.15 uur	1	1	1	2	2	0	1	1	1	0
24.00-00.15 uur	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	22	24	24	24	24	6	7	6	7	8
19.00-19.15 uur	16	18	18	17	19	4	5	5	6	6
20.00-20.15 uur	6	7	7	6	8	5	5	4	5	5
21.00-21.15 uur	2	3	3	3	4	3	3	3	4	4
22.00-22.15 uur	2	2	2	2	3	3	3	3	4	4
23.00-23.15 uur	2	2	2	2	2	3	3	3	3	3
24.00-00.15 uur	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	31	31	30	27	24	1	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	8	8	8	8	10	1	1	1	1	1
20.00-20.15 uur	4	5	5	5	5	0	1	1	1	1
21.00-21.15 uur	2	3	3	2	2	0	0	0	1	1
22.00-22.15 uur	2	2	2	2	2	0	0	0	0	0
23.00-23.15 uur	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	9	8	7	7	7	2	2	2	2	3
19.00-19.15 uur	10	8	8	8	8	3	4	4	4	5
20.00-20.15 uur	13	12	11	12	11	4	5	5	5	6
21.00-21.15 uur	16	15	14	14	14	5	6	6	6	6
22.00-22.15 uur	15	15	13	13	12	4	5	5	6	6
23.00-23.15 uur	11	10	9	8	8	3	4	4	4	4
24.00-00.15 uur	4	4	3	3	3	1	1	1	1	1
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	0	1	1	1	1	5	6	7	6	6
19.00-19.15 uur	1	1	1	1	1	6	9	10	9	9
20.00-20.15 uur	2	2	1	1	2	7	10	10	10	10
21.00-21.15 uur	2	2	2	2	3	8	12	13	12	11
22.00-22.15 uur	2	1	1	1	1	7	10	11	10	9
23.00-23.15 uur	1	1	1	1	1	4	4	5	4	4
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	televisiekijken					slapen				
18.00-18.15 uur	3	3	5	6	9	2	2	2	2	2
19.00-19.15 uur	25	23	23	23	20	2	2	2	2	2
20.00-20.15 uur	38	38	40	37	35	1	1	1	1	1
21.00-21.15 uur	37	37	36	35	34	3	3	3	3	3
22.00-22.15 uur	29	29	32	31	31	11	10	10	10	11
23.00-23.15 uur	11	13	20	18	16	41	40	37	38	39
24.00-00.15 uur	1	2	6	5	5	82	80	76	76	77

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tussen 1975 en 1995 gaf het deel van de bevolking dat 's avonds werkt, een bescheiden groei te zien, vooral in het begin van de avond. Betaald werk was echter niet de enige bezigheid die

mensen 's avonds frequenter ondernamen, noch was het de bezigheid die 's avonds de sterkste groei vertoonde. Grotere delen van de bevolking werden in de avonduren door mobiliteit, sociale participatie, sport en hobby's in beslag genomen. Bovendien maakte de avondlijke deelname aan deze bezigheden een sterkere groei door dan betaald werk. Bijgevolg lijkt er weinig reden om een eventuele ontwrichting van het huiselijke gezinsleven op het conto van de toename van betaald werk in de avonduren te schrijven. Tot in 1995 had de flexibilisering van arbeidstijden geen grote gevolgen voor het gezinsleven. Daarbij dient te worden aange-tekend dat de liberalisering van winkel- en arbeidstijden pas na de laatste peiling in oktober 1995 haar beslag kreeg.

Tenzij men televisiekijken beschouwt als een sociale bezigheid die bij uitstek kenmerkend is voor een hecht gezinsleven, maakt de televisie in de avonduren al decennia lang de grootste inbreuk op het gezinsleven, en een veel grotere dan betaalde arbeid. Veel hangt hierbij af van het referentiepunt dat men kiest. Wie in de komst van de televisie de teloorgang van vroegere huiselijkheid ziet, zal de dominantie van het televisiekijken in de besteding van de avonduren negatief waarderen. Anderzijds kan het gezamenlijk bekijken en becommentariëren van televisieprogramma's ook als gezinsactiviteit worden beschouwd. Als reactie op het beeld dat de Britse socioloog Urry schetst van individualisten, die ieder op hun eigen kamer en op hun eigen tijd hun eigen keus uit hun favoriete zenders en video's bekijken, verkrijgt het televisiekijken in gezinsverband welhaast de gedaante van de goede oude tijd. "No sense remains of the authentic, shared watching of a particular programme", schreef hij met kennelijke spijt (Urry 1994: 139).

6.2 Thuis

Het eerste aspect van de gezinsagenda dat meer gedetailleerd in kaart wordt gebracht, is de mate waarin gezinsleden samen zijn. Ondanks allerhande moderne communicatiemiddelen is fysieke nabijheid een noodzakelijke voorwaarde om intensieve contacten te kunnen onderhouden. In deze paragraaf gaat het erom hoe vaak gezinsleden samen zijn en welke ontwikkelingen zich daarin voordeden. Behalve gegevens over de gehele bevolking worden uitsplitsingen naar enkele bevolkingscategorieën en naar de gezinssituatie gepresenteerd. Omdat de mate waarin gezinsleden gezamenlijk eropuit trekken zich aan de waarneming van het tijdsbestedingsonderzoek onttrekt, beperkt deze analyse zich tot het huiselijke gezinsleven. Strikt genomen valt ook de mate waarin men gezamenlijk thuis is, buiten ons gezichtsveld. Wel is bekend wie zich wanneer thuis bevond, zodat het mogelijk is een schatting te maken van de kans dat de gezinsleden elkaar thuis treffen. Hoewel uit het gegeven dat gezinsleden tegelijk thuis zijn, niet mag worden afgeleid dat men dan voortdurend gezamenlijke activiteiten onderneemt, kan die fysieke nabijheid thuis wel worden opgevat als een noodzakelijke voorwaarde voor gezamenlijk thuis doorgebrachte tijd.

Met bepaalde onderstellingen kan de kans worden berekend dat de leden van een *virtueel* gezin met werkende vader, verzorgende moeder en 12-19-jarige thuiswonende kinderen op een zeker moment, bijvoorbeeld rond de klok van zessen 's avonds, thuis zijn. Evenzo kan een schatting worden gemaakt van de kans dat dan het hele gezin thuis is. Dergelijke schattingen kunnen ook voor andere gezinstypen, zoals tweeverdienershuishoudens, worden berekend. Door voor de diverse peiljaren dergelijke schattingen te maken, wordt een indicatie verkregen van ontwikkelingen in de gezamenlijkheid van het gezinsleven thuis.

Overdag is het grootste deel van de bevolking van huis, terwijl 's avonds het grootste deel van de bevolking zich thuis bevindt (tabel 6.4). Daarnaast doen zich in de loop van de dag twee

kleinere golfbewegingen voor. Ten eerste zijn er tussen de middag meer mensen thuis dan 's ochtends en 's middags; ten tweede is vroeg in de avond een groter deel van de bevolking thuis dan midden op de avond, terwijl men zich tegen het eind van de avond in overgrote meerderheid weer huiswaarts begeven heeft.

Ondanks het globale niveau van de gegevens - voor de gehele bevolking is per tijdstip berekend welk percentage gemiddeld over de zeven dagen van de week thuis is - zijn er enkele ontwikkelingen te onderkennen. Sinds 1980 bevindt men zich zowel overdag als 's avonds gestaag minder thuis, een trend die midden op de dag het sterkst is. Daarnaast waren de twee golfbewegingen binnen het bestek van de dag aan slijtage onderhevig. Vooral de piek in het deel van de bevolking dat tussen de middag thuis is, erodeerde sterk. Deels houdt dit verband met de toegenomen arbeidsparticipatie, deels met het gegeven dat het onder mensen die betaald werk verrichten, minder dan vroeger de gewoonte is om rond het middaguur naar huis gaan. In 1980 at 30% van de beroepsbevolking tussen de middag thuis, in 1995 nog slechts 15%. Ook het patroon dat men rond zes uur massaal thuis is, dat een deel van de bevolking daarna het huis verlaat, om vervolgens na negen uur weer naar huis terug te keren, is in de loop der tijd wat afgevlakt. Deze afvlakking is er vooral aan te wijten dat minder mensen aan het begin van de avond thuis zijn. Meer dan voorheen is men dan nog aan het werk, al met sociale participatie, sport en hobby's in de weer, of onderweg.

Tabel 6.4 Thuis, in het kwartier volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven dagen van de onderzoekswEEK, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
07.00-07.15 uur	91	91	91	89	88
08.00-08.15 uur	73	74	74	72	70
09.00-09.15 uur	58	58	58	57	54
10.00-10.15 uur	48	49	48	47	45
11.00-11.15 uur	44	45	44	42	40
12.00-12.15 uur	52	52	50	49	45
13.00-13.15 uur	57	56	52	49	45
14.00-14.15 uur	46	46	43	42	38
15.00-15.15 uur	43	44	42	41	38
16.00-16.15 uur	48	50	48	47	44
17.00-17.15 uur	61	64	63	61	57
18.00-18.15 uur	78	79	77	76	73
19.00-19.15 uur	77	76	75	73	72
20.00-20.15 uur	71	71	70	68	68
21.00-21.15 uur	72	72	72	70	70
22.00-22.15 uur	76	76	76	76	75
23.00-23.15 uur	83	84	84	83	83
24.00-00.15 uur	91	92	91	91	90

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De vervolganalyses zijn gericht op de mate van huiselijkheid in de loop van de avond, omdat de invulling van dat dagdeel het minst door de ritmen van arbeid en studie gedicteerd wordt en het meest naar eigen believen kan worden ingevuld. Op twee tijdstippen, rond de klok van zessen en rond de klok van achten, is de mate waarin men zich thuis bevond, met enkele sociaal-demografische kenmerken in verband gebracht. In tweede instantie is thuis zijn op elk heel uur onderscheiden naar de plaats die men in het gezin inneemt.

Mannen zijn en waren, vooral om 18.00 uur, minder vaak thuis dan vrouwen (tabel 6.5). Dat werkende vrouwen in dit opzicht meer met werkende mannen dan met huisvrouwen gemeen

hebben, duidt erop dat dit vooral met de arbeidsmarktpositie samenhangt. Men is 's avonds meer thuis als men niet werkt of studeert. Participatie in het arbeids- of onderwijsbestel houdt mensen vooral in de vroege avonduren meer van huis.

Avondlijke uithuizigheid houdt sterk verband met opleidingsniveau. Hoger opgeleiden bevinden zich 's avonds aanzienlijk minder vaak thuis dan lager opgeleiden, een verschil dat in de loop der jaren groter werd.

Naar leeftijd bezien waren 20-34-jarigen in 1995 veruit het minst aan huis gebonden. Deze situatie bestond in 1975 nog niet. Vooral op die leeftijd is men vroeg op de avond minder thuis (vgl. hoofdstuk 2), mogelijk omdat men op die leeftijd minder vaak dan vroeger de verantwoordelijkheid voor een gezin draagt, waardoor meer vrijheid tot een uithuizige besteding van de avonduren is ontstaan. Of deze interpretatie hout snijdt, zal nog blijken.

Tabel 6.5 Deel van de bevolking van 12 jaar en ouder dat 's avonds thuis is, in het kwartier volgend op 18.00 uur en 20.00 uur, uitgesplitst naar enkele bevolkingsgroepen, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	18.00-18.15 uur					20.00-20.15 uur				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	78	80	77	76	73	71	71	70	68	68
naar geslacht										
man	75	76	73	73	68	68	69	67	66	65
vrouw	82	83	81	79	77	74	73	73	70	70
naar leeftijd										
12-19 jaar	75	78	74	72	73	61	66	65	65	65
20-34 jaar	73	73	71	69	62	67	66	64	62	59
35-49 jaar	81	81	77	76	74	75	74	72	67	71
50-64 jaar	83	83	83	82	77	76	71	74	73	69
65 jaar	83	86	85	87	86	79	82	81	80	79
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	82	86	83	85	85	76	77	75	75	78
lbo, ulo, mavo	79	79	79	80	78	71	71	72	70	71
havo, vwo, mbo	72	73	74	73	71	68	66	67	66	65
hbo, wo	77	72	71	69	64	64	65	68	64	63
naar arbeidsmarktpositie										
scholier/student	77	77	74	72	71	65	66	66	64	64
werkende man (12 uur)	71	72	68	67	61	64	65	64	63	63
werkende vrouw (12 uur)	69	71	70	67	67	61	59	64	58	63
huisvrouw	87	88	86	86	82	80	78	77	74	73
werkzoekend/arbeidsongeschikt	83	80	77	76	75	71	73	70	69	65
vrouw 65-plus	80	86	86	86	87	76	81	82	81	80
man 65-plus	86	85	84	89	85	84	82	80	79	78

^a Huidige of hoogste afgeronde opleiding van personen van 18 jaar of ouder.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Overigens is de gemiddelde trend onder de bevolking als geheel niet noodzakelijk een optelling van de trends binnen de onderscheiden bevolkingsgroepen (Van den Broek 1996). Een voorbeeld hiervan in tabel 6.5 is de uitsplitsing van de mate waarin mensen om 20.00 uur thuis zijn, naar opleidingsniveau. Het aandeel van de bevolking dat rond de klok van acht uur 's avonds thuis is, daalde tussen 1975 en 1995 sterker dan binnen de diverse opleidingscategorieën. Dat het gemiddelde onder de gehele bevolking toch zo sterk daalde, is te wijten aan de wat veranderende bevolkingsopbouw naar onderwijsniveau. Als gevolg van de gegroeide onderwijsdeelname daalde de proportie lager opgeleiden en groeide het aandeel hoger opgeleiden. Vanwege deze verandering in de bevolkingssamenstelling (een zgn. compositie-

effect) kwamen er steeds meer mensen met de voor een hoog opleidingsniveau karakteristieke mate van uithuizigheid en steeds minder mensen die zo veel thuis zijn als voor een lage opleiding kenmerkend is.

Ook rond de klok van zessen is dit effect van belang. Enerzijds zijn hoogopgeleiden om die tijd veel minder vaak thuis zijn dan voorheen. Anderzijds is door de stijging van het scholingsniveau een groter deel van de bevolking tot die uithuizige bevolkingscategorie gaan behoren.

Voor meer inzicht in de concrete gezinssituatie is een uitsplitsing naar type gezinslid gemaakt. Die uitsplitsing geeft informatie over de mate waarin personen met uiteenlopende rollen in het gezinsleven - kind, partner, vader of moeder - 's avonds thuis zijn. In het verlengde daarvan kunnen schattingen worden gemaakt van de kans dat verschillende typen gezinsleden tegelijk thuis zijn.

Een vijftal typen gezinsleden wordt hier onderscheiden: (1) thuiswonend kind in de leeftijd van twaalf tot en met negentien jaar; (2) (on)gehuwd samenwonende man zonder thuiswonende kinderen; (3) (on)gehuwd samenwonende vrouw zonder thuiswonende kinderen; (4) (on)gehuwd samenwonende man met thuiswonende kinderen; en (5) (on)gehuwd samenwonende vrouw met thuiswonende kinderen. Voor de volledigheid en ter vergelijking is ook de mate waarin alleenstaanden in de loop van de avond thuis zijn, in kaart gebracht. Teneinde de alleenstaanden en de samenwonenden zonder thuiswonende kinderen, wat leeftijd betreft, vergelijkbaar te houden met de ouders van thuiswonende kinderen, is de leeftijd van 65 jaar als bovengrens aangehouden.²

De algemene trend dat men in 1995 's avonds, en vooral vroeg in de avond, minder frequent thuis is dan voorheen, wordt in de regel bij elk type gezinslid waargenomen (tabel 6.6). Uiteraard bestaan tussen die typen verschillen in het aanvangsniveau van huiselijkheid en in het tempo waarin men uithuiziger werd.

Het traditionele beeld dat een moeder veelal thuis is, vindt in zoverre bevestiging dat vrouwen met thuiswonende kinderen telkens het frequentst thuis waren. Niettemin delen zij in de algemene trend naar een grotere uithuizigheid. Midden op de avond groeide de uithuizigheid van dit type gezinslid zelfs sterker dan gemiddeld. Het niveau van huiselijkheid van samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen benaderde in 1975 nog enigszins dat van vrouwen met thuiswonende kinderen. Gedurende de twee voorbije decennia kwam daar echter verandering in, doordat samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen aanzienlijk sterker uithuizig werden.

Ook onder samenwonende mannen zonder thuiswonende kinderen nam de uithuizigheid gedurende de gehele avond aanmerkelijk toe. Des te opmerkelijker is het dat vaders geen deel hebben aan de algemene trend naar grotere uithuizigheid. Alleen rond etenstijd waren samenwonende mannen met thuiswonende kinderen in 1995 vaker van huis dan in 1975. Dat ze aan het begin van de avond minder thuis zijn dan voorheen, houdt er verband mee dat ze rond die tijd vaker nog aan het werk of onderweg zijn (zie tabel B6.5). Later op de avond zijn vaders meer thuis dan voorheen, hetgeen op een grotere mannelijke deelname aan het avondlijke gezinsleven duidt.

Als gevolg van de toegenomen uithuizigheid van moeders en de toegenomen huiselijkheid van vaders zijn die twee typen gezinsleden in dit opzicht meer op elkaar gaan lijken. Hoewel moeders nog steeds vaker thuis zijn dan vaders, zijn beide ouderrollen wat dit betreft meer gelijkenis gaan vertonen. Bovendien compenseren deze tegengestelde bewegingen elkaar, zodat ouders gemiddeld genomen niet vaker van huis zijn.

Zowel voor samenwonende vrouwen als voor samenwonende mannen geldt dat de zorg voor

thuiswonende kinderen in de afgelopen twee decennia sterker onderscheidend is geworden voor de mate waarin men 's avonds thuis is. Behalve rond zessen is niet sekse maar ouder-schap bepalend.

Tabel 6.6 Deel van de bevolking van 12 tot 65 jaar dat 's avonds thuis is, in het kwartier volgend op het hele uur, uitgesplitst naar type gezinslid, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

het kwartier volgend op	18.00 uur	19.00 uur	20.00 uur	21.00 uur	22.00 uur	23.00 uur	24.00 uur
thuiswonende kinderen van 12-19 jaar							
1975	75	69	61	67	73	81	90
1980	79	72	66	70	78	86	93
1985	74	68	65	73	81	86	92
1990	73	66	66	72	80	86	91
1995	73	64	66	73	81	86	92
alleenstaanden							
1975	79	79	73	67	71	78	87
1980	66	68	61	62	65	75	82
1985	64	65	61	61	66	73	81
1990	62	62	58	60	64	71	80
1995	59	63	58	59	64	73	82
samenwonende mannen zonder thuiswonende kinderen							
1975	72	76	71	71	74	81	92
1980	73	71	62	65	68	80	88
1985	73	72	66	66	70	80	90
1990	73	70	63	66	71	80	89
1995	62	67	62	63	69	79	85
samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen							
1975	83	81	73	74	75	87	94
1980	79	77	71	70	74	83	91
1985	79	78	71	73	77	85	92
1990	78	75	67	69	74	85	92
1995	72	71	64	66	72	82	90
samenwonende mannen met thuiswonende kinderen							
1975	75	76	70	70	74	82	90
1980	75	74	71	72	74	81	92
1985	74	73	71	72	76	84	91
1990	72	73	69	71	76	83	92
1995	69	74	70	73	77	85	92
samenwonende vrouwen met thuiswonende kinderen							
1975	87	86	80	80	82	88	94
1980	86	83	77	77	81	88	94
1985	86	83	77	77	81	88	94
1990	84	80	73	75	79	87	94
1995	83	81	74	76	81	89	95

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Alleenstaanden behoorden in 1975 reeds tot het 's avonds uithuizige deel van de bevolking. Sindsdien nam hun uithuizigheid meer dan gemiddeld toe. Daardoor zijn ze nu op ieder uur van de avond de groep waarvan zich het geringste deel thuis bevindt. De relatief sterke uithuizigheid van alleenstaanden draagt extra bij aan de gemiddelde trend naar meer uithuizigheid onder de bevolking, omdat de groep alleenstaanden sterk in omvang is gegroeid.

Niet alleen vaders van thuiswonende kinderen waren op sommige uren van de avond in 1995 meer thuis dan voorheen. Dit geldt ook voor thuiswonende kinderen in de leeftijd van twaalf tot en met negentien jaar. Vroeg in de avond zijn ze uithuiziger geworden, maar vanaf 20.00 uur zijn ze vaker thuis. Waar die jeugdige groep in 1975 rond de klok van negen uur

nog de geringste proportie thuisverblijvenden kende, was het in 1995 de groep die, na hun moeders, het meest frequent thuis kon worden aangetroffen.

In de regel zijn de verschillende typen gezinsleden deelgenoot aan de algemene trend dat men 's avonds, en vooral in het begin van de avond, minder vaak thuis is dan vroeger. Twee typen gezinsleden geven een gedeeltelijke afwijking van dit algemene patroon te zien: thuiswonende kinderen en vaders van thuiswonende kinderen zijn na het begin van de avond juist vaker thuis.

Op grond van deze gegevens over de huiselijkheid van de verschillende typen gezinsleden kunnen schattingen worden gemaakt van de kans dat mensen tegelijk met andere gezinsleden thuis zijn. Een eerste indruk wordt verkregen door voor elk meetjaar voor elk uur van de avond de kans te berekenen dat twee personen tegelijk thuis zijn (door de kans dat iemand thuis is, te kwadrateren). Die kans is in de loop der jaren op nagenoeg elk avonduur kleiner geworden, het meest in het begin van de avond (tabel 6.7).

Tabel 6.7 Kans dat twee personen van de bevolking van 12 tot 65 jaar 's avonds tegelijk thuis zijn, in het kwartier volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
18.00-18.15 uur	61	63	59	58	53
19.00-19.15 uur	59	58	56	53	52
20.00-20.15 uur	50	50	49	46	46
21.00-21.15 uur	51	52	52	49	49
22.00-22.15 uur	57	58	58	56	56
23.00-23.15 uur	69	70	71	69	69
24.00-00.15 uur	86	84	82	82	82

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Uit deze algemene indruk kan echter niet worden opgemaakt wat de doorwerking in concrete huiselijke situaties is. Zojuist bleek immers dat niet ieder type gezinslid op elk uur minder vaak thuis is. Op grond van de informatie over de mate waarin de diverse typen gezinsleden thuis zijn, kunnen toegespitste schattingen worden gemaakt van de kans dat verschillende typen gezinsleden elkaar 's avonds thuis treffen.

De kans dat een type gezinslid tegelijk met een ander type gezinslid thuis is, wordt verkregen door vermenigvuldiging van de kansen dat die twee typen gezinsleden thuis zijn (op basis van tabel 6.6). De kans dat een thuiswonend kind in 1995 om 18.00 uur tegelijk met een vader thuis was, is het product van de kans dat een thuiswonend kind thuis was, en de kans dat een vader thuis was ($.729 \times .694 = .506$). Op vergelijkbare wijze kunnen kansen voor andere combinaties berekend worden. Door dit voor meerdere peiljaren te doen, ontstaat een beeld van de ontwikkelingen in de huiselijkheid van het gezinsleven (tabel 6.8).

Overigens staat dit beeld nog steeds op enige afstand van de concrete gezinssituatie, omdat de schattingen niet gebaseerd zijn op feitelijke informatie over de situatie binnen gezinnen, maar op de bevolkingsgemiddelden voor de diverse typen gezinsleden. Berekening op basis van dergelijke gemiddelden levert een schatting op van de situatie in gezinnen bij de gratie van de veronderstelling dat de kans dat het ene gezinslid op enig moment niet thuis is, onafhankelijk is van de kans dat een ander gezinslid op dat moment niet thuis is. Wellicht proberen gezinsleden hun uithuizigheid op elkaar af te stemmen, bijvoorbeeld doordat de één een bezoek aflegt terwijl de ander een sport beoefent, waarna ze rond dezelfde tijd huiswaarts gaan, of door gezamenlijk naar de film te gaan. Naar de mate waarin gezinsleden hun uithuizigheid onderling coördineren, onderschatten berekeningen als hier gepresenteerd de kans dat de leden van een concreet gezin tegelijk thuis zijn.³ Hoewel de hoogte van de berekende kans dat

de verschillende typen gezinsleden elkaar thuis treffen, dus niet verabsoluteerd mag worden, geeft de trend in die kans wel een indicatie van de ontwikkeling in de huiselijkheid binnen gezinnen.

Tabel 6.8 Kans dat twee of meer leden van een gezin 's avonds tegelijk thuis zijn, bevolking van 12 tot 65 jaar, naar type gezinslid, in het kwartier volgend op 18.00 uur, 20.00 uur en 22.00 uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995
18.00-18.15 uur					
paar zonder thuiswonende kinderen:					
man en vrouw thuis	59	58	58	56	44
gezin met thuiswonende kinderen:					
man en vrouw thuis	65	65	63	61	57
moeder en kind thuis	65	68	64	61	60
vader en kind thuis	56	59	54	53	51
moeder, vader en één kind thuis	49	51	47	45	42
moeder, vader en twee kinderen thuis	37	40	35	33	31
20.00-20.15 uur					
paar zonder thuiswonende kinderen:					
man en vrouw thuis	51	44	47	43	39
gezin met thuiswonende kinderen:					
man en vrouw thuis	56	55	54	50	52
moeder en kind thuis	49	51	50	48	49
vader en kind thuis	43	47	46	45	46
moeder, vader en één kind thuis	34	36	35	33	34
moeder, vader en twee kinderen thuis	21	24	23	22	22
22.00 - 22.15 uur					
paar zonder thuiswonende kinderen:					
man en vrouw thuis	55	50	54	53	49
gezin met thuiswonende kinderen:					
man en vrouw thuis	61	60	62	60	62
moeder en kind thuis	54	57	61	61	62
vader en kind thuis	60	63	65	64	65
moeder, vader en één kind thuis	45	47	50	48	50
moeder, vader en twee kinderen thuis	33	36	41	39	40

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Vooraf rond de klok van zessen is de kans dat gezinsleden tegelijk thuis zijn, kleiner geworden. Het meest van al geldt dit voor samenwonende paren zonder kinderen. Maar ook in gezinnen met kinderen nam de kans af, dat gezinsleden om zes uur tegelijk thuis zijn. Dit geldt in gelijke mate voor de kans dat beide ouders elkaar thuis treffen, en voor de kans dat ouder(s) en kind(eren) thuis zijn.

Rond de klok van achten is het beeld anders en gedifferentieerder. Opnieuw nam de kans elkaar thuis te treffen vooral onder samenwonenden zonder kinderen af. In mindere mate geldt dit ook voor de partners in een gezin met kinderen. Het gezamenlijk thuis zijn van ouders en kinderen heeft in de loop der jaren evenwel geen neergang ondergaan. Later op de avond treedt nog meer differentiatie op. Om 22.00 uur werd alleen de kans kleiner dat samenwonenden zonder kinderen tegelijk thuis zijn. Dat deed zich op deze tijd van de avond in geen van de andere onderzochte gezinssituaties voor. De kans dat partners met thuiswonende kinderen zich tegelijk thuis bevinden, bleef door de tijd nagenoeg stabiel, terwijl de kans dat kinderen en ouders tegelijk thuis zijn in de twee voorbije decennia juist is toegenomen.

De onder de bevolking als geheel toegenomen uithuisigheid wordt vooral gedragen door paren zonder kinderen en door alleenstaanden. Thuiswonende kinderen en vaders delen niet

in de trend naar grotere uithuizigheid. Om die reden vormt de gemiddelde toename van de uithuizigheid geen directe bedreiging voor het huiselijke gezinsleven.

De kans dat ouders en kinderen tegelijk thuis zijn, verminderde om 18.00 uur, bleef stabiel om 20.00 uur en groeide om 22.00 uur. De kans dat partners elkaar thuis treffen nam in de regel wel af, sterker onder paren zonder thuiswonende kinderen dan onder ouders van thuiswonende kinderen. Deze analyses van het huiselijke gezinsleven weerspreken het beeld dat gezinsleden elkaar nog slechts sporadisch en vluchtig bij koelkast en magnetron zouden treffen.

6.3 Contact met huisgenoten

Affectie is bepalend geworden voor de omgangsvormen in het Westerse gezin. Daarmee is de kwaliteit van de persoonlijke band tussen gezinsleden van groot belang. Goede persoonlijke banden in het gezinsleven veronderstellen een intensief contact tussen de gezinsleden. De hoeveelheid tijd die men contact met huisgenoten heeft, verwijst rechtstreeks naar de positie van het gezinsleven in de concurrentie met andere bezigheden die in het dagelijks leven de aandacht vragen.

Praten met huisgenoten vormt een van de bezigheden die respondenten in het tijdsbestedingsonderzoek kunnen rapporteren. Aangezien het in dit onderzoek ontbreekt aan informatie over gezamenlijk met gezinsleden ondernomen activiteiten, vormt het praten met huisgenoten de belangrijkste indicator voor de tijd die men inruimt voor het onderhouden van een persoonlijke band met huisgenoten. Thuis eten biedt eveneens gelegenheid tot contact met huisgenoten. Om die reden wordt in dit verband tevens de hoeveelheid tijd die gemoeid is met thuis gebruikte maaltijden, geanalyseerd.

Bij praten met huisgenoten als tijdsbesteding gaat het niet om korte of terloopse gesprekjes, maar om langdurige gesprekken die respondenten minimaal één kwartier als voornaamste bezigheid rapporteren. Kortere praatjes alsmede gesprekken tijdens andere hoofdbezigheden, bijvoorbeeld tijdens een autorit of de afwas, vallen dus buiten onze waarneming. Niettemin vormt de intensieve communicatie met huisgenoten een graadmeter van de plaats van de persoonlijke band in het dagelijks gezinsleven.

Deze graadmeter duidt ondubbelzinnig op een teruggang (tabel 6.9). Voor gesprekken met huisgenoten werd in 1975 nog bijna tweemaal zo veel tijd ingeruimd als in 1995. Wellicht worden er vanwege de vollere agenda meer korte gesprekken gevoerd of wordt er meer in combinatie met andere bezigheden gepraat. Dit laat onverlet dat er minder tijd wordt ingeruimd om eens langere tijd met huisgenoten te praten.

De neergang van het gesprek met huisgenoten heeft zich onder elk van de onderscheiden bevolkingscategorieën voorgedaan. Tevens trad een zekere nivellering op. Anders dan voorheen verschillen bevolkingsgroepen nauwelijks nog in de tijd die men met huisgenoten praat. Alleen leeftijd geeft enige tekening te zien: 35-49-jarigen nemen daar meer tijd voor dan jongeren of ouderen. Enerzijds is dit opmerkelijk, omdat die leeftijd eerder als de drukste levensfase werd aangemerkt. Anderzijds hoeft dit niet te verbazen, want in deze leeftijdsgroep bevinden zich weinig alleenstaanden. Ondanks de drukte in deze levensfase prikkelt het gezinsverband kennelijk toch tot het voeren van gesprekken.

Tabel 6.9 Praten met huisgenoten en telefoneren, bevolking van 12 jaar en ouder, uitgesplitst naar enkele bevolkingsgroepen, 1975-1995 (in uren per week)

	praten met huisgenoten					telefoneren				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975 ^b	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	2,9	2,6	2,1	2,0	1,6	–	0,4	0,5	0,6	0,7
naar geslacht										
man	3,0	2,8	2,0	2,1	1,6	–	0,2	0,3	0,3	0,4
vrouw	2,8	2,5	2,2	2,0	1,7	–	0,6	0,7	0,9	1,0
naar leeftijd										
12-19 jaar	2,3	2,1	1,8	1,5	1,3	–	0,2	0,2	0,3	0,3
20-34 jaar	2,6	2,6	2,1	2,0	1,5	–	0,4	0,5	0,6	0,7
35-49 jaar	3,6	3,0	2,3	2,5	2,1	–	0,4	0,5	0,6	0,8
50-64 jaar	2,7	3,2	2,4	2,3	1,7	–	0,5	0,6	0,7	0,8
65 jaar	3,4	2,0	1,7	1,2	1,4	–	0,7	0,6	0,8	1,0
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	2,9	2,5	1,9	1,7	1,6	–	0,4	0,5	0,6	0,8
lbo, ulo, mavo	3,2	2,6	2,3	2,1	1,7	–	0,5	0,5	0,5	0,7
havo, vwo, mbo	3,1	3,2	2,2	2,1	1,6	–	0,5	0,6	0,6	0,8
hbo, wo	2,6	3,3	2,3	2,3	1,9	–	0,5	0,7	0,8	1,0
naar arbeidsmarktpositie										
scholier/student	1,9	2,2	1,9	1,7	1,4	–	0,2	0,3	0,3	0,5
werkende man (12 uur)	2,8	2,7	2,0	2,2	1,6	–	0,2	0,2	0,3	0,4
werkende vrouw (12 uur)	2,7	2,5	2,1	1,8	1,6	–	0,4	0,6	0,7	0,9
huisvrouw	3,0	2,8	2,5	2,3	1,8	–	0,6	0,8	1,0	1,1
werkzoekend/arbeidsongeschikt	4,4	3,5	1,9	2,4	2,2	–	0,3	0,3	0,4	0,7
vrouw 65-plus	2,5	1,6	1,4	1,0	1,1	–	0,3	0,4	0,4	0,6
man 65-plus	4,7	2,6	2,3	1,6	1,7	–	1,0	0,8	1,2	1,2

^a Huidige of hoogste afgeronde opleiding van personen van 18 jaar of ouder.

^b In 1975 niet apart in activiteitenlijst opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De teruggang van het praten met huisgenoten overtreft de groei van gesprekken per telefoon royaal. De afname van het 'face to face'-gesprek met huisgenoten wordt dus niet door een toegenomen gebruik van de telefoon gecompenseerd.

De gezamenlijke maaltijd in huiselijke kring biedt de gelegenheid tot contact met huisgenoten. Het tijdsbestedingsonderzoek geeft geen uitsluitsel over de vraag of men in het gezelschap van andere leden van het gezin eet, maar wel over de vraag hoeveel tijd met thuis eten gemoeid was. Evenals thuis doorgebrachte tijd (§ 6.2) wordt ook thuis eten hier opgevat als een mogelijkheid tot contact met gezinsleden.

Gemiddeld trokken Nederlanders in 1995 per week één uur minder uit om thuis te eten dan in 1975, een trend die zich in grote lijnen binnen de gehele bevolking voordeed (tabel 6.10). De vrijgekomen tijd is nauwelijks gebruikt om buiten de deur (op het werk of in een restaurant) te eten.

Eten thuis wordt vaker met televisiekijken gecombineerd. In absolute termen was die trend als volgt: 1975: 0,4 uur; 1980: 0,4 uur; 1985: 0,5 uur; 1990: 0,6 uur; 1995: 0,9 uur. Deze toename valt samen met de groei van het aantal commerciële zenders dat de Nederlandse kijkersmarkt bedient. Tussen 1990 en 1995 deden RTL5, SBS6 en Veronica hun intrede. Bij nadere beschouwing blijkt dat de toename van het televisiekijken tijdens het eten vrijwel volledig voor rekening van de commerciële zenders komt. Tijdens het eten werd zowel in 1990 als in 1995 gemiddeld 0,3 uur per week naar de Hilversumse netten gekeken, terwijl de tijd dat men tijdens het eten naar de commerciële zenders keek, steeg van 0,2 uur in 1990 tot 0,5 uur in 1995. Doordat de tijd besteed aan thuis eten afnam, groeide het percentage van de etenstijd dat naar de televisie gekeken werd snel, vooral sinds 1990.

De vermindering in het eten thuis geldt min of meer gelijkelijk voor elk van de onderscheiden bevolkingscategorïën. Het televisiekijken tijdens het eten heeft ongeacht geslacht en opleidingsniveau ingang gevonden. Leeftijd geeft in dit opzicht echter wel tekening te zien. Vooral 20-34-jarigen nuttigen hun avondeten voor de buis.

Tabel 6.10 Eten thuis en in restaurants (in uren per week) en het aandeel van de thuis aan eten bestede tijd met televisiekijken als nevenactiviteit (in procenten), bevolking van 12 jaar en ouder, uitgesplitst naar enkele bevolkingsgroepen, 1975-1995

	thuis eten			in restaurants eten			tv-kijken tijdens eten thuis		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
gehele steekproef	9,1	8,9	8,2	0,3	0,3	0,4	4	6	12
naar geslacht									
man	8,8	8,6	7,7	0,4	0,4	0,5	4	5	12
vrouw	9,5	9,3	8,8	0,2	0,3	0,4	4	6	12
naar leeftijd									
12-19 jaar	7,8	7,6	7,4	0,2	0,1	0,3	3	5	10
20-34 jaar	7,8	7,6	6,5	0,4	0,4	0,4	5	8	18
35-49 jaar	9,8	9,3	8,4	0,3	0,4	0,5	4	6	10
50-64 jaar	10,0	10,1	9,4	0,2	0,3	0,5	3	4	10
65 jaar	11,4	10,8	10,7	0,1	0,2	0,4	5	4	9
naar opleidingsniveau ^a									
lager onderwijs	10,0	9,8	9,4	0,2	0,2	0,2	4	5	12
lbo, ulo, mavo	9,2	9,5	9,0	0,3	0,2	0,3	4	6	11
havo, vwo, mbo	8,1	8,4	8,0	0,3	0,5	0,5	4	7	13
hbo, wo	8,6	8,6	7,5	0,4	0,5	0,8	2	4	14
naar arbeidsmarktpositie									
scholier/student	8,0	7,8	7,3	0,2	0,2	0,2	3	5	13
werkende man (12 uur)	7,8	7,3	6,4	0,5	0,4	0,5	4	6	13
werkende vrouw (12 uur)	6,7	7,2	7,1	0,3	0,4	0,6	3	7	15
huisvrouw	10,3	10,3	9,6	0,2	0,2	0,4	4	6	11
werkzoekend/arbeidsongeschikt	9,6	10,3	9,9	0,3	0,3	0,5	4	5	10
vrouw 65-plus	10,7	10,4	10,4	0,1	0,2	0,3	6	4	9
man 65-plus	12,5	11,9	11,3	0,1	0,3	0,5	3	4	10

^a Huidige of hoogste afgeronde opleiding van personen van 18 jaar of ouder.

Bron: SCP (TBO"75-95)

Eerder bleek dat er minder tijd wordt ingeruimd voor gesprekken met huisgenoten. Nu kan tevens worden vastgesteld dat eten steeds minder gelegenheid tot contact met huisgenoten biedt: er wordt minder tijd uitgetrokken om thuis te eten, terwijl een groter deel van die krappere hoeveelheid tijd wordt aangewend om tijdens het eten naar de televisie te kijken. Dit lijkt erop te duiden dat persoonlijke contacten in het gezinsleven onder druk staan. Alvorens die conclusie te kunnen trekken, moet evenwel eerst worden bezien of deze trends onder de bevolking als geheel ook op de situatie in gezinnen van toepassing zijn. Daartoe is opnieuw nagegaan of voornoemde trends ook voor de diverse typen gezinsleden gelden. In de regel is dat wel het geval (tabel 6.11), waarbij aangetekend dat alleenstaanden in 1995 voor de muziek uitliepen. Vanwege hun groeiende aantallen legt hun 'extreme' gedrag extra gewicht in de schaal.⁴

De gestage teruggang van de hoeveelheid tijd die Nederlanders met huisgenoten praten geldt voor alle typen gezinsleden. De neergang in deze vorm van persoonlijk contact doet zich dus ook binnen gezinnen voor.

De bezuiniging op de tijd die wordt ingeruimd voor de maaltijd thuis treft, men eveneens bij elk type gezinslid aan, met name onder samenwonenden zonder thuiswonende kinderen. Bij

kinderen en moeders is die afname echter minder dan gemiddeld, zodat de maaltijd voor een deel van het gezinsleven minder aan betekenis heeft ingeboet dan de trends in de bevolking-gemiddelden suggereren.

Kinderen en volwassenen met thuiswonende kinderen delen in de trend om tijdens het eten televisie te kijken, een combinatie van bezigheden die echter sneller om zich heen grijpt onder alleenstaanden en onder paren zonder thuiswonende kinderen. Ook hier geldt dat het huise-lijke gezinsleven minder onder druk staat dan gemiddelde trends doen vermoeden.

Tabel 6.11 Praten met huisgenoten en thuis eten (in uren per week) en het deel van de thuis aan eten bestede tijd met televisiekijken als nevenactiviteit (in procenten), bevolking van 12 tot 65 jaar, uitgesplitst naar type gezinslid, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
thuiswonende kinderen van 12-19 jaar					
praten met huisgenoten	2,2	2,0	1,7	1,4	1,2
thuis eten	7,7	7,6	7,6	7,5	7,3
tv-kijken tijdens eten thuis (%)	3	2	5	5	10
alleenstaanden					
praten met huisgenoten	–	2,3	1,0	1,0	0,8
thuis eten	–	7,0	6,2	6,0	6,2
tv-kijken tijdens eten thuis (%)	–	5	6	11	21
samenwonende mannen zonder thuiswonende kinderen					
praten met huisgenoten	2,6	3,1	2,3	2,2	2,0
thuis eten	8,7	8,7	8,5	8,5	7,1
tv-kijken tijdens eten thuis (%)	5	4	7	9	17
samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen					
praten met huisgenoten	3,1	2,5	2,6	2,2	1,7
thuis eten	9,2	8,8	8,5	8,3	7,9
tv-kijken tijdens eten thuis (%)	4	5	6	8	15
samenwonende mannen met thuiswonende kinderen					
praten met huisgenoten	3,5	3,2	2,3	2,7	2,1
thuis eten	8,9	9,3	8,5	8,5	7,8
tv-kijken tijdens eten thuis (%)	4	3	5	7	9
samenwonende vrouwen met thuiswonende kinderen					
praten met huisgenoten	3,2	2,8	2,6	2,4	2,1
thuis eten	10,3	10,1	10,3	9,6	9,6
tv-kijken tijdens eten thuis (%)	4	6	7	7	9

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Nederlanders vinden steeds minder tijd om een gesprek met huisgenoten te voeren en om thuis te eten, terwijl men recentelijk tijdens het eten meer televisiekijkt. De afname van het praten met huisgenoten doet zich ook voor onder personen die in gezinsverband leven. Beide andere trends, daarentegen, zijn minder op gezinnen van toepassing. Het persoonlijke contact tussen gezinsleden staat in gezinnen met thuiswonende kinderen minder onder druk dan de trends in de bevolking-gemiddelden doen vermoeden.

6.4 Aandacht voor kinderen

De bemoeienis van ouders met hun kinderen laat zich uiteenleggen in verzorging van kinderen enerzijds en contact met of aandacht voor kinderen anderzijds. Bij dat laatste gaat het om voorlezen, praten, spelletjes doen en tochtjes maken.

Naast deze activiteiten, die bij uitstek op de persoonlijke band met kinderen betrekking hebben, bieden tal van andere activiteiten de mogelijkheid tot ouder-kindinteractie. Het ontbreekt echter aan informatie over gezamenlijk ondernomen activiteiten. Niettemin geeft

een analyse van de tijd die ouders vrijmaken om aandacht aan hun kinderen te schenken, een beeld van ontwikkelingen binnen gezinnen en van verschillen tussen gezinsvormen in het contact tussen ouders en kinderen.

Er blijkt zich geen neergang te hebben voorgedaan in de hoeveelheid tijd die ouders aan hun kinderen besteden door hen voor te lezen, met hen te praten, spelletjes met hen te doen en tochtjes met hen te maken. Integendeel, nadat die aandacht zich van 1975 tot 1990 op een constant niveau bevond, hebben ouders daar sinds 1990 meer tijd voor gevonden (tabel 6.12).

Tabel 6.12 Contact met kinderen door ouders van thuiswonende kinderen, uitgesplitst naar enkele groepen, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	1,6	1,6	1,5	1,6	1,9
naar geslacht					
man	1,3	1,3	1,1	1,0	1,3
vrouw	2,0	1,8	1,9	2,2	2,4
naar leeftijd					
20-34 jaar	2,9	2,9	3,1	3,5	3,9
35-49 jaar	1,3	1,3	1,2	1,4	1,7
50-64 jaar	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
naar opleidingsniveau ^a					
lager onderwijs	1,1	0,8	1,0	0,8	0,8
lbo, ulo, mavo	1,9	1,8	1,4	1,5	1,4
havo, vwo, mbo	1,5	2,1	2,3	1,7	2,3
hbo, wo	1,9	2,2	1,7	2,1	2,3
naar arbeidsmarktpositie					
werkende man (12 uur)	1,3	1,3	1,0	1,1	1,3
werkende vrouw (12 uur)	—	1,6	1,6	1,6	2,2
huisvrouw	2,0	2,0	2,0	2,3	2,6

^a Huidige of hoogste afgeronde opleiding van personen van 18 jaar of ouder.

Bron: SCP (TBO"75-'95)

Vrouwen (zowel werkende vrouwen als huisvrouwen) en ouders in de leeftijd van 20 tot 35 jaar hebben het meeste contact met hun kinderen. Het verschil tussen de seksen werd in de loop der jaren niet kleiner maar groter. Dit weersprekt de gedachte dat het bij de groeiende bemoeienis van mannen met hun kinderen vooral om de krenten in de pap zou gaan en duidt er niet op dat mannen vooral de leukere aspecten van het gezinsleven met kinderen naar zich toe trekken. Integendeel, de duur van de aandacht van vaders voor kinderen bevond zich in 1995 met 1,3 uur op hetzelfde niveau als in 1975, terwijl de duur van de verzorging met 0,4 uur was toegenomen tot 1,4 uur. Wel bestaat bij mannen een kleiner deel van de bemoeienis met kinderen uit verzorgende taken dan bij vrouwen (52% versus 64%).

Het verschil in de duur van het contact naar leeftijd werd groter. Vooral jonge ouders besteden steeds meer aandacht aan hun kinderen. Opleiding werd eveneens sterker onderscheidend. Hoger opgeleiden gingen gestaag meer aandacht aan hun kinderen schenken, lager opgeleiden minder.

Tot nu toe is wel de gezinssituatie maar niet de positie van de partners op de arbeidsmarkt geanalyseerd. Verschillen tussen kostwinners- en tweeverdienershuishoudens bleven daardoor nog onbesproken.⁵ Het bestaan van die verschillen wordt verkend door de aandacht van ouders voor hun kinderen af te zetten tegen hun positie op de arbeidsmarkt. Gezien het doel van deze analyse zijn eenoudergezinnen en gezinnen waarin geen van de ouders betaald werk verricht, buiten beschouwing gelaten. In tabel 6.13 is de tijd die ouders door praten, voorlezen, spelletjes doen en tochtjes maken in contact staan met hun kinderen, uitgesplitst naar sekse en naar de positie van henzelf en van hun partner op de arbeidsmarkt.

Tabel 6.13 Contact met kinderen door samenwonende ouders van thuiswonende kinderen, uitgesplitst naar positie op arbeidsmarkt van beide partners, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
niet-werkende vrouw met werkende man	2,3	2,2	2,2	2,5	2,7
werkende vrouw met werkende man	–	1,6	1,8	2,1	2,4
werkende man met niet-werkende vrouw	1,4	1,6	1,2	1,2	1,2
werkende man met werkende vrouw	1,0	0,9	0,9	1,0	1,4

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Niet-werkende vrouwen hadden telkens de meest langdurige contacten met hun kinderen, steeds dichter gevolgd door werkende vrouwen. Zoals eerder al bleek, hebben mannen in tijd uitgedrukt minder aandacht voor hun kinderen dan vrouwen.

Vaders die alleen de kost verdienen, vormen een uitzondering op de regel dat de duur van het contact met kinderen in 1995 op een hoger niveau ligt dan bij eerdere metingen. De duur van hun contact met kinderen is licht afgenomen en ligt nu op een lager niveau dan dat van vaders in tweeverdienersgezinnen. Bijgevolg is de rolverdeling tussen de seksen in gezinnen met een kostverdienende man en een huisvrouw gaandeweg traditioneler geworden.

De achtergrond hiervan kan zijn dat het tweeverdienerschap minder ingang gevonden heeft onder mensen die sterk aan seksspecifieke rollen hechten. Naarmate meer mensen met rekkelijke opvattingen over sekserollen tot tweeverdienershuishoudens gingen behoren, raakten mensen met traditionele opvattingen sterker (over)vertegenwoordigd onder degenen die in alleenverdienershuishoudens leven.

Combinatie van gegevens over de aandacht van 'typen' ouders voor hun kinderen levert informatie op over de totale tijd die een ouderlijk paar voor dergelijke contacten weet vrij te maken. Optelling van de duur van het ouder-kindcontact van niet-werkende vrouwen met een werkende man bij de duur van dat contact van werkende mannen met niet-werkende vrouw geeft een indicatie van de totale duur van het ouder-kindcontact in gezinnen met een mannelijke kostwinner en een zorgende moeder. Evenzo biedt sommatie van de tijd die mannen en vrouwen in tweeverdienershuishoudens vrijmaken voor contact met hun kinderen, zicht op de totale duur van het ouder-kindcontact in dat type huishouden (tabel 6.14).

In 1980 vonden ouders in tweeverdienershuishoudens aanzienlijk minder tijd voor aandacht voor hun kinderen dan ouders in gezinnen waarin alleen de man werkt. Tweeverdienersparen bleven in dit opzicht gemiddeld 1,3 uur per week of ongeveer eenderde achter op paren die bestonden uit een mannelijke kostwinner en een huisvrouw. Dit verschil was in 1995 nagenoeg ongedaan gemaakt. De totale duur van het ouder-kindcontact besloeg toen zowel in tweeverdienersgezinnen als in kostwinnersgezinnen met een werkende vader en een zorgende moeder een kleine vier uur.

Vrouwen in tweeverdienersgezinnen besteden iets minder tijd aan contact met hun kinderen dan huisvrouwen in traditionele kostwinnersgezinnen. Dit verschil tussen wordt echter gedeels gecompenseerd doordat mannen in tweeverdienersgezinnen meer tijd voor hun kinderen vrijmaken dan mannen die alleen de kost verdienen.

Tabel 6.14 Contact met kinderen door ouderparen van thuiswonende kinderen, uitgesplitst naar positie op arbeidsmarkt van beide partners, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
kostwinnersgezin (man werkt, vrouw werkt niet)	3,7	3,8	3,4	3,7	3,9
tweeverdienersgezin (man en vrouw werken)	–	2,5	2,7	3,1	3,8

– Te weinig cases.

In 1995 maakten ouders meer tijd vrij om met hun kinderen te praten, ze voor te lezen, spelletjes met ze te doen en tochtjes met ze te maken dan in de twee voorafgaande decennia. Vooral bij jonge en bij hoogopgeleide ouders is dit pakket van activiteiten een grotere plaats op de gezinsagenda in gaan nemen. De aanvankelijke achterstand die tweeverdienersgezinnen in dit opzicht hadden, is ongedaan gemaakt.

Gezien de bevolkingscategorieën waaronder die trend zich aftekende, is het niet onwaarschijnlijk dat het contact met kinderen in de toekomst een nog prominentere plaats op de gezinsagenda zal gaan innemen. De proporties hoogopgeleiden en tweeverdieners in de bevolking zijn immers groeiende. Als het niveau van aandacht voor kinderen in deze groepen hoog blijft of nog verder stijgt, zullen kinderen een nog grotere plaats op de gezinsagenda gaan innemen. De beslissing om een gezin te stichten neemt de gedaante aan van een etappe in een zorgvuldig uitgestippeld traject, waarin bewust tijd voor het project ouderschap is vrijgemaakt. Dat noties als 'quality time' en onthaasting weerklank vinden, voedt de verwachting dat intensief contact met de kinderen in de nabije toekomst een belangrijk punt op de gezinsagenda zal blijven.

6.5 Huiselijke sociale contacten met derden

Behalve met thuiswonende gezinsleden onderhouden mensen in de huiselijke sfeer ook sociale contacten met derden, door bij familie, vrienden of kennissen op visite te gaan of hen thuis te ontvangen. Dergelijke huiselijke sociale contacten hebben weliswaar geen betrekking op contacten tussen gezinsleden onderling, maar vinden wel plaats in de gezinssituatie van de ontvangende partij. Daarmee completeren die contacten de schets van de agenda van het huiselijk gezinsleven, te meer daar ze ook contacten omvatten tussen ouders en kinderen die niet meer in het ouderlijk huis wonen, contacten die indirect op het gezinsleven betrekking hebben.

In de loop van twintig jaar verminderde de hoeveelheid tijd die Nederlanders in huiselijke sfeer met derden bijeen waren met anderhalf uur tot een kleine zeven uur per week in 1995 (tabel 6.15). Vooral onder ouderen was de teruggang sterk. Onder mannen en vrouwen daalde die tijdsbesteding in gelijke mate, zodat het verschil tussen de seksen intact bleef. Vrouwen besteedden daar per week ruim twee uur meer aan dan mannen. Onder hoger opgeleiden verliep de erosie van huiselijke sociabiliteit sneller dan onder lager opgeleiden.

Het percentage mensen dat gedurende de onderzoekswEEK geen visite ontving, noch bij anderen op visite ging, nam in de loop der jaren iets toe. Het in aanleg reeds bestaande verschil tussen de seksen werd groter. Bij vrouwen lag het percentage personen dat in een week geen huiselijke sociale contacten met derden onderhield, in 1995 nagenoeg op hetzelfde niveau als in 1975, terwijl dat percentage bij mannen ruim 4% steeg. Het verschil tussen de seksen in procentpunten verdubbelde van 4% in 1975 tot 8% in 1995.

De sterkste verandering voltrok zich onder jongeren. Het aandeel jongeren dat in een week in de huiselijke sfeer geen familie, vrienden en kennissen ontmoette, nam toe van 15% tot 25%.

Tabel 6.15 Huiselijke sociale contacten met derden (in uren per week) en deel van de bevolking dat dergelijke contacten in de onderzoekswEEK niet had (in procenten), bevolking van 12 jaar en ouder, uitgesplitst naar enkele bevolkingsgroepen, 1975-1995

	huiselijke sociale contacten (in uren)					mensen zonder huiselijke sociale contacten (in procenten)				
	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
gehele steekproef	8,4	8,0	7,4	7,2	6,9	8	8	8	10	10
naar geslacht										
man	7,3	7,1	6,5	6,1	5,8	10	12	12	14	14
vrouw	9,4	8,8	8,3	8,2	8,0	6	5	5	7	6
naar leeftijd										
12-19 jaar	5,9	4,9	4,7	4,6	4,7	16	20	21	25,	25
20-34 jaar	9,0	8,9	8,3	8,0	7,8	4	5	4	8	7
35-49 jaar	7,7	7,2	6,9	6,4	6,0	9	9	9	8	10
50-64 jaar	8,7	9,0	7,6	7,6	7,5	6	5	6	7	7
65 jaar	11,2	9,7	9,2	8,7	7,9	5	5	5	7	8
naar opleidingsniveau ^a										
lager onderwijs	8,6	8,9	8,6	9,0	7,2	5	5	7	11	8
lbo, ulo, mavo	8,6	8,6	7,8	7,8	7,5	6	6	5	7	8
havo, vwo, mbo	10,0	7,6	7,8	6,7	7,0	8	8	6	10	9
hbo, wo	9,2	8,3	7,0	7,1	6,8	4	7	8	7	7
naar arbeidsmarktpositie										
scholier/student	5,9	5,2	5,0	5,5	5,1	17	19	19	21	23
werkende man (12 uur)	6,6	6,7	6,0	5,6	5,3	8	11	11	12	12
werkende vrouw (12 uur)	7,2	7,8	7,8	7,2	7,0	15	6	5	6	7
huisvrouw	9,7	9,6	8,9	9,0	9,3	3	4	1	5	3
werkzoekend/arbeidsonges chikt	9,6	9,4	8,5	8,0	6,7	2	4	9	7	18
vrouw 65-plus	13,0	10,7	10,3	9,7	8,0	1	1	2	5	7
man 65-plus	8,9	8,2	7,7	7,5	7,8	11	11	9	9	9

^a Huidige of hoogste afgeronde opleiding van personen van 18 jaar of ouder.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De totale duur van huiselijke sociale contacten nam voor elk type gezinslid af (tabel 6.16). Hoewel de duur van die contacten onder alleenstaanden meer dan trendmatig afnam, duurden hun huiselijke sociale contacten in 1995 bijna twee uur langer dan die van de gemiddelde Nederlander. Zonder de getalsmatige groei van de groep alleenstaanden zou de afname van de gemiddelde duur van huiselijke sociale contacten sterker zijn geweest.

De royale deelname van alleenstaanden aan de sociale huiselijkheid lijkt erop te duiden dat zij het gebrek aan contact met gezinsleden compenseren door veelvuldig op bezoek te gaan of bezoek te ontvangen. Mogelijk komt een deel van hun hoge score op deze tijdsbesteding echter voor rekening van degenen onder hen die wel een vaste partner hebben maar daarmee niet samenwonen. De tijd die niet-samenwonende paren bij elkaar thuis doorbrengen, kan tot een overschatting van de sociale huiselijkheid van alleenstaanden leiden.

Overigens mag uit de hier geconstateerde teruggang in huiselijke sociale contacten niet een verschraving van het sociale verkeer als zodanig worden geconcludeerd. Eerder werd een toegenomen uithuizigheid gerapporteerd (hoofdstuk 2). Mogelijk treft men familie, vrienden en kennissen vaker buiten de deur, zoals in horecagelegenheden, bij culturele evenementen of in sportaccommodaties. In dat geval is het sociale verkeer niet schraler maar uithuiziger geworden.

Tabel 6.16 Huiselijke sociale contacten met derden (in uren per week) en deel van de bevolking dat dergelijke contacten in de onderzoekswEEK niet had (in procenten), bevolking van 12 tot 65 jaar, uitgesplitst naar type gezinlid, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
huiselijke sociale contacten (in uren)					
thuiswonende kinderen van 12-19 jaar	5,7	4,8	4,5	4,4	4,7
alleenstaanden	—	10,6	9,7	9,6	8,8
samenwonende mannen zonder thuiswonende kinderen	8,4	9,1	7,8	7,2	6,5
samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen	10,4	10,2	8,9	8,5	9,3
samenwonende mannen met thuiswonende kinderen	7,0	7,0	5,9	5,4	4,7
samenwonende vrouwen met thuiswonende kinderen	9,0	9,0	8,4	8,2	7,8
mensen zonder huiselijke sociale contacten (in procenten)					
thuiswonende kinderen van 12-19 jaar	16	21	21	26	25
alleenstaanden	—	5	5	7	7
samenwonende mannen zonder thuiswonende kinderen	5	4	7	10	11
samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen	2	2	3	4	4
samenwonende mannen met thuiswonende kinderen	9	9	11	10	13
samenwonende vrouwen met thuiswonende kinderen	4	4	2	5	4

Bron: SCP (TBO'75-'95)

6.6 De avondmaaltijd

Er is aanvullende informatie beschikbaar over het gezelschap waarin mensen 's avonds eten. In 1995 is respondenten in het interview direct na afloop van de onderzoekswEEK gevraagd met wie ze op de avonden van die week gegeten hadden. Deze retrospectieve vraag werd in eerdere peiljaren niet gesteld, zodat het ons ontbreekt aan informatie over eventuele veranderingen in de tafelschikking in Nederlandse huishoudens. Bovendien is deze informatie alleen beschikbaar voor werkende mannen, zodat ook voor 1995 geen algemene uitspraak gedaan kan worden. Langs die weg wordt niettemin een beeld verkregen van de tafelschikking in gezinnen waarin de man werkt, een situatie die nog steeds dermate gangbaar is dat hiermee de situatie in een groot deel van de Nederlandse gezinnen wordt beschreven (tabel 6.17).

Tabel 6.17 Gezelschap tijdens het avondeten van werkende mannen van 20 tot 65 jaar, uitgesplitst naar enkele bevolkingsgroepen, 1995 (in aantal maaltijden^a per week)

	alleen	met partner	met kind(eren)	met partner en kind(eren)	met anderen
mannelijke kostwinners	1,1	5,0	3,4	3,2	1,1
naar leeftijd					
20-34 jaar	1,3	4,4	1,8	1,7	1,7
35-49 jaar	0,9	5,4	4,7	4,5	0,9
50-64 jaar	1,1	5,3	3,3	3,0	0,6
naar opleidingsniveau ^b					
lo, lbo, ulo, mavo	0,9	5,2	3,9	3,7	0,9
havo, vwo, mbo	1,0	5,1	3,2	3,0	1,1
hbo, wo	1,3	4,7	3,1	3,0	1,4

^a De tabel horizontaal lezend komt men tot een som die hoger is dan het aantal van zeven avondmaaltijden. Achtergrond hiervan is dat de in de kolommen vermelde categorieën elkaar niet uitsluiten. Een maaltijd in gezelschap van partner en kinderen is als maaltijd met partner, als maaltijd met kinderen en als maaltijd met partner en kinderen geboekstaafd.

^b Huidige of hoogste afgeronde opleiding van personen van 18 jaar of ouder.

Bron: SCP (TBO'95)

De werkende man eet vijf avonden per week in het gezelschap van zijn partner en ruim drie avonden per week met zijn kinderen (bijna altijd tegelijk ook met zijn partner). Eén keer per week bevinden zich ook anderen in zijn tafelgezelschap.

Jongere werkende mannen eten vaker alleen of met anderen, veel minder vaak met kinderen, maar wel het meest met hun partner. Hoger opgeleiden onderscheiden zich in mindere mate langs dezelfde lijnen.

Om meer informatie over concrete gezinssituaties te verkrijgen, is de groep werkende mannen onderverdeeld naar gezinsvorm (alleenstaand, (on)gehuwd samenwonend zonder kinderen en samenwonend met kinderen) en naar de positie van hun partners op de arbeidsmarkt (kostwinners- en tweeverdienershuishoudens).

In gezinnen met thuiswonende kinderen eet de man 's avonds meestal in het gezelschap zijn van vrouw en/of kinderen (tabel 6.18). Een keer per week is het gezin incompleet, een op de tien avondmaaltijden treft de werkende vader ook anderen aan tafel en eens in de drie weken eet hij 's avonds alleen.

Ook de samenwonende werkende man zonder thuiswonende kinderen eet 's avonds in de regel samen met zijn partner en slechts zelden alleen of met derden. Een enkele keer eet hij met zijn kinderen, waarbij het in dit geval gaat om maaltijden in het gezelschap van kinderen die niet meer thuiswonen. In vergelijking met zijn samenwonende collega met kinderen eet een keer per week minder het in gezelschap van zijn partner en eet hij zowel vaker alleen als vaker (mede) in het gezelschap van anderen.

In het tafelgezelschap van alleenstaande mannelijke kostwinners nemen kinderen en partners uit de aard der zaak een bescheiden plaats in. Gemiddeld eten zij 's avonds eens in de twee weken met hun partner en eens in de zeven weken met hun kinderen.⁶ Vergeleken met hun samenwonende collegae eten alleenstaande werkende mannen zowel vaker alleen als vaker in gezelschap van anderen. Ondanks dat alleenstaanden relatief vaak met familie, vrienden en kennissen aan tafel zitten, eten zij 's avonds toch overwegend alleen (vier keer per week). Aanvullende analyses wezen uit dat leeftijd binnen de groep alleenstaande werkende mannen een belangrijk onderscheidend kenmerk is. Oudere alleenstaande mannen eten veel vaker alleen dan jongere (zes keer per week onder 50-64-jarigen tegen om de andere dag onder

20-34-jarigen). Omgekeerd eten jongeren bijna viermaal vaker in het gezelschap van familie, vrienden en kennissen dan ouderen (drie keer per week versus eens in de negen dagen).

Tabel 6.18 Het gezelschap tijdens het avondeten van werkende mannen van 20 tot 65 jaar, uitgesplitst naar gezinssamenstelling en naar arbeidsdeelname van de partner, 1995 (in aantal maaltijden^a per week)

	alleen	met partner	met kind(eren)	met partner en kind(eren)	met anderen
naar gezinssamenstelling					
alleenstaand	4,1	0,6	0,1	0,0	2,4
samenwonend zonder thuiswonende kinderen	0,7	5,4	0,1	0,1	1,4
samenwonend met thuiswonenden kinderen	0,4	6,1	5,5	5,3	0,7
naar arbeidsdeelname partner (in gezinnen met kinderen)					
partner werkt niet (kostwinnershuishouden)	0,4	6,2	5,7	5,6	0,5
partner werkt (tweeverdienershuishouden)	0,4	6,0	5,4	5,2	0,7

^a De tabel horizontaal lezend komt men tot een som die hoger is dan het aantal van zeven avondmaaltijden. Achtergrond hiervan is dat de in de kolommen vermelde categorieën elkaar niet uitsluiten. Een maaltijd in gezelschap van partner en kinderen is als maaltijd met partner, als maaltijd met kinderen en als maaltijd met partner en kinderen geboekstaafd.

Bron: SCP (TBO 1995)

Het aantal keren per week dat een werkende man 's avonds met zijn partner en kinderen eet wordt logischerwijs in belangrijke mate bepaald door de samenstelling van het huishouden. Daarnaast zou een verschil kunnen bestaan tussen kostwinnersgezinnen, waarin de man alleen de kost verdient, en tweeverdienersgezinnen, waarin man en vrouw allebei werken. In een tweeverdienersgezin zou de tijd van de vrouw niet als buffer tussen de tijdsordering van het gezin en die van de buitenwereld (arbeid, school en winkels) functioneren, maar zou haar arbeidsverplichting een extra complicatie bij de coördinatie van de gezinsagenda vormen (Elchardus 1996: 29-31). Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat werkende mannen in tweeverdienershuishoudens minder vaak met hun partner eten, minder vaak met hun kinderen eten en zeker dat minder vaak met vrouw én kinderen aan tafel zitten dan werkende mannen in kostwinnergezinnen. Het tweeverdienerschap blijkt echter nauwelijks een belemmering om 's avonds in gezinsverband te eten. De kleine verschillen in de frequentie waarmee werkende vaders met respectievelijk zonder werkende vrouw 's avonds in gezelschap van vrouw en kinderen eten (tabel 6.18) zijn niet statistisch significant.

Wanneer men zich in leefvormen in opkomst (eenpersoons- en tweeverdienershuishoudens) wat tafelenoten aan de avondmaaltijd betreft, sterk zouden onderscheiden van degenen in leefvormen die stilaan minder gangbaar worden (kostwinnershuishoudens), zou het in de rede liggen te verwachten dat het tafelgezelschap dat typerend is voor die opkomende leefvormen, verdere ingang onder de bevolking zal vinden naarmate er meer mensen in dergelijke leefvormen komen te leven. Vorenstaande analyses geven slechts ten dele aanleiding tot de verwachting dat zich om deze reden veranderingen in het gezelschap bij het avondeten zullen voordoen.

Een verdere toename van het aantal alleenstaande werkende mannen zal, afhankelijk van hun leeftijd, twee effecten hebben. In zoverre de aanwas van die groep vooral uit jongeren bestaat, heeft dat een stijging tot gevolg van het percentage mensen dat 's avonds in gezelschap van familie, vrienden of kennissen eet. Wanneer die toename voor rekening van ouderen komt, leidt dat tot een stijging van het percentage mensen dat 's avonds alleen eet. Als er zowel meer oudere als meer jongere alleenwonende mannelijke kostwinners komen, zullen beide effecten

optreden.

Gezien het ontbreken van duidelijke verschillen in de tafelschikking tussen kostwinners- en tweeverdienersgezinnen hoeft van een verdere toename van het tweeverdienerschap echter geen effect te worden verwacht op de samenstelling van het gezelschap waarin Nederlanders 's avonds eten.

6.7 Conclusie: de gezinsagenda

In de Westerse wereld geldt een goede persoonlijke band als maatgevend voor de kwaliteit van het gezinsleven. Dit is bij uitstek in Nederland het geval. In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van de ontwikkeling van het gezinsleven sinds 1975, vanuit het perspectief van de tijdsbesteding. Dit perspectief geeft een realistisch beeld in de zin dat het hier gaat om de tijd die in het dagelijks leven daadwerkelijk aan gezinsleven wordt besteed, in concurrentie met tal van verplichtingen en vrijetijdsbestedingen die eveneens om aandacht vragen. Daartoe zijn vijf aspecten van de gezinsagenda belicht: de tijd die men samen thuis doorbrengt, de tijd die men contact met huisgenoten onderhoudt, de tijd die ouders vrijmaken voor contacten met kinderen, de tijd die men in huiselijke contacten met derden doorbrengt en de frequentie waarmee men 's avonds met huisgenoten eet.

Ter inleiding werd de tijdsbesteding in de loop van de avond beschreven. Daaruit bleek dat betaald werk tijdens de avonduren nog nauwelijks als een bedreiging van het huiselijk gezinsleven kan worden opgevat. Mobiliteit, het verenigingsleven, sport en hobby's nemen 's avonds grotere en sneller groeiende delen van de bevolking in beslag dan werk. Als gevolg hiervan zijn Nederlanders 's avonds in wat minder grote getale thuis dan voorheen, een situatie die overigens ook overdag geldt, met name tussen de middag. Wanneer onderscheid gemaakt wordt naar de positie in het gezin, blijken vooral alleenstaanden en samenwonenden zonder kinderen in de avonduren uithuiziger geworden te zijn. Moeders van thuiswonende kinderen delen minder in de gegroeide uithuizigheid. Daarentegen zijn vaders van thuiswonende kinderen en jongeren van twaalf tot twintig jaar, behoudens in de vroege avonduren, juist wat frequenter thuis. Gecombineerd hebben deze ontwikkelingen twee effecten. Wat avondlijke uithuizigheid betreft, is het ouderschap anno 1995 een belangrijker onderscheid dan sekse. In het verlengde hiervan kan worden geconstateerd dat die uithuizigheid bij mensen die in gezinsverband leven, minder sterk is toegenomen dan bij alleenstaanden of bij paren zonder (thuiswonende) kinderen. Bijgevolg is de trend dat men 's avonds minder thuis is voor een belangrijk deel aan het gezin voorbij gegaan. De kans dat ouders en kinderen elkaar 's avonds thuis treffen, daalde alleen in de vroege avonduren. Later op de avond is de kans dat ouders en kinderen tegelijk thuis zijn, juist toegenomen.

Gezamenlijk thuis zijn is een noodzakelijke voorwaarde voor gezamenlijke huiselijke activiteiten, maar geen directe indicatie van huiselijk contact. De tijd die is uitgetrokken om met huisgenoten te praten en om thuis te eten, verwijst daar directer naar. Sinds 1975 hebben Nederlanders gestaag minder tijd voor dergelijke contacten met huisgenoten vrijgemaakt, terwijl tijdens het eten vaker naar de televisie wordt gekeken. Deze trends zijn op elk type gezinslid van toepassing, dus ook op het gezinsleven. De bezuiniging op de tijd voor maaltijden thuis en de opmars van het televisiekijken tijdens het eten zijn onder ouders van thuiswonende kinderen en onder jongeren echter minder geprononceerd dan onder alleenstaanden en onder paren zonder (thuiswonende) kinderen. Hierdoor zijn deze vormen van huiselijk contact in gezinnen minder aan erosie onderhevig dan de trends onder de hele bevolking suggereren. Niettemin duidt een en ander op een zekere verschraling van het gezinsleven. Er heeft zich evenwel geen neergang voorgedaan in de tijd die ouders voor contact met hun kinderen vrijmaken. Integendeel, het tijdsbeslag van ze voorlezen, met ze praten, spelletjes met ze doen en tochtjes met ze maken was in 1995 groter dan voorheen. Zowel werkende als

niet-werkende moeders besteden meer tijd aan dergelijke contacten met hun kinderen, evenals mannen in tweeverdienershuishoudens. De traditionele kostwinner, de vader die alleen de kost voor het gezin verdient, is daarentegen minder tijd aan zijn kinderen gaan besteden. De som van deze ontwikkelingen is dat er gemiddeld meer tijd aan contact met kinderen besteed wordt. Dit is met name in tweeverdienershuishoudens het geval, waardoor het aanvankelijke verschil tussen kostwinners- en tweeverdienersgezinnen ongedaan gemaakt is. Nadat een dergelijk effect zich eerst wel voorgedaan heeft, vormde arbeidsparticipatie van de moeder in 1995 niet langer een rem op de totale duur van het contact van een ouderpaar met kinderen. Behalve met huisgenoten onderhouden mensen ook huiselijke sociale contacten met derden. Informatie over visites heeft niet in eerste aanleg betrekking op contacten tussen gezinsleden onderling, maar completeert een schets van de gezinsagenda omdat die contacten plaatsvinden in de thuissituatie van de ontvangende partij. De duur van dergelijke huiselijke contacten is sinds 1975 gestaag teruggelopen, met name onder ouderen, maar ook onder mensen die in gezinsverband leven.

De huishoudenssamenstelling is van doorslaggevende betekenis voor het gezelschap waarin werkende mannen 's avonds eten. Alleenstaanden eten vaak alleen, maar ook vaak in het gezelschap van familie, vrienden en kennissen. Wanneer men met partner en kinderen in gezinsverband woont, vormen die in de regel het tafelgezelschap, en eet men mindervaak alleen en minder vaak (mede) in het gezelschap van derden. Onder degenen die met partner en kinderen in gezinsverband leven, bestaan wat tafelenoten betreft, geen noemenswaardige verschillen tussen degenen die alleen de kost verdienen en degenen die in een tweeverdienershuishouden leven. Opnieuw blijkt het tweeverdienershuishouden geen belemmering voor het huiselijk gezinsleven te vormen.

Deze gegevens over de tijdsbesteding duiden erop dat een goed gezinsleven daadwerkelijk op hoge prijs gesteld wordt. Ondanks de concurrentie van gestegen ambities op het vlak van carrière en vrijetijdsbesteding is in de voorbije twintig jaar door de bank genomen niet op het gezinsleven bezuinigd. De groei van de uithuizigheid in de avonduren ging goeddeels langs het gezin heen, er wordt meer tijd voor contact met kinderen vrijgemaakt en gezinnen eten 's avonds in de regel gezamenlijk. Wel wordt minder tijd ingeruimd voor contact met huisgenoten en voor eten thuis, maar dit geldt voor gezinnen in mindere mate dan voor de bevolking als geheel.

De opkomst van het tweeverdienershuishouden blijkt geen bedreiging voor het huiselijk gezinsleven te zijn. Het tweeverdienerschap lijkt met een zekere behoedzaamheid aangaande de ouderrol gepaard te gaan en vooral ingang te hebben gevonden onder mensen die minder aan het seksspecifieke rolpatroon hechten. Een aanwijzing hiervoor is dat vaders die alleen de kost verdienen, de uitzondering vormen op de regel dat ouders meer tijd aan contact met de kinderen besteden. Hun contact met kinderen duurt korter dan dat van vaders in tweeverdienersgezinnen. Bijgevolg is de rolverdeling tussen de seksen in gezinnen met een kostverdienende man en een huisvrouw gaandeweg traditioneler geworden.

Een en ander leidt tot de conclusie dat het gezinsleven de verscherpte concurrentie met andere tijdpasseringen goed heeft doorstaan. Slechts in sommige opzichten staat het huiselijke gezinsleven onder druk. Zeker in vergelijking met ontwikkelingen onder de bevolking als geheel heeft het huiselijke gezinsleven weinig terrein verloren.

Noten

- 1 Om het gezinsleven van de bevolking beter in kaart te kunnen brengen, wordt overwogen om bij de volgende editie van het tijdsbestedingsonderzoek een deel van de steekproef uit meerdere leden van één gezin te laten bestaan. Aangezien dat in 1985 ook is gebeurd, ontstaat dan tevens de mogelijkheid om veranderingen door de jaren in kaart te brengen.
- 2 Omdat we groepen beschrijven in plaats van causaliteiten, berekenen we geen voor leeftijd of anderszins gecontroleerde effecten. Om te voorkomen dat er naar leeftijd een scheve verdeling zou ontstaan - onder alleenstaanden en kinderloze samenwonenden bevinden zich immers veel meer mensen van gevorderde leeftijd dan onder mensen met thuiswonende kinderen, - is een leeftijdsgrens tot 65 jaar gehanteerd. Door de bevolking tot 65 jaar te analyseren, is de gemiddelde leeftijd van de verschillende typen gezinsleden nagenoeg gelijk, met uitzondering van thuiswonende kinderen uiteraard (die gemiddelde leeftijd voor die typen is: 42 voor vaders; 42 voor samenwonende mannen met partner zonder thuiswonende kinderen; 40 voor moeders; 41 voor samenwonende vrouwen zonder thuiswonende kinderen; en 39 voor alleenstaanden).
Zie voor gegevens over de groep 65-plussers tabel B6.7.
- 3 Het is mogelijk de veronderstelling dat gezinsleden onafhankelijk van elkaar thuis dan wel uithuizig zijn, gedeeltelijk los te laten door er, bijvoorbeeld, vanuit te gaan dat de helft van de afwezigheid van huis gecoördineerd is. Daardoor zal de overlap van de hoeveelheid thuis doorgebrachte tijd groter zijn. Anderzijds is in sommige van deze doorberekeningen ook van overschatting van de gezamenlijk thuis doorgebrachte tijd sprake, doordat alle ouders van thuiswonende kinderen, ook die met jonge kinderen, gekoppeld zijn aan thuiswonende jongeren in een leeftijd van 12-19 jaar, wier aanwezigheid in het gezin het minder nodig maakt dat ouders thuis zijn dan de aanwezigheid van jonge kinderen.
- 4 In het geval van alleenstaanden lijkt het wellicht vreemd dat er überhaupt van gesprekken met huisgenoten sprake is. De sleutel tot de oplossing van deze paradox is dat alleenstaanden hier zijn opgevat als mensen die niet met partner, ouders of kinderen een huishouding voeren. Degenen die op andere wijze een huis met anderen delen, zoals studenten, kunnen dus wel degelijk gesprekken met huisgenoten opvoeren. Er werd immers niet naar gesprekken met gezinsleden maar met huisgenoten gevraagd. Dat blijkt dat er in 1980 door alleenstaanden meer met huisgenoten gesproken werd dan in latere jaren, houdt mogelijk verband met het feit dat de groep alleenstaanden toen in grotere mate dan in latere jaren uit studerenden bestond.
- 5 Combinatie van de indelingscriteria gezin en arbeidsmarkt leidt tot een dermate groot aantal categorieën dat de rapportage aan overzichtelijkheid zou verliezen en er categorieën met slechts een gering aantal cases zouden ontstaan. Omdat bij verkennende analyses de invloed van de positie in het gezin groter bleek dan die van de positie op de arbeidsmarkt, is hier over de positie in het gezin gerapporteerd. Aangezien de groep samenwonende ouders met de zorg voor thuiswonende kinderen slechts twee van de eerder onderscheiden typen gezinsleden herbergt en voldoende groot van omvang is, kan een onderverdeling naar de arbeidsdeelname van de ouders worden gemaakt zonder dat een te groot aantal categorieën met te weinig cases ontstaat.
- 6 Beide laatste cijfers zijn berekend over alleenstaanden. Uit het feit dat het alleenstaanden zijn, blijkt dat men niet met partner of kinderen een huishouden vormt. Dat wil niet per se zeggen dat men geen partner en/of kinderen heeft. Van alleenstaanden is in het tijdsbestedingsonderzoek niet bekend of men een vaste (LAT)relatie of niet-thuiswonende kinderen (die al zelfstandig zijn of bij de vroegere partner wonen) heeft.

Bijlage bij hoofdstuk 6

Bezigheden 's avonds van diverse typen gezinsleden

Tabel B6.1 Bezigheden^a 's avonds van thuiswonende kinderen van 12-19 jaar, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	2	3	1	4	2	7	8	9	10	9
19.00-19.15 uur	1	2	1	3	2	10	13	13	12	12
20.00-20.15 uur	0	2	1	2	2	9	10	10	9	8
21.00-21.15 uur	0	1	1	1	1	7	7	7	6	5
22.00-22.15 uur	0	1	0	1	1	4	3	3	3	2
23.00-23.15 uur	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	7	11	9	9	9	6	5	6	7	7
19.00-19.15 uur	6	7	7	6	6	6	5	6	7	6
20.00-20.15 uur	2	4	3	4	4	6	6	5	6	5
21.00-21.15 uur	1	2	2	2	2	3	4	4	5	5
22.00-22.15 uur	1	1	1	1	1	3	3	3	3	3
23.00-23.15 uur	1	1	0	1	0	2	2	2	2	2
24.00-00.15 uur	1	0	0	0	0	2	1	1	1	1
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	32	35	30	31	28	1	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	7	6	6	6	9	0	0	1	1	1
20.00-20.15 uur	4	3	3	3	4	0	0	0	0	1
21.00-21.15 uur	1	1	2	2	2	0	0	0	0	0
22.00-22.15 uur	2	1	1	1	2	0	0	0	0	0
23.00-23.15 uur	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	8	6	5	5	6	2	2	2	1	2
19.00-19.15 uur	10	7	7	7	8	3	3	4	3	4
20.00-20.15 uur	10	10	10	9	10	5	3	4	3	4
21.00-21.15 uur	13	10	10	9	9	4	3	3	4	4
22.00-22.15 uur	10	8	7	4	6	3	3	2	3	3
23.00-23.15 uur	7	4	4	3	3	2	2	2	2	2
24.00-00.15 uur	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	1	0	1	1	1	8	9	13	8	11
19.00-19.15 uur	2	2	1	1	1	9	11	14	13	17
20.00-20.15 uur	3	2	2	2	2	9	10	11	11	13
21.00-21.15 uur	4	2	1	1	2	7	8	8	6	7
22.00-22.15 uur	2	1	1	1	1	5	4	4	3	3
23.00-23.15 uur	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	4	4	10	10	12	1	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	25	30	28	26	20	1	1	1	1	1
20.00-20.15 uur	32	36	36	35	38	1	1	1	1	1
21.00-21.15 uur	32	39	36	38	36	8	8	10	9	9
22.00-22.15 uur	18	22	19	21	15	32	33	39	37	40
23.00-23.15 uur	6	8	9	7	5	60	64	70	69	73
24.00-00.15 uur	1	1	4	2	2	85	88	87	87	90

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B6.2 Bezigheden^a 's avonds van alleenstaanden tot 65 jaar, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	–	4	5	5	7	–	2	2	2	1
19.00-19.15 uur	–	4	4	4	5	–	3	3	3	1
20.00-20.15 uur	–	3	4	4	5	–	5	4	5	3
21.00-21.15 uur	–	3	4	3	4	–	7	5	4	4
22.00-22.15 uur	–	2	3	3	3	–	4	3	3	2
23.00-23.15 uur	–	1	2	3	3	–	3	1	1	1
24.00-00.15 uur	–	0	3	3	1	–	1	1	1	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	–	25	28	24	23	–	7	9	11	11
19.00-19.15 uur	–	14	15	15	15	–	6	6	7	7
20.00-20.15 uur	–	7	5	7	7	–	7	6	6	6
21.00-21.15 uur	–	3	3	3	5	–	5	5	5	5
22.00-22.15 uur	–	2	2	2	2	–	6	6	5	6
23.00-23.15 uur	–	2	1	1	2	–	6	5	4	4
24.00-00.15 uur	–	1	1	1	1	–	2	2	2	2
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	–	21	16	16	14	–	2	2	1	1
19.00-19.15 uur	–	11	9	10	11	–	1	2	2	2
20.00-20.15 uur	–	3	3	5	4	–	2	1	2	2
21.00-21.15 uur	–	2	2	2	2	–	1	1	1	1
22.00-22.15 uur	–	1	2	1	1	–	0	0	0	1
23.00-23.15 uur	–	1	1	1	1	–	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	–	1	0	0	0	–	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	–	10	10	9	10	–	6	4	3	4
19.00-19.15 uur	–	11	10	11	10	–	7	6	6	6
20.00-20.15 uur	–	13	15	15	13	–	6	6	7	6
21.00-21.15 uur	–	18	18	18	16	–	7	6	7	6
22.00-22.15 uur	–	17	16	16	14	–	6	4	5	6
23.00-23.15 uur	–	11	11	12	8	–	4	3	3	4
24.00-00.15 uur	–	7	5	5	4	–	3	1	2	2
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	–	0	1	1	1	–	8	6	8	6
19.00-19.15 uur	–	1	1	1	1	–	9	7	8	8
20.00-20.15 uur	–	2	2	2	2	–	12	8	9	10
21.00-21.15 uur	–	2	2	2	2	–	11	12	11	12
22.00-22.15 uur	–	3	3	2	2	–	10	11	10	10
23.00-23.15 uur	–	2	2	1	1	–	6	7	6	6
24.00-00.15 uur	–	0	0	0	1	–	1	2	1	1
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	–	1	4	6	10	–	2	3	2	2
19.00-19.15 uur	–	18	18	19	18	–	2	3	2	3
20.00-20.15 uur	–	30	36	31	31	–	1	2	1	2
21.00-21.15 uur	–	29	27	32	28	–	1	3	2	2
22.00-22.15 uur	–	26	26	30	28	–	3	7	5	6
23.00-23.15 uur	–	15	19	21	17	–	26	24	23	28
24.00-00.15 uur	–	2	7	10	7	–	63	58	58	63

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

– Te weinig cases.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B6.3 Bezigheden^a 's avonds van samenwonende mannen tot 65 jaar zonder thuiswonende kinderen, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoeksweek, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	7	5	6	6	12	0	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	9	5	5	5	7	1	2	3	2	1
20.00-20.15 uur	7	4	4	4	6	1	3	2	3	2
21.00-21.15 uur	7	4	5	4	6	1	4	4	3	3
22.00-22.15 uur	7	3	4	3	4	1	3	3	1	1
23.00-23.15 uur	4	2	1	3	3	0	1	1	1	1
24.00-00.15 uur	2	2	1	2	2	0	0	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	13	14	15	14	15	7	9	8	9	11
19.00-19.15 uur	8	11	11	10	11	4	6	5	7	7
20.00-20.15 uur	2	4	4	3	6	7	5	4	7	7
21.00-21.15 uur	1	1	2	2	3	3	3	3	3	4
22.00-22.15 uur	1	1	1	1	2	3	5	5	5	5
23.00-23.15 uur	1	0	1	1	1	4	4	6	3	3
24.00-00.15 uur	1	0	0	0	0	2	1	1	2	2
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	31	29	27	26	20	0	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	8	11	10	9	13	0	1	2	2	2
20.00-20.15 uur	4	4	5	5	6	0	1	1	1	2
21.00-21.15 uur	2	2	2	3	2	0	0	1	1	1
22.00-22.15 uur	2	2	2	3	2	0	0	0	0	1
23.00-23.15 uur	1	1	2	0	1	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	11	8	8	7	9	2	3	3	3	2
19.00-19.15 uur	10	10	9	8	8	3	5	5	5	4
20.00-20.15 uur	10	16	15	13	12	4	6	5	6	6
21.00-21.15 uur	16	21	18	17	16	4	6	6	6	7
22.00-22.15 uur	16	22	17	15	15	3	5	5	5	4
23.00-23.15 uur	11	14	11	10	9	2	3	3	3	2
24.00-00.15 uur	4	6	5	3	4	1	2	1	1	2
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	1	0	1	0	1	5	6	6	6	6
19.00-19.15 uur	1	1	1	0	1	4	8	7	9	8
20.00-20.15 uur	2	1	1	2	2	6	9	7	9	10
21.00-21.15 uur	2	1	1	2	2	7	9	9	11	12
22.00-22.15 uur	1	1	1	1	2	6	7	8	9	9
23.00-23.15 uur	1	1	1	1	1	3	5	4	5	6
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	1	3	2	2	2	2
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	3	3	5	8	10	3	3	3	4	2
19.00-19.15 uur	26	21	25	27	20	2	3	3	2	3
20.00-20.15 uur	43	38	43	37	30	1	2	1	1	2
21.00-21.15 uur	41	36	36	35	31	1	2	2	1	2
22.00-22.15 uur	35	30	35	34	35	7	5	4	5	5
23.00-23.15 uur	13	15	27	23	22	40	34	26	30	31
24.00-00.15 uur	1	3	9	5	7	76	75	69	75	68

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B6.4 Bezigheden^a 's avonds van samenwonende vrouwen tot 65 jaar zonder thuiswonende kinderen, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	2	2	2	6	4	0	0	1	1	1
19.00-19.15 uur	1	1	3	4	2	1	1	2	2	2
20.00-20.15 uur	1	2	2	4	3	1	2	3	3	3
21.00-21.15 uur	1	2	2	4	2	1	2	2	3	3
22.00-22.15 uur	1	1	1	3	2	1	1	1	1	1
23.00-23.15 uur	0	1	1	1	1	0	0	1	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	36	37	34	30	28	5	6	6	6	8
19.00-19.15 uur	28	24	21	20	20	3	5	5	6	6
20.00-20.15 uur	8	8	7	6	8	5	5	5	5	6
21.00-21.15 uur	4	3	4	4	4	2	3	3	3	4
22.00-22.15 uur	3	4	4	3	4	3	3	4	4	5
23.00-23.15 uur	3	3	1	2	2	2	3	2	3	3
24.00-00.15 uur	1	0	1	1	0	1	2	1	1	2
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	28	25	26	24	20	1	1	1	0	1
19.00-19.15 uur	8	10	10	11	12	1	1	1	1	2
20.00-20.15 uur	6	5	6	6	5	1	0	1	1	1
21.00-21.15 uur	3	4	4	2	2	0	0	0	1	1
22.00-22.15 uur	1	3	2	1	1	0	0	0	1	0
23.00-23.15 uur	2	1	1	1	1	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	9	9	8	8	8	2	2	3	2	3
19.00-19.15 uur	10	11	10	9	9	3	4	4	4	6
20.00-20.15 uur	16	16	13	15	16	4	4	5	5	7
21.00-21.15 uur	20	20	17	17	18	4	5	5	6	6
22.00-22.15 uur	19	19	17	16	16	3	4	4	4	4
23.00-23.15 uur	12	13	12	9	9	1	2	2	2	2
24.00-00.15 uur	4	5	5	4	4	1	1	1	1	1
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	0	0	1	1	1	4	6	5	6	6
19.00-19.15 uur	1	1	0	1	1	5	9	13	9	8
20.00-20.15 uur	1	1	1	2	2	7	12	11	11	11
21.00-21.15 uur	2	2	2	2	2	8	16	15	13	13
22.00-22.15 uur	2	2	1	2	2	8	12	15	11	10
23.00-23.15 uur	0	1	1	0	1	2	7	7	5	5
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	1	1	2	1	1
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	0	1	2	5	9	1	1	1	3	2
19.00-19.15 uur	16	15	17	19	19	1	2	2	3	2
20.00-20.15 uur	35	33	37	34	30	1	1	1	2	1
21.00-21.15 uur	33	33	34	31	31	1	1	2	3	2
22.00-22.15 uur	27	29	29	27	28	7	5	6	7	7
23.00-23.15 uur	8	11	18	15	14	41	35	32	39	40
24.00-00.15 uur	0	2	4	5	3	84	78	76	78	80

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B6.5 Bezigheden^a 's avonds van samenwonende mannen tot 65 jaar met thuiswonende kinderen, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoeksweek, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	5	7	8	9	10	0	1	0	0	0
19.00-19.15 uur	5	7	7	8	7	1	1	1	1	1
20.00-20.15 uur	6	6	7	7	6	1	2	2	1	1
21.00-21.15 uur	6	6	7	6	6	2	3	3	2	2
22.00-22.15 uur	5	5	5	5	5	1	2	2	1	1
23.00-23.15 uur	3	4	3	3	3	0	0	1	0	0
24.00-00.15 uur	2	2	2	2	2	0	0	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	11	15	16	16	19	8	7	7	9	10
19.00-19.15 uur	13	15	15	15	19	5	6	5	7	7
20.00-20.15 uur	4	6	6	6	7	7	4	5	5	5
21.00-21.15 uur	2	2	2	3	4	4	2	2	3	3
22.00-22.15 uur	2	1	1	2	3	3	3	3	4	4
23.00-23.15 uur	2	1	1	1	2	3	3	3	3	4
24.00-00.15 uur	0	0	1	0	1	1	1	1	1	1
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	33	35	32	31	28	1	0	1	1	1
19.00-19.15 uur	8	7	8	9	11	0	0	1	1	1
20.00-20.15 uur	3	5	5	5	5	0	1	1	1	1
21.00-21.15 uur	2	3	3	3	2	0	0	0	1	1
22.00-22.15 uur	1	2	2	2	2	0	0	0	1	0
23.00-23.15 uur	2	1	1	1	2	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	9	7	6	7	6	1	2	2	2	2
19.00-19.15 uur	10	8	7	6	6	3	5	4	4	5
20.00-20.15 uur	12	10	9	10	8	6	6	6	6	7
21.00-21.15 uur	16	15	14	13	12	6	6	7	7	7
22.00-22.15 uur	16	18	12	13	11	5	5	5	6	5
23.00-23.15 uur	15	14	9	9	9	3	3	3	3	2
24.00-00.15 uur	4	6	4	4	3	1	1	1	1	1
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	0	0	1	1	1	5	5	7	6	6
19.00-19.15 uur	0	1	1	1	1	6	8	9	7	9
20.00-20.15 uur	1	1	1	1	1	6	8	8	8	10
21.00-21.15 uur	2	1	1	1	1	8	9	10	11	11
22.00-22.15 uur	1	1	1	1	1	7	9	9	8	9
23.00-23.15 uur	1	0	1	0	0	4	4	4	4	4
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	1	1	1	2	1
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	3	3	5	5	7	2	2	2	2	2
19.00-19.15 uur	26	23	24	21	17	2	3	3	3	3
20.00-20.15 uur	41	41	42	39	35	1	1	1	1	2
21.00-21.15 uur	37	36	38	35	33	1	1	1	2	2
22.00-22.15 uur	34	33	38	35	38	4	5	4	5	5
23.00-23.15 uur	14	17	27	23	23	31	32	29	30	29
24.00-00.15 uur	1	3	10	6	7	78	75	72	73	74

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B6.6 Bezigheden^a 's avonds van samenwonende vrouwen tot 65 jaar met thuiswonende kinderen, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoeksweek, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	1	2	2	3	3	0	0	0	0	0
19.00-19.15 uur	1	2	2	3	2	0	1	1	1	1
20.00-20.15 uur	1	2	2	3	2	1	2	1	2	2
21.00-21.15 uur	1	1	2	3	2	1	2	1	2	2
22.00-22.15 uur	1	1	1	2	2	1	1	1	2	1
23.00-23.15 uur	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	40	43	41	42	41	4	4	4	4	6
19.00-19.15 uur	34	36	38	35	37	3	4	4	6	4
20.00-20.15 uur	15	14	16	13	16	3	4	4	4	5
21.00-21.15 uur	5	7	7	6	8	2	2	2	3	3
22.00-22.15 uur	5	4	5	4	5	2	2	2	3	4
23.00-23.15 uur	4	4	4	3	3	2	2	2	3	2
24.00-00.15 uur	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	33	30	32	28	27	0	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	8	7	8	7	9	0	0	1	1	1
20.00-20.15 uur	6	7	8	7	7	0	1	0	0	1
21.00-21.15 uur	3	4	4	2	3	0	0	0	0	0
22.00-22.15 uur	2	3	3	2	2	0	0	0	0	0
23.00-23.15 uur	1	2	1	1	2	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	6	7	6	7	6	1	2	2	2	3
19.00-19.15 uur	8	8	7	6	7	2	3	4	4	4
20.00-20.15 uur	11	11	10	12	10	3	4	5	6	6
21.00-21.15 uur	15	16	14	15	14	4	5	6	7	7
22.00-22.15 uur	17	16	15	14	14	3	4	5	5	4
23.00-23.15 uur	13	13	11	10	9	2	2	3	2	2
24.00-00.15 uur	6	5	4	4	4	1	1	1	1	1
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	0	0	1	1	0	3	4	5	5	4
19.00-19.15 uur	0	1	1	1	1	5	11	11	9	7
20.00-20.15 uur	1	1	2	2	1	7	13	13	12	10
21.00-21.15 uur	1	2	2	2	1	7	18	21	16	13
22.00-22.15 uur	1	1	1	1	1	8	16	17	12	10
23.00-23.15 uur	0	0	0	1	1	4	6	6	4	3
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	1	2	1	1	1
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	1	1	2	3	6	1	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	20	14	14	16	15	2	2	2	2	1
20.00-20.15 uur	34	32	30	30	30	2	1	1	1	1
21.00-21.15 uur	39	33	30	32	34	2	1	1	2	2
22.00-22.15 uur	30	29	29	31	30	6	6	5	6	8
23.00-23.15 uur	11	11	17	15	13	38	38	33	37	42
24.00-00.15 uur	0	2	4	5	3	85	82	79	80	83

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel B6.7 Bezigheden^a 's avonds van mensen van 65 jaar en ouder, in de kwartieren volgend op het hele uur, gemiddeld over de zeven avonden van de onderzoekswEEK, 1975-1995 (in procenten)

	1975	1980	1985	1990	1995	1975	1980	1985	1990	1995
	werk					studie				
18.00-18.15 uur	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0
19.00-19.15 uur	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
20.00-20.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21.00-21.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
22.00-22.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
23.00-23.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	huishoudelijk werk					mobiliteit				
18.00-18.15 uur	26	28	29	31	28	5	3	4	4	3
19.00-19.15 uur	14	15	14	15	16	3	3	3	4	4
20.00-20.15 uur	4	3	2	4	3	3	2	2	3	3
21.00-21.15 uur	2	2	1	2	2	2	2	1	2	2
22.00-22.15 uur	3	3	1	1	2	3	2	2	3	3
23.00-23.15 uur	1	2	1	1	1	1	1	2	2	2
24.00-00.15 uur	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1
	eten thuis					uit eten				
18.00-18.15 uur	28	30	33	32	27	1	1	1	1	1
19.00-19.15 uur	10	8	8	7	8	1	1	1	1	1
20.00-20.15 uur	4	4	4	4	5	0	1	1	1	1
21.00-21.15 uur	3	3	4	3	4	0	0	0	1	1
22.00-22.15 uur	3	3	3	2	2	0	0	0	0	0
23.00-23.15 uur	1	2	1	1	1	0	0	0	0	0
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	huiselijke sociale contacten					sociale participatie				
18.00-18.15 uur	12	8	7	6	6	2	3	3	2	3
19.00-19.15 uur	11	9	7	7	8	3	4	4	6	4
20.00-20.15 uur	18	13	10	11	11	3	3	4	4	5
21.00-21.15 uur	17	14	12	12	12	3	3	3	4	5
22.00-22.15 uur	16	12	10	9	9	1	3	2	2	3
23.00-23.15 uur	8	5	5	4	4	0	1	1	1	1
24.00-00.15 uur	1	2	1	1	1	0	0	0	0	0
	uitgaan					sport en hobby				
18.00-18.15 uur	0	0	0	0	0	5	6	7	6	6
19.00-19.15 uur	0	0	0	0	0	6	9	10	9	9
20.00-20.15 uur	1	1	1	1	1	7	10	10	10	10
21.00-21.15 uur	1	1	1	1	1	8	12	13	12	11
22.00-22.15 uur	1	1	1	0	1	7	10	11	9	9
23.00-23.15 uur	1	0	0	0	0	4	4	5	4	4
24.00-00.15 uur	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	tv-kijken					slapen				
18.00-18.15 uur	3	2	4	8	15	3	1	2	2	2
19.00-19.15 uur	37	35	36	34	33	3	2	2	3	1
20.00-20.15 uur	48	56	62	55	53	2	1	0	1	1
21.00-21.15 uur	45	49	51	48	45	2	2	0	2	1
22.00-22.15 uur	38	37	47	44	41	7	7	3	9	7
23.00-23.15 uur	17	18	24	23	21	41	42	35	40	39
24.00-00.15 uur	0	1	4	3	3	93	89	82	85	86

^a Alle activiteiten zonder vervoerstijd, die apart als mobiliteit is opgenomen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

7 Samenvatting en conclusie

De vijfjaarlijks in dagboekjes opgetekende activiteiten in een week in oktober hebben ons in staat gesteld enkele aspecten van de (her)inrichting van tijdsbesteding en tijdsordening in kaart te brengen. In een eerste beschrijving kwamen duur en tijdstip van verplichtingen alsmede vormen en kenmerken van vrijetijdsbesteding aan de orde. In aansluiting daarop zijn veranderingen in rollen en consequenties van verplichtingen 'buiten kantooruren' geanalyseerd. Ontwikkelingen in (vrije)tijdsbesteding en tijdsordening werden nader uitgediept door de zondagsbesteding, de doordeweekse routines en de gezinsagenda onder de loep te nemen. Telkens konden zowel trends over de periode 1975-1995 als verschillen en overeenkomsten tussen bevolkingscategorieën verkend worden.

Toch zijn enkele aspecten van tijdsbesteding en tijdsordening 'terra incognita' gebleven. Zo weten we niet hoe mensen hun (vrije)tijdsbesteding ervaren, met wie ze dingen doen en of ze (vrijetijds)activiteiten ontplooiën uit voorkeur of bij gebrek aan alternatieven. Ook het centrale thema van de tijdsordening zelf bleef deels buiten ons blikveld. De mate waarin mensen hun tijd ordenen rond hoogtijdagen als de jaarwisseling, vakantie, kerstmis en verjaardagen, die een ritme kennen dat voorbijgaat aan de door ons onderzochte doorsnee oktoberweek, bleef buiten beeld.

Het eerste deel van dit slothoofdstuk bevat een samenvattend overzicht van de voornaamste bevindingen over de (her)inrichting van de tijd (§7.1). Vervolgens wordt teruggegrepen op de in het openingshoofdstuk genoemde aspecten van de herinrichting van de tijd en worden de daar opgeworpen vragen beantwoord (§7.2). Om het lezen van de samenvatting richting te geven volgen hier eerst opnieuw die vijf vragen: Is er sprake van rolvervaging? Is individuele regelmaat verminderd? Zijn collectieve ritmen verwaterd? Zijn individuen langer actief? En: is de maatschappij langer actief?

7.1 Samenvatting: de herinrichting van de tijd

De verkenning van patronen en ontwikkelingen in de tijdsbesteding in hoofdstuk 2 bracht aan het licht dat de tijdsdruk van het totale takenpakket (betaald werk, studie en huishoudelijk werk, inclusief kinderverzorging) in de afgelopen decennia is toegenomen. Onder de bevolking van 18 tot 65 jaar vergde het vervullen van die taken in 1995 ruim 2,5 uur per week meer dan in 1975 het geval was.

Die toegenomen drukte was niet gelijk over de bevolking verdeeld. De extra tijdsdruk kwam vooral terecht op de schouders van mannen (+4 uur per week), van mensen in de leeftijd van 35 tot 50 jaar (+6 uur) en van hoger opgeleiden (+3 uur). Onder vrouwen is het beeld gedifferentieerd. Enerzijds wisten huisvrouwen hun inspanningen te reduceren (-4 uur), anderzijds gingen steeds meer vrouwen tot de drukbezette categorie van werkende vrouwen behoren. Doordat deze ontwikkelingen elkaar in evenwicht hielden, veranderde er gemiddeld genomen weinig in de tijdsdruk van vrouwen.

Het verhaal achter de divergerende trends binnen de verschillende bevolkingsgroepen is dat meer vrouwen betaald werk gingen verrichten, terwijl mannen niet minder gingen werken. Het takenpakket en de tijdsdruk in gezinnen namen toe, beide seksen zagen zich vaker genoodzaakt zowel betaalde als huishoudelijke werkzaamheden op zich te nemen. Met name in het deel van de bevolking waar dit het sterkst het geval was, onder hoger opgeleiden in de leeftijd van 35 tot 50 jaar, zag men zich met meer taken en meer tijdsdruk geconfronteerd. Voorafgaand aan de nieuwe Arbeidstijdenwet en Winkeltijdenwet uit 1996, die mede de

combineerbaarheid van arbeid en zorg beoogden te verbeteren, had zich al een geleidelijke liberalisering van de tijdsordening voltrokken. Bestaande regels waren van vrijstellingen voorzien en er werd met een ruimere winkelopstelling geëxperimenteerd. Desondanks was betaald werk in 1995 nog hoofdzakelijk in de ochtenden en middagen van doordeweekse dagen geconcentreerd. Huishoudelijk werk legt van oudsher een groter beslag op de avonden en het weekend dan betaald werk. De concentratie van huishoudelijk werk in doordeweekse uren overdag nam verder af, de uitloop van huishoudelijk werk naar de zondag groeide. Het beeld van toegenomen bedrijvigheid is in diverse opzichten ook op de vrije tijd van toepassing. Zo verloren rustige huiselijke activiteiten als lezen, praten met huisgenoten en visites terrein (3,5 uur in totaal). In plaats daarvan recreëert men meer buiten de deur (bv. uitgaan, sportbeoefening en recreatieve mobiliteit, +1,8 uur in totaal). Van de huiselijke vrijetijdsbesteding won alleen televisiekijken aan populariteit, zodat televisiekijken inmiddels 43% van het huiselijke vermaak uitmaakt.

Na aftrek van televisiekijken en vrijetijdsmobiliteit daalde de wekelijks voor andere activiteiten beschikbare vrije tijd sinds 1975 met 10%. Het aantal verschillende vrijetijdsactiviteiten waar men per week deel aan heeft, daalde minder snel (5%), terwijl het aantal activiteiten waaraan men zo nu en dan aan deelneemt, niet daalde maar licht steeg. Al met al ontstaat zo het beeld dat men in minder vrije tijd meer activiteiten onderneemt. Behalve het aantal, wijst ook de aard van de activiteiten die men combineert, op een verbreding van het vrijetijdsrepertoire. Een incidenteel bezoek aan een culturele instelling werd onderdeel van menig gemêleerd vrijetijdspakket.

In hoofdstuk 3 kwamen de veranderingen in rollen en de effecten van 'afwijkende' ritmen aan de orde. Wat dat eerste betreft, bleek dat de diverse dagelijkse verplichtingen minder specifiek het takenpakket van welomlijnde groepen geworden zijn. Rollen vervagen omdat taken op algemene schaal verbreding vinden. Hieraan ligt niet slechts de opkomst van tweeverdieners- en eenpersoonshuishoudens ten grondslag, maar ook veranderde sekserollen binnen zowel het tweeverdieners- als het kostwinnershuishouden.

Met betrekking tot betaald en onbetaald werk was sekse lange tijd het differentiërende kenmerk bij uitstek. Gedurende een kleine eeuw was de rol van de vrouw in de regel die van huisvrouw, wier takenpakket bestond uit de zorg voor man, kinderen en het huishouden. Betaald werk was goeddeels een mannelijke aangelegenheid geworden.

In de afgelopen twee decennia heeft de taakverdeling van huishoudelijk en betaald werk echter in het teken van taakcombinatie gestaan. Veranderende sekserollen onttroonden de dominante huisvrouw-versus-mannelijke-kostwinner tweedeling. Hoewel die taakverdeling niet geheel en al verdween, werden zowel betaald werk als huishoudelijke zorgtaken geleidelijk algemener. Als gevolg hiervan kregen meer mensen meer taken. De opkomst van taakcombinatie had een groeiende tijdsdruk tot gevolg.

Een actieve culturele interesse kan niet als een 'sociale rol' worden aangemerkt. Niettemin vertoont de vervagende scheidslijn tussen betaald en huishoudelijk werk een zekere gelijkenis met de vervagende scheidslijn tussen cultuur en vermaak. Huishoudelijke zorgtaken worden vaker met betaald werk gecombineerd, het uitgaanspatroon omvat vaker zowel een bezoek aan musea als de gang naar café, discotheek of sporthal. Beide aspecten van het dagelijks leven tonen tekenen van veralgemenisering en vervaging.

De tijdstippen van werken, overdag of 's avonds en door de week of in het weekeinde, blijken geen groot effect te hebben op de meeste vormen van vrijetijdsbesteding en gezinsleven. Mensen die regelmatig 'buiten kantooruren' werken, doen minder aan sport en aan sociale participatie, maar besteden evenveel tijd aan uitgaan, huiselijke contacten en liefhebberijen.

Belangrijker lijkt in dit verband de duur van de arbeid: naarmate er langer wordt gewerkt, wordt er minder tijd besteed aan bijna alle vormen van vrijetijdsbesteding.

Voorzover de tijdstippen van verplichtingen van invloed zijn op de vrijetijdsbesteding, zijn dat niet de tijdstippen van betaald werk maar die van huishoudelijk werk. De tijdstippen van betaald werk en het tijdsbeslag van huishoudelijk werk doen minder ter zake. Degenen die zich zorgen maken over het effect van de 24-uurssamenleving op de vrije tijd, zullen zich moeten beraden op de vraag of zij hun pijlen wel op het juiste doel gericht hebben.

Voor de consequenties van duur en timing van werk voor het gezinsleven geldt dat mannelijke kostwinners 's avonds minder vaak met hun gezin eten naarmate zij vaker 'buiten kantooruren' werken. De tijd die ouders vrij weten te maken voor contact met hun kinderen, in de vorm van ze voorlezen en spelletjes met ze doen, lijdt echter niet onder spreiding van de arbeidstijden.

In hoofdstuk 4 blijkt het karakter van de zondag als rustdag vooral door de informele economie van de huishoudelijke sector bedreigd te worden. Meer dan met betaald werk is men 's zondags met huishoudelijke zorgtaken in de weer. Liefst 60% van de bevolking besteedde in 1995 's zondags een uur of meer aan huishoudelijke zorgtaken, terwijl slechts 7,5% een uur of langer betaald werk verrichtte. Van de groei van de zondagse verplichtingen tussen 1975 en 1995 met een half uur komt ruim de helft voor rekening van het huishouden. Ergo: de zondagse bedrijvigheid ligt in de zelfgearrangeerde huishoudelijke economie vele malen hoger dan in de formele economie, ook de groei van de zondagse bedrijvigheid is meer op huishoudelijke dan op betaalde arbeid terug te voeren. De zondagse zorgtaken namen vooral toe onder ouders van kinderen tot zes jaar, onder alleenstaande moeders en onder taakcombinerders.

Bij nader onderzoek naar de groepen die sinds de jaren zeventig op zondag meer zijn gaan werken, bleek het enerzijds te gaan om zelfstandigen en hogere functionarissen, die zelf veelal hun werktijd kunnen bepalen, en anderzijds om bijverdienende scholieren en studenten, voor wie zondagsarbeid een tijdelijke aangelegenheid is. Voorzover de tijdsbesteding tot 1995 al een opmars van een 24-uursecconomie op zondag weerspiegelt, is die opmars aangevoerd door mensen met een grote mate van zeggenschap over hun eigen arbeidstijden. De veronderstelling dat werkenden tegen hun wens een 24-uursecconomie krijgen opgedrongen, lijkt daarmee (in ieder geval tot aan 1995) niet te worden ondersteund.

De zondag bleef de dag met het grootste aantal vrije uren. Terwijl over de hele week een trend naar toenemende uithuizigheid te zien is, werd de zondagse vrije tijd huiselijker. Desondanks is de zondag van alle dagen de dag gebleven waarop de auto het grootste beslag op de vrije tijd legt. In dezelfde periode verminderde ook het aantal vrijetijdsactiviteiten dat exclusief op zondag wordt gedaan. Qua vrijetijdsgedrag werd het onderscheid tussen weekend- en werkdagen groter, maar verloor de zondag binnen het weekend iets van zijn bijzondere karakter. Alleen recreatieve activiteiten als een wandeling en een fiets- of autotocht zijn nog typisch zondagse bezigheden. Huiselijke contacten nemen op zondagen nog wel een belangrijke plaats in, maar niet meer in die mate als in de jaren zeventig. Op zondag wordt ook minder gelezen, maar het belang van de zondag voor lezen nam toe doordat de teruggang van lezen zich op andere dagen nog sneller voltrok.

Vergeleken met de zondag van niet-gelovigen staat die van kerkse protestanten minder in het teken van verplichtingen en uithuizige vrijetijdsbesteding, en meer in dat van huiselijke vrijetijdpassering. Kerkse protestanten weken ook af van de vigerende trends. Zondagse verplichtingen en uithuizigheid namen bij hen nauwelijks toe, terwijl ze tegen de trend in vasthielden aan een huiselijke invulling van de zondag. De getalsmatige vertegenwoordiging in de bevolking van kerkse protestanten is echter zodanig teruggelopen dat de tijdsbesteding van deze groep nauwelijks nog een rem is op de tendens naar een bedrijvigere en consumptievere

invulling van de zondag. Uitslapen, en een werelds genoeg als televisiekijken vormen belangrijkere contragewichten tegen die tendens. Tot tienentien 's ochtends is de zondag een rustdag dankzij het feit dat Nederlanders langer zijn gaan uitslapen, in de uren daarna wordt een zekere zondagsrust bewaard dankzij de gegroeide populariteit van de televisie op die tijd. Noch het niveau van de zondagse bedrijvigheid noch de toename van die bedrijvigheid houdt verband met een rationaliseringstendens in de richting van een 24-uurs-producenten-economie. De zondag is vooral bedrijvig en werd vooral bedrijviger vanwege de grote en groeiende inspanningen in de huishoudelijke sector. Dat de groei van het zondagse betaalde werk met name onder hogere beroepsgroepen werd aangetroffen, die veelal zelf over de agendering van hun werkzaamheden kunnen beslissen, duidt voorts eerder op een zelfgekozen rationalisering van de individuele tijd dan op een door producenten opgelegde rationalisering. De uitloop van huishoudelijk werk richting de zondag houdt verband met een gewijzigde allocatie van de huishoudelijke productiecapaciteit. Het in opkomst zijnde tweeverdienersarrangement kost meer tijd, vooral op de vrije weekenddagen. De traditionele zondag, bestemd voor rituelen, familiebezoek en rust, verliest terrein. De veralledaagsing van de zondag berust meer op groeiende huiselijke beslommeringen dan op een rationalisering van de economie.

Zonder routines zou veel tijd verloren gaan met de overdaad aan keuzes in het dagelijkse leven. Die routines zouden te lijden hebben van een door technologische ontwikkelingen mogelijk gemaakte modularisering van bezigheden, die mensen in staat stelt hun tijd naar eigen voorkeur in te richten. Daarnaast is met de komst van variabele werktijden, thuiswerk en deeltijdwerk sprake van enige differentiatie in arbeidstijden. Tenslotte zou variatie in de tijdsordening in de hand worden gewerkt door de grotere differentiatie in leefvormen, met name door de opkomst van eenpersoonshuishoudens en tweeverdieners.

Nadat eerder al was beschreven dat mannen vaker huishoudelijke zorgtaken zijn gaan doen, bleek in hoofdstuk 5 dat op doordeweekse dagen vooral sprake is van een daling in het aandeel mannen dat niet kookt of afgast. Bij de minder frequente huishoudelijke taken is die daling minder sterk. Onder vrouwen is de trend andersom: zij werden minder van dag-tot-dag actief in het huishouden en functioneren minder vaak als fulltime huisvrouw. Het komt minder voor dat vrouwen alle doordeweekse dagen koken, afwassen en stoffen of stofzuigen. Mannen en vrouwen hebben daarmee, vanuit hun onderscheiden startposities, gemeen dat ze een ontwikkeling doormaken in de richting van een 'deeltijdaanstelling' in het huishouden. Hoewel de seksen elkaar dus naderen, bestonden er ook in 1995 nog duidelijke verschillen in de doordeweekse vervulling van die taken. Vrouwen waren nog altijd meer in het huishouden ingeschakeld dan mannen.

De ontwikkeling in het aantal doordeweekse dagen waarop men bepaalde taken vervult, duidt eveneens op een trend in de richting van een deeltijdersmaatschappij. Voor veel activiteiten geldt dat er doordeweeks meer mensen aan zijn gaan deelnemen, maar dat steeds minder mensen dat nog elke doordeweekse dag doen. Er zijn meer mensen (vrouwen vooral) die werken, maar er zijn vooral meer mensen die één tot vier dagen werken. Evenzo zijn er meer mensen (lees: mannen) die doordeweeks wel eens koken of afwassen, maar minder mensen (lees: vrouwen) die dat op alle doordeweekse dagen doen.

De beweging naar een deeltijdersmaatschappij heeft er niet toe geleid dat de diverse doordeweekse dagen hun karakter verloren. In de eerste helft van de week domineren verplichtingen voor arbeid, onderwijs en het huishouden (met name schoonmaken en wassen). In de loop van de week wordt er vaker boodschappen gedaan en nemen ook uitgaan en visites toe. Een oude gewoonte als maandag wasdag bleef vooralsnog gehandhaafd. Sommige activiteiten, zoals uitgaan en visites ontvangen of afleggen, raakten meer in bepaalde dagen van de week geconcentreerd. Andere activiteiten, zoals vrijwilligerswerk, sport en hobby's, raakten juist meer gelijkmatig over de doordeweekse periode verdeeld.

In de timing van activiteiten binnen de week blijken vooral verschillen te bestaan tussen de vrijdag en de andere doordeweekse dagen. Op vrijdag werken minder mensen, gaan er minder naar school, zijn er meer in het huishouden actief, gaat men later slapen en is er 's avonds meer vrije tijd. Voor arbeid is de vrijdag relatief onbelangrijker geworden, hoewel het verschil met het weekend groot bleef.

Veranderingen in de timing van doordeweekse activiteiten over de uren van de dag zijn geanalyseerd door het patroon van de dinsdagse tijdsbesteding door de jaren te volgen. De concentratie van activiteiten in piekuren verminderde bij persoonlijke verzorging, bij woonwerkverkeer en bij verkeer ten behoeve van educatie. Er ontstond wat meer spreiding in de tijd (eten, transport), zonder dat dit veel afbreuk deed aan het tijdstip van de piekuren zelf. Bij huishoudelijke zorgtaken tekent zich een gedeeltelijke verschuiving naar de avond af, maar de doordeweekse vrije tijd bleef voor 60% in de (late) avond geconcentreerd. Overdag werd door de jaren heen meer televisiegekeken, maar minder gelezen, naar radio of muziek geluisterd en gesport.

Vorenstaande bevindingen leiden tot de conclusie dat er op collectief niveau sprake is van een groeiende variatie in de dagindeling. Vervolgens is onderzocht of dit met een toenemende variatie op individueel niveau gepaard is gegaan. Inderdaad bleek dat er ook op dat niveau kan worden gesproken van verminderde routinematigheid: bij steeds minder mensen verloopt de ene doordeweekse dag op dezelfde wijze als de andere doordeweekse dag. Dit geldt voor bijna alle bevolkingsgroepen, met jongeren als meest opvallende uitzondering: onder jongeren was er geen sprake van toenemende variatie in de dagindeling. In tweeverdienersgezinnen verlopen de doordeweekse dagen minder regelmatig dan in kostwinnersgezinnen.

De afnemende regelmaat van het dagelijkse handelen wijst op een ontwikkeling in de richting van een deeltijdersmaatschappij: men vervult veel taken, maar minder frequent. Daardoor gebeurt het vaker dat men de ene dag andere bezigheden heeft dan de andere. Het gevolg is een geringere concentratie van activiteiten in piektijden en een grotere uitwaaiing naar tijdvakken die traditioneel voor andere activiteiten waren voorbestemd, zoals de uitloop van huishoudelijke zorgtaken naar de avonden. Tegelijk werden collectieve ritmes niet zomaar uitgevlakt. Piektijden mogen aan slijtage onderhevig zijn geweest, het waren en bleven piektijden. In de verdeling van activiteiten over de verschillende doordeweekse dagen heeft de trend in de richting van een deeltijdersmaatschappij evenmin tot grote veranderingen geleid. Op doordeweekse dagen werd er op maandag nog het meest gewassen, werd er met het vorderen van de week meer boodschappen gedaan, en gold vrijdag als de dag met de minste arbeid en scholing en de meeste huishoudelijke zorgtaken. En nog altijd verschilden de doordeweekse dagen, ook de vrijdag, duidelijk van de weekenddagen.

Een goede persoonlijke band geldt als maatgevend voor het gezinsleven. In hoofdstuk 6 schetsten we een beeld van de ontwikkeling van het gezinsleven. Betaald werk tijdens de avonduren vormde tot in 1995 nog nauwelijks een bedreiging van het huiselijk gezinsleven. Mobiliteit, verenigingsleven, sport en hobby's hielden 's avonds grotere en sneller groeiende delen van de bevolking van huis dan werk. Daardoor zijn Nederlanders 's avonds wat minder thuis dan voorheen. Vooral alleenstaanden en samenwonenden zonder kinderen werden in de avonduren uithuiziger. Moeders van thuiswonende kinderen delen, in mindere mate, in de gegroeide uithuizigheid. Daarentegen zijn vaders van thuiswonende kinderen en jongeren, behoudens in de vroege avonduren, juist wat frequenter thuis. Daardoor is de trend om 's avonds minder thuis te zijn voor een belangrijk deel aan het gezin met kinderen voorbij gegaan.

De tijd die men uittrok om met huisgenoten te praten en om thuis te eten, verwijst directer naar huiselijk contact. Sinds 1975 hebben Nederlanders daar gestaag minder tijd voor vrijgemaakt, terwijl tijdens het eten bovendien vaker naar de televisie wordt gekeken. Deze

trends zijn, zij het in mindere mate, ook op het gezinsleven van toepassing. De bezuiniging op de tijd om thuis te eten en de opmars van het televisiekijken tijdens het eten zijn onder ouders van thuiswonende kinderen en onder jongeren echter minder geprononceerd dan onder alleenstaanden en onder paren zonder thuiswonende kinderen. Hierdoor zijn deze vormen van huiselijk contact in gezinnen met kinderen wel aan slijtage onderhevig, maar minder sterk dan de trends onder de gehele bevolking suggereren. Ook huiselijke contacten met derden in de vorm van visites zijn in de periode 1975-1995 minder talrijk geworden.

Ouders bezuinigden niet op de tijd om hun kinderen voor te lezen, met ze te praten, spelletjes met ze te doen en tochtjes met ze te maken, integendeel, daar werd in 1995 juist meer tijd voor vrijgemaakt dan voorheen. Dit geldt met name voor tweeverdienershuishoudens, waardoor het aanvankelijke verschil tussen kostwinners- en tweeverdienersgezinnen ongedaan gemaakt is. Beide gezinstypen verschillen evenmin van elkaar in de frequentie waarmee de vader 's avonds in gezelschap van zijn vrouw en kinderen thuis eet.

Het huiselijke gezinsleven blijkt op hoge prijs gesteld te worden. Het tweeverdienershuishouden blijkt vooralsnog geen bedreiging. Uitgerekend de vaders die alleen de kost verdienen, vormen de uitzondering op de regel dat ouders meer tijd aan het contact met de kinderen zijn gaan besteden. Dit duidt erop dat het tweeverdienerschap met behoedzaamheid voor de ouderrol gepaard gaat. Overigens geven deze gegevens alleen zicht op de feitelijk gerealiseerde tijdsbesteding, niet op de moeite en het gehaast die het mogelijk kostte om die tijdsbesteding te realiseren.

7.2 Conclusie: drukke deeltijders

Hoe moeten ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening 'gewogen' worden. Weinig bleef bij het oude, maar niet alles veranderde drastisch. Zonder interpretatiekader bestaat de kans dat de één constateert dat het glas nog halfvol is, terwijl een ander vooral getroffen wordt door het feit dat het glas inmiddels al halfleeg is. Een angelsaksisch gezegde parafraserend: 'Change and stability are in the eyes of the beholder'.

Het perspectief hanterend van degene volgens wie er weinig veranderde, valt op dat vrouwen in 1995 nog altijd meer huishoudelijk werk deden dan mannen en dat mannen nog altijd meer betaalde uren draaiden dan vrouwen. Voorts bleek het zwaartepunt van betaald werk, en in mindere mate ook dat van huishoudelijk werk, nog immer in de ochtenden en middagen van doordeweekse dagen te zijn geconcentreerd. In de hoeveelheid en de besteding van de vrije tijd veranderden slechts details. De zondag behield de positie als rustigste dag, met veel vrije uren en met veel huiselijke invulling van die vrije uren. Vrijdags wordt er minder gewerkt, en is er meer tijd voor huishoudelijke en zorgtaken en voor vrije tijd. Het dagrooster bleef eveneens gehandhaafd: net als voorheen piekten activiteiten als eten en transport op bepaalde vaste uren. Het gezinsleven, tenslotte, werd nog altijd in ere gehouden. De grotere uithuizigheid ging goeddeels langs het gezin heen, er werd zelfs wat meer tijd voor contact met kinderen vrijgemaakt en gezinnen aten 's avonds in de regel gezamenlijk.

Het perspectief van stabiliteit werkt vooral goed op afstand, hoewel zelfs dan niet over het hoofd valt te zien dat de taakverdeling tussen mannen en vrouwen aanzienlijk veranderde. Nadere inspectie geeft meer verandering te zien. Binnen het vrijetijdsrepertoire verloren huiselijke sociale contacten en lezen flink terrein aan uithuizige activiteiten en televisiekijken. Bovendien werd de vrijetijdsbesteding wat rustelozer, doordat men meer activiteiten in minder tijd afwikkelt. Het script van het dagelijks leven stond in het teken van rolverving. Steeds minder mensen voldeden aan de rol van de niet-in-het-huishouden-meewerkende man of van de uitsluitend-in-het-huishouden-actieve vrouw. Huishoudelijk werk werd niet alleen meer over de seksen maar ook meer over de avond en het weekend gespreid. Zondagsrust en doordeweekse routines hadden hier van te lijden.

We willen deze studie evenwel niet met een vrijblijvend 'Change and stability are in the eyes of the beholder' besluiten. Om tot een 'afgewogen' oordeel over de (her)inrichting van de tijd te komen, keren we terug naar de verminderde invloed van instituties-oude-stijl op de inrichting van de tijd (hoofdstuk 1). Pluralisering van waarden en abstrahering van regels vergrootten de speelruimte bij de inrichting van het dagelijks leven. De verminderde controle van instituties stelde mensen meer in de gelegenheid hun eigen ingevingen te volgen. Welvaartsgroei en technische en wetenschappelijke ontwikkelingen waren hen daarbij behulpzaam, met name innovaties in het huishouden, verbeterd transport, betrouwbare geboorteregeling en vrijetijdselfbediening.

Ons gezichtspunt is niet dat instituties worden weggevaagd maar dat ze veranderen en in een andere gedaante opnieuw hun neerslag vinden in een zekere regelmaat of ordening van de tijd. Afnemend gezag van instituties-oude-stijl en groeiende speelruimte voor eigen keuzen hebben er geenszins toe geleid dat ieder individu iedere dag opnieuw een volstrekt nieuwe en unieke invulling en ordening aan de te besteden 24 uren geeft. Naast fysiologische behoeften als slaap en voeding spelen de behoefte aan individuele routines en de invloed van sociale conventies en organisaties een orkestrerende rol. Daarnaast dienden zich nieuwe 'Zeitgebers' aan, zoals populaire televisieprogramma's en de vrije vrijdagmiddag.

Nieuwe patronen in de inrichting van de tijd komen echter niet automatisch en routinematig tot stand. Het gedeeltelijk wegvallen van oude instituties brengt met zich mee dat de handhaving van vaste gewoonten als zes uur etenstijd of de zondagsheiliging wordt overgelaten aan het organisatietalent en de persoonlijke afwegingen van het individu. Zelfs als het resultaat hiervan is dat zich in de inrichting van de tijd slechts marginale verschuivingen voordoen, dan nog kan ieder voor zich meer de druk voelen als eigen tijdsregelaar te moeten optreden (vgl. Giddens 1990 en Beck 1992 over reflexiviteit).

We besluiten met een tussenstand in dit proces van herinrichting van de tijd. Daartoe worden bevindingen uit de diverse hoofdstukken op één noemer gebracht door een drietal aspecten van de inrichting van de tijd centraal te stellen: rollen, duur en timing. In de praktijk blijken deze aspecten overigens enige overlap te vertonen.

Bij *rollen* gaat het om de vraag in welke mate het dagelijkse optreden tot een eenduidige en herkenbare sociale rol te herleiden is. De ideaaltypische "harmonieuze ongelijkheid" binnen het kostwinner-huisvrouwpaar als uitgangspunt nemend, kan niet anders dan geconcludeerd worden dat er van rolvervaging sprake is (Van Stolk en Wouters 1983). Er vond een groot-schalige herverdeling van taken plaats, primair door de sterk gegroeide arbeidsdeelname van vrouwen en secundair door de, minder snel, gegroeide inzet van mannen in het huishouden. Als gevolg van deze ontwikkelingen is het minder gebruikelijk dat iemand die betaald werk verricht, van huishoudelijk werk is vrijgesteld. In plaats daarvan worden betaald en huishoudelijk werk vaker gecombineerd. Daardoor geldt voor beide typen werk dat ze minder tot eenduidige en herkenbare rollen leiden. In het script van het dagelijks optreden zijn voor de zich volledig op betaald werk toeleggende, van huishoudelijk werk vrijgestelde mannelijke kostwinner en voor de fulltime huisvrouw geen hoofdrollen meer weggelegd. Afgezet tegen dit ijkpunt is er sprake van veralgemenisering van taken en van vervaging van eertijds helder afgebakende rollen. Een andere bevinding versterkt dit beeld. De regelmaat waarmee taken worden vervuld is afgenomen. Minder mensen vervullen van-dag-tot-dag elk van de standaard huishoudelijke werkzaamheden. Omgekeerd zijn er eveneens minder mensen die nooit enige huishoudelijke zorgtaak op zich nemen. Steeds meer mensen zijn in deeltijd in het huishouden actief. Dit wijst erop dat die rol niet alleen is vervaagd in de zin dat men per persoon meerdere taken heeft (taakcombinatie) en dat taken over meerdere personen zijn verdeeld (taakveralgemenisering), maar ook dat die taken de tijdsbesteding van personen niet als voorheen structuren.

Het *duur*aspect van de (her)inrichting van de tijd heeft betrekking op de periode van bedrijvigheid. Op individueel niveau betreft dit het tijdsbeslag van iemands verplichtingen, op collectief niveau gaat het om de periode van maatschappelijke bedrijvigheid.

De duur van de individuele bedrijvigheid is toegenomen, zeker binnen de bevolking van 18 tot 65 jaar, waar het tijdsbeslag van verplichtingen tussen 1975 en 1995 met 2,5 uur per week toenam. Deze verlenging van de individuele bedrijvigheid is het gevolg van een stapeling of combinatie van taken: meer mensen werken buitenshuis en moeten werk met huishoudelijke zorgtaken combineren. Vooral gedurende het spitsuur in het leven, wanneer ouderschap en carrière samenvallen, is men in de regel drukbezet.

De toegenomen duur van de wekelijkse bedrijvigheid heeft tot een grotere bedrijvigheid tijdens doordeweekse avonden en tijdens het weekend geleid. Met name huishoudelijke zorgtaken, die van oudsher toch al een grotere uitloop tot buiten reguliere werktijden kenden, gaven een toename van avond- en weekendverplichtingen te zien (van negen uur in 1975 tot tien uur in 1995 onder 18-64-jarigen). Bij betaald werk was de groei van die uitloop in absolute termen relatief gering (van 2,0 uur naar 2,7 uur). Procentueel gezien was de groei van het betaalde werk 'buiten kantooruren' echter beduidend (+35%). Op individueel niveau groeide met de duur van de bedrijvigheid dus ook het aantal door verplichtingen in beslag genomen uren in de avond en het weekend. Dit werd uiteraard weerspiegeld op collectief niveau, waar de mate van bedrijvigheid gedurende de avonden en het weekend toenam.

Het *timing*aspect, tenslotte, betreft de mate waarin bezigheden in de regel op een vast tijdstip worden verricht. Dit aspect van timing kent eveneens een individueel en een collectief niveau. Op individueel niveau gaat het om de vraag naar de regelmaat in het tijdstip waarop een persoon bepaalde bezigheden heeft. We vonden aanwijzingen dat die timing een afname van de regelmaat van-dag-tot-dag te zien geeft. Over de doordeweekse dagen gezien, verminderde de kans dat men een bezigheid op elk van die vijf dagen onderneemt (alsook de kans dat men een bezigheid nooit onderneemt). Dit duidt op een minder vast patroon in de timing van activiteiten over de week. Ook de timing in de loop van de dag werd minder gelijkvormig: op individueel niveau is de mate waarin de ene doordeweekse dag op dezelfde wijze verloopt als een andere doordeweekse dag afgenomen. Deze veranderingen, hoewel niet bijzonder sterk, geven aan dat bezigheden minder dan voorheen hun dagelijkse vaste tijdstip hebben. Dit beeld wordt bevestigd op collectief niveau. De temporele spreiding van activiteiten onder de bevolking geeft een afnemende synchronisatie te zien. Hoewel het opnieuw niet om bijzonder sterke veranderingen gaat, geldt dat zowel piekuren binnen het bestek van een dag (zoals eten en transport) als piekdagen binnen het bestek van een week (zoals maandag wasdag) wat aan betekenis verloren. Opmerkelijk daarbij is dat de pieken wel afvlakten, maar niet verschoven. Hetzelfde geldt voor de zondag als collectief rustpunt: de zondag boette wel aan karakter in, maar lang niet in die mate dat die dag ook zijn eigen karakter verloor.

Vervagende rollen, verlengde bedrijvigheid en afnemende routinematigheid roepen tezamen het beeld op van 'drukke deeltijders'. Men vervult meer taken, maar in een lagere frequentie. Daardoor heeft men vaker de ene dag andere bezigheden dan de andere dag. Er is sprake van een geringere concentratie van activiteiten binnen personen en op tijdstippen. In plaats daarvan waaieren verplichtingen uit over de seksen en over tijdvakken die traditioneel voor andere activiteiten waren voorbestemd. Tegelijk werden oude rollen en ritmes niet zomaar weggevaagd. Betaald en onbetaald werk werden minder seksespecifiek, niet sekseneutraal. Piek-tijden waren aan slijtage onderhevig, maar bleven piektijden.

Hoewel er zeker geen sprake is van een 24-uurssamenleving, is de duur van individuele en maatschappelijke bedrijvigheid opgerekt, zodat die bedrijvigheid vaker de doordeweekse avonden en het weekend omvat. Tot 1995 werd dit meer veroorzaakt door beslommeringen in

het huishouden dan door een rationalisering van de formele economie. In de regel is men echter niet de gehele week (ochtenden, middagen en avonden van doordeweekse dagen plus delen van het weekend) met huishoudelijke zorgtaken of betaald werk in de weer. Individuen zijn doorgaans slechts gedurende een deel van deze tijd in touw. In die zin is men een deeltijddeelnemer aan een maatschappij die langduriger in bedrijf is.

Dat men vaker taken combineert, versterkt het karakter van de deeltijder. Taakcombinatie betekent dat men een deel van de tijd aan betaald werk besteedt en een deel aan huishoudelijk werk. De individuele bedrijvigheid is vaker over twee deeltijdfuncties verdeeld.

De beweging in de richting van het verschijnsel 'drukke deeltijders' kent ook een pendant in de vrije tijd. Er resteert minder tijd voor andere vrijetijdsactiviteiten dan televisiekijken en vrijetijds mobiliteit, waardoor deze overige activiteiten meer in de tijd moeten worden samengeperst. In veel gevallen heeft de vrijetijdsbesteder meer het karakter van een toevallige passant dan van een toegewijde participant. De verbreding van het vrijetijdsrepertoire, waarbinnen gerespecteerde cultuuruitingen vaker afgewisseld worden met minder hoog gegrepen vermaaksvormen, duidt erop dat men zich ook in de vrije tijd meer als gelegenheidsdeelnemer ontpopt. Een en ander staat niet los van de voortgaande specialisatie in de vrijetijdsindustrie, een dienstensector die gretig inspeelt op de behoefte aan kant-en-klare belevenissen en hapklare brokken ontspanning. Dit stelt de zwevende vrijetijdsconsument in staat zich met weinig voorbereiding en voorkennis aan extreme ervaringen of exotische reizen te wagen.

Tot slot keren we terug naar het thema van de aan gezag inboetende instituties-oude-stijl. We laten daartoe vier instituties de revue passeren: godsdienst, arbeid, onderwijs en gezin. In het inleidende hoofdstuk gingen we ervan uit dat er niet zozeer sprake zou zijn van verminderde zeggingskracht van instituties, maar van een andere inrichting daarvan.

Godsdienst heeft stellig aan invloed op tijdsbesteding en tijdsordening ingeboet, althans, de christelijke traditie legt in dezen steeds minder gewicht in de schaal. Veelbetekenend is de bevinding dat de zondagsrust meer te danken heeft aan uitslapen en televisiekijken dan aan de religieuze zondagsheiliging. Enerzijds is er sprake van secularisering, van afkalving van de institutie godsdienst, anderzijds mag niet uit het oog verloren worden dat Nederland ook steeds meer mensen kent met een andere godsdienst en een ander religieus ritme. De christelijke weekindeling ondervindt concurrentie van andere religieus geïnspireerde institutionele aanspraken op de inrichting van de tijd.

Rond de inrichting van betaald werk geldt eenzelfde dubbelzinnigheid. Enerzijds blijft het arbeidsbestel regulerend voor tijdsbesteding en tijdsordening, anderzijds is er ruimte ontstaan voor andere modaliteiten dan voltijdse banen 'van negen tot vijf'. Dit laatste duidt erop dat de inrichting van betaald werk beïnvloed wordt door veranderingen buiten het arbeidsbestel. Die andere invulling van de werktijd heeft omgekeerd weer invloed op de tijdsbesteding en tijdsordening buiten de werkplek.

De lesroosters van scholen zijn, afgezien misschien van de vakantiespreiding, een toonbeeld van orde en regelmaat gebleven. De mogelijkheid dat de arbeidsduurverkorting van het onderwijzend personeel tot een tweewekelijkse vrije dag of een wekelijkse vrije middag voor leerlingen zal leiden, lijkt echter ook hier een verminderde temporele vastigheid aan te kondigen. Ook dit is eerder op te vatten als een aanpassing van de inrichting van de tijd (hier: het lesrooster) aan veranderende omstandigheden (hier: arbeidsduurverkorting) dan als een verminderde sturing. De commotie onder tweeverdienende ouders over meer vrije (mid)dagen voor hun kinderen, waardoor zij een kinderopvangprobleem vrezen, duidt erop dat zij deze herinrichting allerminst als grotere zeggenschap over de tijd ervaren.

Die commotie is tevens een fraaie illustratie van botsende tijdsordes binnen het moderne tweeverdienersgezin, waar de werktijden van de ouders op elkaar en op de schooltijden van de kinderen stoten. Anders dan vroeger is er nu in veel gevallen geen huisvrouw meer, wier tijd

als buffer kan fungeren voor de fricties tussen het rooster van echtgenoot en van de kinderen. Tijdsdruk en coördinatieproblemen binnen tweeverdienersgezinnen hebben echter niet tot een verschraving van het gezinsleven geleid, wel tot het morsen van tijd bij huishoudelijke zorgtaken: de avond en de zondag zijn minder dan voorheen vooral het domein van de vrije tijd. Het lijkt bovendien niet te ver gezocht hier een verband te zien met de tendens naar 'outsourcing' van ontspanning. Voor drukbezette gezinnen is het een uitkomst dat de vrijetijdsindustrie voorziet in een breed scala aan kant-en-klare uitstapjes. De voorbereiding van een dagje uit met het gezin kan men desgewenst goeddeels aan de markt overlaten.

Er is niet zozeer sprake van verminderd gezag van instituties, maar van een andere inrichting daarvan. Instituties verkeren bovendien minder in harmonie met elkaar. Met name de eisen van werk en gezin botsen met elkaar. Ten dele vergroot dit de marges van individuele keuzevrijheid, ten dele ook legt het juist nieuwe restricties op. De voornaamste nieuwe restrictie is de organisatie van het gezinsleven, nu vrouwen meer werken bij een gelijk blijvende arbeidsinspanning van mannen. Tijdsdruk en timing nopen tot een spreiding van taken over beide partners. Per partner betekent dit een opeenhoping of combinatie van taken. De groeiende aantallen alleenstaanden worden daar eveneens mee geconfronteerd. Dit heeft tot een spreiding van huishoudelijke bedrijvigheid naar de avonden en de weekenddagen geleid. Aanzetten tot een temporele spreiding van activiteiten in de formele economie, in 1996 bekrachtigd in nieuwe wetgeving betreffende arbeids- en winkeltijden, stuitten bij degenen die zich opwerpen als beschermers van de vrije avond en de vrije zondag op meer verzet. De reeds verder doorgevoerde spreiding van activiteiten in de informele economie, in het huishouden, bleef daarbij onopgemerkt.

In private huishoudens wordt de oplossing voor coördinatieproblemen gezocht in flexibilisering van de tijdsordening. Aanzetten tot diezelfde oplossing in de formele economie stuiten op weerstand, omdat collectieve vormen van vrijetijdsbesteding en het gezinsleven dan in het gedrang zouden komen. Over de vraag of de flexibilisering van arbeids- en winkeltijden inderdaad ernstige, nieuwe coördinatieproblemen met zich meebrengt, is het laatste woord nog niet gezegd. Ontwikkelingen tot 1995 geven ons aanleiding de veronderstelling dat collectieve vormen van vrijetijdsbesteding en het gezinsleven daar ernstig van te lijden zouden hebben, te relativiseren. Desalniettemin kan niet worden uitgesloten dat flexibilisering van de tijdsorde, deels bedoeld om drukbezette huishoudens te ontlasten, op termijn problemen met zich meebrengt. De vertrouwdheid van oude patronen en ritmen kan, als nagalm van oude instituties, nog lang structuur aan de tijd geven, ook als daar de grond al aan ontvallen is. Het sleutelen aan de tijdsorde brengt om die reden mogelijk pas na geruime tijd op grote schaal gedragsveranderingen voort. Dit wettigt blijvende aandacht voor vragen als hoe de herinrichting van de tijd zich zal ontwikkelen, hoe ver veranderingen zullen doorzetten en wat daar de consequenties van zullen zijn.

The restructuring of time: summary and discussion

Time use research based on five-yearly diary annotations of activities during a full week in October makes it possible to chart out a number of aspects of the (re)structuring of time use and time allocation. At the outset, we describe length and time of obligations and forms and characteristics of leisure. Subsequently, changes in roles and consequences of obligations 'out of hours' are analysed. Developments in (leisure) time use and time allocation are looked into more closely by studying Sundays, weekday routines and the family diary. Throughout, trends for the period 1975-1995 as well as similarities and differences between segments of the population are analysed.

Regrettably, a number of aspects of the use and allocation of time remain 'terra incognita'. For example, we do not know how people experience their (leisure) time, who they do things with and whether they undertake (leisure) activities on the basis of preference or due to a lack of alternatives. The theme of time allocation partly remains beyond our scope too, as is the case for the degree to which people allocate time around such focus dates as Christmas, New Year's Eve, holidays and birthdays, which are subject to a rhythm which goes beyond the average October week investigated.

In the first section of this summary, the main findings concerning the (re)structuring of time are presented. In the second section, we discuss five aspects of the (re)structuring of time: whether there is any evidence of blurring of roles, whether individual regularity has declined, whether collective rhythms have become less prevalent, whether individuals are active for a longer time and whether society is active for a longer time.

Summary

An assessment of patterns and developments in the use of time brought to light that time pressure from the overall package of tasks (paid work, study and household work, including child care) has increased over the last few decades. Amongst the population between the ages of 18 and 65 years, fulfilling these tasks required 2.5 hours per week more in 1995 than was the case in 1975.

This increased level of activity was not evenly shared throughout the population. Additional time pressure was imposed above all on men (+4 per week), people between the ages of 35 and 50 (+6 hours) and those with a higher education (+3 hours). Amongst women, the picture shows differentiation. Housewives were able to reduce their activities (- 4 hours), whilst, on the other hand, increasing numbers of women moved into the heavily occupied category of working women. Because these developments balanced one another out, on average little changed in time pressures on women.

The background to the divergent trends within the various population groups is that more women have moved into paid work, whilst men have not started to work less. The package of tasks and the time pressure within families have increased. As a result, both sexes have been obliged to take on both paid work and household activities. In particular amongst the higher educated in the age group of 35 to 50 years, more tasks and increased time pressure were the consequence.

Prior to the new Working Times Act and the new Shop Opening Hours Act, both introduced in 1996, which were in part intended to improve the possibility of combining work and care for the family, a gradual liberalisation of time allocation had already started to take place. Existing rules were supplemented with exemptions and extended shop opening hours were

being experimented with. Nonetheless, paid work was still primarily concentrated in the mornings and afternoons of week days in 1995. Traditionally, housekeeping imposed greater demands on evenings and weekends than paid work. Since 1975, the concentration of housekeeping in daytime hours during the week fell, and the overflow of household work into the weekday evenings and the weekend expanded.

The picture of increased activity also applies to free time, in various respects. For example, quiet home-based activities such as reading, visits and talking to other house residents lost ground (3.5 hours in total). Instead, recreation is focused more outside (for example: going out, sport and recreational mobility, +1.8 hours in total). Of all home-based leisure, only television viewing increased in popularity, as a result, television viewing now constitutes 43% of homely leisure.

After subtracting television viewing and leisure mobility, the available leisure time for other activities per week has fallen by 10% since 1975. The number of different leisure activities in which people participate in any week fell less rapidly (5%), whereas the number of activities in which people participate occasionally experienced a rise as opposed to a fall. All in all, the picture which emerges is that more leisure activities are packed into less leisure time. Not only numbers, but also the nature of activities combined points towards a broadening of the leisure repertoire. Occasional visits to cultural institutions, for example, became part and parcel of many a wide-ranging leisure activity package.

The various day-to-day obligations had become less specifically a package of tasks for clearly defined groups. Roles are becoming more vague, because tasks are being broadened. This is not only due to the emergence of double-income and single-person households, but also to the changing roles of the sexes within both double-earner and breadwinner households.

Gender has long been the ultimate differentiating characteristic in respect of paid and unpaid work. For slightly less than a century, the role of women was generally that of housewife, with a package of tasks consisting of care for the husband, the children and the household. For the most part, paid work had become a male matter.

Over recent decades, the distribution of domestic and paid work has clearly been hallmarked by the ascent of multiple tasking. The changing roles of the sexes have dethroned the dominant housewife - male breadwinner dichotomy. Although this task breakdown has not disappeared entirely, both paid work and domestic care have gradually become more general. As a result, more people are given more tasks. The emergence of task combination or multiple tasking has caused increased time pressure.

Although active cultural interest cannot be seen as a 'social role', the combination of paid and domestic work demonstrates a certain degree of similarity with the blurring of the line between culture and entertainment. Domestic care tasks are combined with paid work more often, while 'going out ' increasingly includes visits to museums as well as to bars, discotheques or sport centres. Both aspects of day-to-day life reveal aspects of generalisation and blurring.

The timing of working hours, during the day or in the evening, on weekdays or in the weekend, appears to have no major effect on leisure and family life. People who work 'out of hours' regularly, spend less time on sport or social participation, but do spend the same amount of time on going out, domestic contacts and hobbies. A more important factor in this connection appears to be the length of working hours: the longer hours worked, the less time spent on almost all forms of use of leisure. In so far as the timing of obligations influence leisure, the main influence is not the timing of paid work but that of domestic work. Those who have expressed concern about the effect of the 24-hour society on leisure have to ask themselves whether their sights are in fact set on the correct target.

As concerns the consequence of length and timing of work for family life, male breadwinners

meet less regularly with their family for dinner, depending on the regularity with which they work 'out of hours'. The time parents are able to make free for contact with their children, in the form of reading out loud to them and playing games with them, however, does not suffer from the greater spread of working hours.

In as much as the character of Sunday as a day of rest is under threat, this is above all due to the informal economy of the domestic sector. On Sundays, domestic care takes up more time than paid work. In 1995, over 60% of the population spent one or more hours on domestic tasks on a Sunday, whilst only 7.5% spent one hour or longer on paid work. More than half of the half-hour increase in Sunday obligations between 1975 and 1995 relates to household activities. In other words, Sunday activities are far more dependent on the self-arranged domestic economy than on the formal economy. Likewise, the growth of Sunday activity is due to domestic rather than paid work. Sunday care above all increased amongst parents with children up to the age of six years, lone mothers and those with combined tasks. Among those who started to work more on Sundays were the self-employed or higher management employees, who in many cases are able to determine their working hours, and pupils and students earning extra money, for whom Sunday work is a temporary activity. In so far as the use of time up to 1995 reflects the advent of a 24-hour economy on Sunday, the move towards such a situation is headed by people who have a high degree of sovereignty in setting their own working hours. The assumption that a 24-hour economy is being imposed on those in employment against their will, therefore appears to be unsupported, at least up to 1995.

Sunday remained the day with the largest number of free hours. Although throughout the week a trend was noted towards increased absence from home, leisure on Sunday became more home-based. Nonetheless, of all days, the Sunday has remained the day on which the car places the greatest demand on leisure time. Over the same period, the number of leisure activities carried out exclusively on a Sunday fell. As regards leisure, the difference between weekend and weekdays became greater, but within the weekend, the Sunday lost something of its special character. Only recreational activities such as a walk, a bicycle ride or a trip by car remained typical Sunday activities. Domestic contacts still occupy an important position on Sundays, but not to the same degree as in the nineteen seventies. On Sunday, less reading is done. Nonetheless, the importance of the Sunday for reading increased, because the slump in reading on other days took place even more rapidly.

Compared with the Sundays of non-believers, the Sunday of churchgoing protestants is less typified by obligations and away-from-home leisure, and more hallmarked instead by domestic leisure. Churchgoing protestants do not share current trends either. Sunday obligations and away-from-home leisure barely rose amongst this group. Counter to the trend, they maintained their homely Sunday. However, the numbers of churchgoing protestants fell to such an extent that the use of time amongst this group hardly limits the trend towards a more active and consumption-based Sunday. More important counterweights to this trend were more worldly pleasures such as a long lie-in and television viewing. Until ten in the morning, the Sunday is a day of rest due to the long lie-in. In the subsequent hours, a certain degree of Sunday rest is maintained thanks to the popularity of television viewing.

Neither the level of Sunday activity nor the increase in that activity can be interpreted in terms of a rationalisation towards a 24-hour-production-economy. Sundays are above all active, and becoming more active, due to the considerable and increasing involvement in the domestic sector. The fact that growth in Sunday paid work was identified particularly amongst higher professional groups, many of whom are responsible for their own diaries and activities, also points more to a self-determined rationalisation of individual time than to a rationalisation imposed by production. The overflow of domestic activity into the Sunday is related to the altered allocation of domestic production capacity. The ever more prevalent

double-earner situation takes up more time, particularly in the weekend. The traditional Sunday, set aside for rituals, family visits and rest, is losing ground. The fact that Sunday is becoming more like any other day is due to domestic activities rather than the rationalisation of the economy.

Without routines, a great deal of time would be lost in the numerous choices of day-to-day life. Allegedly, these routines are suffering from the modularisation of activities, which enables people to allocate their time according to their own preferences and which is facilitated by technological developments. With the advent of variable working hours, home work and part-time work, differentiation in working hours is on the increase. Finally, it is suggested that variation in the allocation of time is being enhanced by differentiation in households, in particular by the arrival of single-person households and double earners.

In line with the earlier observation that men more often undertake household chores, it turned out that the proportion of men who never cook or wash up during week days is on the decline. In the less frequent domestic tasks, this fall is less pronounced. Amongst women, the trend is reversed: on a day-to-day basis, they are becoming less active in the household, operating as full-time housewives less often. It is less common for women to cook, wash up, vacuum or dust every week day. Men and women, from their differing starting positions, share a trend toward a 'part-time appointment' in the household. Although the sexes are becoming more alike in this sense, there remain clear gender differences in the weekday implementation of these tasks. Women still are more involved in housekeeping than men.

The development in the number of weekdays on which specific tasks are implemented also points to a trend toward a part-timer society. With respect to many activities, it can be observed that more people have started to participate on weekdays, while fewer people are involved in such activities every weekday. More people (above all women) work, but above all more people work between one and four days. Similarly, more people (i.e.: men) cook or wash up occasionally on weekdays, while fewer people (i.e.: women) carry out these activities on every weekday.

The move towards a part-timer society does not imply that the various weekdays have lost their character. In the first half of the week, obligations for work, education and housekeeping (in particular cleaning and washing) dominate. As the week progresses, shopping is done more regularly and going out and visits are on the increase. Traditional rhythms such as Monday being wash day are still maintained. Some activities, such as going out and receiving or paying visits have become concentrated more in certain days of the week. Other activities, such as volunteering, sport and hobbies, have become more evenly shared over the working week.

In the timing of activities within the week, differences have above all been identified between the Friday and other weekdays. On Friday, less people work or go to school, more people are active in the household, people go to sleep later, and there is more free time in the evening. For work, Friday has become relatively less important, although the difference between Friday and the weekend has remained considerable.

Changes in the timing of weekday activities over the hours of the day have been analysed by monitoring the use of time on Tuesdays over the years. The concentration of activities in peak hours fell with respect to personal care and travel between home and work or education. The greater spread of eating and commuting over time did not affect the timing of the peak hours. In the case of domestic tasks, a partial shift has taken place towards the evening, although weekday free time remained concentrated, for up to 60%, in the (late) evening.

These findings suggest that, on a collective level, there is an overall growth in variation of the daily pattern of activities. Subsequently, we investigated whether this has gone hand in hand with increased variation on the individual level. And indeed, also at that level there is reduced

routine: for individuals, the one weekday is less frequently similar to the next weekday. This applies to almost all segments of the population, with the exception of young people, amongst whom is no evidence of increased variation in the daily routine. In double-earner families, the weekdays are less regular than in single-breadwinner families.

The decreasing regularity of day-to-day activities indicates a development towards a part-timer society: people carry out more activities, but do so less frequently. As a result, it became more common for people to be involved in different activities on different days. In turn, there is less concentration of activities in peak hours and a greater spread into periods which had formerly been set aside for other activities, such as the overflow of household chores into the evenings. At the same time, collective rhythms have not been entirely eradicated. Although peak times have been subject to certain wear, they remained peak times. In the distribution of activities over the various weekdays, the trend towards a part-timer society also brought about only minor changes. Most washing was still done on Monday. As the week progresses, shopping was done more regularly. Friday still proved to be the day on which the least work and education, and the most domestic tasks were carried out. Still, the weekdays, including the Friday, differed considerably from the weekends.

Close personal ties count as a prime yardstick for family life. In 1995, paid work in evening hours represented almost no threat to domestic family life. Mobility, club life, sport and hobbies kept a larger and more rapidly growing proportion of the population away from home in the evenings than did work. As a result, the Dutch population is slightly less regularly at home in the evening than in the past. Above all, single people and those cohabiting without children were away from home in the evenings more often. To a lesser degree, mothers of children living at home also share in the increase in away-from-home activities. On the other hand, except in the early evening hours, fathers of children and young people living at home were at home more frequently. As a consequence, the trend towards being at home less in the evening has to a considerable degree passed by families with children.

The time set aside for talking with other members of the family and to eat at home points to domestic contact more directly. Since 1975, the Dutch have set aside less time for these activities, in addition to which, during mealtimes, more television is being watched. Although to a lesser degree, these trends also apply to family life. This cutback on time for eating at home and the increase in television viewing during mealtimes are, however, less pronounced amongst parents of children living at home and young people than amongst single people and couples without children at home. As a consequence, these forms of domestic contact are somewhat on the decline in families with children, but less so than the trend across the entire population would suggest. Domestic contacts with third parties in the form of visits have also become less numerous between 1975 and 1995.

Parents have not cut back on the time set aside for reading out loud to their children, talking to them, playing games with them or making trips with them. The opposite was the case. In 1995, more time was set aside for these activities than before. This applies in particular to double-earner households. As a result, the initial difference between the breadwinner family and the double-earner family has now been erased. Neither do the two family types differ in how often the father eats at home in the company of his wife and children.

Domestic family life is in fact esteemed highly. The double-earner household does not appear to represent a threat. Of all, fathers who are sole breadwinners are the exception to the rule that parents tend to spend more time in contact with their children. This seems to indicate that the double-earner phenomenon goes hand in hand with concern for the parenting role. It should be noted that this information only provides an insight into the actual time spent, and not into the effort or stress it may have taken to achieve this use.

Conclusion

How should developments in use and allocation of time be 'weighted'? While little remained the same, equally little changed drastically. Without an interpretation framework, there is a risk that one observer concludes that the glass is still half-full, whilst another observer is above all struck by the fact that the glass is now already half-empty. To paraphrase a familiar saying, 'Change and stability are in the eyes of the beholder'.

From the perspective that little has changed, it is noticeable that women in 1995 still did more household work than men, and that men still worked more paid hours than women. Moreover, the bulk of paid work, and to a lesser degree also of household work, is still concentrated in the mornings and afternoons of weekdays. In relation to the quantity and use of leisure, only minor changes have taken place. The Sunday maintained its position as the quietest day, with plenty of free hours, many of which are spent at home. Friday remains characterized by less paid work, more household chores and more leisure time than other weekdays. The daily roster was also maintained. Like in the past, such activities as eating and transport peaked at specific, fixed hours. Finally, family life was still placed on a pedestal. The greater absence from home in the evening to a considerable degree passed the family by, while families generally still ate together in the evening.

The perspective of stability is above all effective from a distance. Even then, one cannot fail to observe that the distribution of tasks between men and women changed considerably. Closer inspection brings out more changes. Within the leisure repertoire, domestic social contacts and reading lost considerable ground to away-from-home activities and the television. In addition, leisure became somewhat more restless, as people implemented more activities in less time. The script for daily life was clearly hallmarked by a blurring of the roles. Ever less people fulfill the role of a man not contributing to the household at all or that of a woman exclusively active in the household. Household work was not only spread more between the sexes, but also more into the evening and weekend. Sunday as a day of rest and weekday routines suffered as a consequence.

Yet, we do not wish to conclude this study with the statement 'Change and stability are in the eyes of the beholder'. In order to reach a 'balanced' judgement concerning the (re)structuring of time, we refer to the reduced influence of old-style traditional institutions on time allocation. The pluralisation of values and the abstraction of rules widened the margins for designing one's own day-to-day walk of life. The reduced control by institutions enabled people to follow their own ideas. The growth in welfare as well as technical developments were helpful in this respect, in particular innovations in the household, improved transport, reliable birth control and self-service leisure.

Our point of view is not that the institutions have been pushed aside, rather that they changed. In their new constellation, they once again find expression in a certain degree of regularity or ordering of time. The reduced authority of old-style institutions and the increased leeway for individual choices have not caused every individual to daily draft an entirely new and unique allocation and ordering of the 24 hours to be spent. In addition to physiological needs such as sleep and nutrition, the need for individual routine and the influence of social conventions and organisations play an orchestrating role. Moreover, new 'time regulators' have emerged, such as popular television programmes and the free Friday afternoon.

However, new patterns in the structure of time do not arise automatically and routinely. The partial brushing away of the old institutions has meant that the ability to maintain fixed habits such as the six o'clock mealtime or Sunday worship have been left to the organisational talent and personal considerations of the individual. Even if the result of these developments is that only marginal shifts have taken place in the structuring of time, people can still feel greater pressure to act as their own time regulatory bodies.

We conclude this report with an overview of the current stage in the restructuring of time. To this end, we grant a central role to three aspects of time structuring, namely roles, duration and timing. In practice, these aspects do show some degree of overlap.

In relation to *roles*, the question is to what degree daily activities can be reduced to a uniform and recognisable social role. Taking the 'harmonious inequality' of the breadwinner-housewife couple as point of departure, the only possible conclusion is that roles have become blurred. A large-scale reallocation of tasks has taken place, above all due to the massive increase in participation in labour by women, and secondly due to the less rapid but growing involvement of men in the household.

As a result, it is less common for someone who is doing paid work to be entirely exempt from household work. Instead, paid and domestic work are combined more often. As a consequence, neither type of work is easily reduced to uniform and recognisable roles. In the script for day-to-day activity, there no longer are main roles to be played by a male breadwinner exempted from domestic work or by a full-time housewife. Set against this calibration point, we see a generalisation of tasks and a blurring of roles which in the past were clearly demarcated. Another finding strengthens this picture. The regularity with which tasks are implemented has fallen. Less people carry out each of the standard domestic activities on a daily basis. On the other hand, there are also less people who never take on any domestic task. Increasing numbers of people are part-timers in their household. This suggests that not only have roles become blurred in the sense that each individual has taken on more tasks (task combination) and that tasks are shared amongst more people (generalisation of tasks), but also that those tasks no longer structure the individual's use of time as in the past.

The aspect of *duration* relates to the length of industriousness. For the individual, this relates to the amount of time taken up for individual obligations, whilst on a collective level, it relates to the length of time during which society is operative.

The duration of individual activity has increased, particularly within the population between 18 and 65 years of age, where time spent on obligations rose between 1975 and 1995 by 2.5 hours per week. This lengthening of individual activity is due to the stacking or combination of tasks: more people work outside the home and more of them are required to combine paid work and domestic tasks. Above all during the peak period of life, when parenthood and career come together, people tend to be extremely busy.

The increased duration of weekly activity has also resulted in increased activity in weekday evenings and the weekend. In particular domestic tasks, which traditionally already revealed a considerable overflow outside 'office hours', increased in weekday evenings and the weekend (from nine hours in 1975 to ten hours in 1995, amongst the 18 to 65 year olds). In paid work, the growth of this overflow in absolute terms was modest (from 2.0 to 2.7 hours).

The increase of industriousness on the individual level was, of course, reflected on a collective level, where the degree of activity during the evenings and the weekend increased.

The aspect of *timing*, finally, relates to the degree to which activities are carried out at fixed times. On the individual level, it relates to the question of regularity of time at which a person carries out particular activities. We found indications of a reduction in day-to-day regularity. The likelihood of carrying out the same activity on each of the five weekdays fell, as did the likelihood that a certain activity would not be undertaken at all. This points to a less set pattern in the timing of activities, spread over the week. The use of time over the day also became less regular: for individuals, the degree to which one weekday precisely matches another weekday has fallen. These changes, although not particularly striking, indicate that less than in the past activities have a fixed time at which they should be carried out.

This picture is confirmed at the collective level. The spread of activities over time amongst the entire population suggests reduced synchronisation. Although once again the changes are not particularly striking, the peak times within a day period (such as eating and transport) and within a week period (such as Monday washing day) are becoming somewhat less important. One notable feature is that the peaks levelled out somewhat, but did not shift in position. The same applies for the Sunday as a collective point of rest. Sunday lost some of its character, but not nearly to the extent that it became entirely devoid of its own character.

The blurring of roles, the increasing activity levels and the decreasing routine patterns combine to form the picture of 'busy part-timers'. People today occupy more tasks, but with a lower frequency. As a result, people more often are involved in different activities from day to day. There is less concentration of activities in individual roles and in specific times. Instead, tasks are being spread out over the sexes and moved into periods which were traditionally set aside for other activities. Yet, old roles and rhythms are not simply being brushed aside. Paid and unpaid work have become less gender-specific, but certainly not gender-neutral. Peak hours have become worn at the edges, but have remained peak hours.

Although there certainly is no 24-hour society, the duration of individual and societal activity has been extended, to the degree that activities more often also include weekday evenings and the weekend. Up to 1995, at least, this was due more to household hustle than a rationalisation of the formal economy. However, people are not involved in housekeeping and paid work throughout the entire week (mornings, afternoons and evenings of weekdays and parts of the weekend). Generally, individuals are only actively involved in these activities for part of this time. In that sense, people today are part-time participants in a society that is active for longer hours.

The rise of multiple-tasking strengthens the character of the part-timer, as combining tasks implies that part of one's time is spent on paid work and part on domestic work. Individual industriousness becomes spread out over these two part-time functions.

The movement towards the phenomenon of 'busy part-timers' can be observed also in leisure. Especially after subtracting television viewing and leisure mobility, there is less leisure time, as a result of which other leisure activities have to be compressed in less time. In many cases, leisure has the character of casually passing-by rather than of dedicated participation. The broadening of the leisure repertoire, within which respected cultural events are increasingly interspersed with less edifying entertainment, also suggests that people are developing into occasional attendants. This cannot be seen in isolation from the fact that there is continuous specialisation in the leisure industry, a service sector which responds eagerly to the demand for ready-made experiences and bite-size opportunities for relaxation. This fact enables the 'floating leisure consumer' to undertake extreme experiences or exotic journeys with little preparation or prior knowledge.

Finally, we turn to the theme of the erosion of old-style institutions, or, more precisely, to the restructuring of institutions. From this perspective, we discuss religion, work, education and the family.

Religion has steadily lost its influence in the use and allocation of time, at least in as much as the Christian tradition has become less decisive. Most telling in this respect is the finding that Sunday remains a day of rest due to lying-in longer and television viewing more rather than its religious observance. Though this points to secularisation, it should be noted that a growing part of the population avows different religions and lives by different religious rhythms. In addition to secularisation, the Christian structuring of the week experiences competition from other religiously-inspired claims.

A similar duality is present in the structuring of paid work. On the one hand, labour continues

to regulate the use and ordering of time, whilst on the other hand, space has been created for other modalities than full-time 'nine to five' jobs. This latter feature points to the fact that the structuring of paid work is being influenced by changes outside the labour system. On the other hand, this new allocation of working hours, in turn, inserts an influence on the use and allocation of time outside the place of work.

School timetables at schools have remained a stronghold of order and regularity, with the sole exception of the spread of holidays. The possibility that shorter working hours for teaching staff may result in a free day every fortnight or in a free afternoon every week for pupils, however, indicates that the fixed and set timings of education too may be coming to an end. This should also rather be seen as an adaptation of the structuring of time (in this connection: the teaching timetable) to match changing circumstances (here: shorter working hours), rather than as a reduction in the impact of school timetables. The commotion amongst double-earning parents concerning more free afternoons or days for their children, which may pose them a child-care problem, suggests that these double earners perceive this restructuring of time as anything but increased authority over their own use of time.

This commotion is an excellent illustration of the collision of time patterns within a double-earner family, where the working hours of the two parents and the school hours of the children are at odds. Contrary to the situation in the past, today there often is no housewife whose time can serve as a buffer that absorbs the friction between the timetable of the husband and of the children. Time pressure and coordination problems within double-earner families have, however, not resulted in any impoverishment of family life, although they did lead to an overflow of domestic tasks to weekday evenings and Sundays, which are less exclusively the domain of leisure. It seems not too farfetched to relate this to the 'outsourcing' of leisure. For families with a busy timetable, the fact that the leisure industry can now provide a broad range of 'off-the-shelf' excursions represents an attractive solution. If necessary, preparations for a family outing can safely be left to the market.

Rather than a reduction of the say of institutions over the structuring of time, we observe a restructuring of that say. Moreover, those institutions operate less harmoniously with one another. In particular, the requirements of work and family are in conflict more often. To some extent, this widens the margins for individual choice, whilst in part also imposing new restrictions. The most important new restriction is the organisation of family life, now that women work more and the work levels of men have remained the same. Time pressures and timing necessitate the sharing of tasks between both partners. For each partner, this means an accumulation or combination of tasks. The growing number of single persons are also being confronted with these phenomena. As a result, domestic activities have now shifted to the evenings and weekends somewhat. Moves towards a spread in the timing of activities in the formal economy, confirmed in 1996 in the form of new legislation relating to working and shop opening hours, met with greater resistance amongst those who have set themselves up as the defenders of free evenings and free Sundays than the spread in the timing of housekeeping.

In private households, a solution to coordination problems is sought in flexible time allocation. Moves towards similar flexibilisation in the formal economy are meeting opposition, based on claims that family life and collective forms of leisure come under pressure. In the debate as to whether the flexibilisation of working and shop opening hours indeed poses this threat, the final word has certainly not yet been spoken. Developments up to 1995 lead us to qualify the assumption that family life and collective forms of leisure would suffer badly. Nevertheless, it cannot be ruled out that the flexibilisation of time, partly intended to unburden already busy households, could in the long term bring its own problems. The familiarity of old patterns and rhythms, echoing previous institutional

arrangements, can continue to structure time even if the reasons for that particular structuring have long expired. Tinkering with the structure of time may therefore result in large-scale behavioural changes with considerable delay. This justifies continuous attention for such questions as how the restructuring of time will develop, how far the changes will go and what the consequences of those changes will be.

Bijlage onderzoeksverantwoording

Karakteristiek voor het tijdsbestedingsonderzoek dat aan deze studie ten grondslag ligt, is de wijze waarop gegevens worden geregistreerd. Respondenten noteren gedurende een week in oktober per kwartier hun bezigheden in een dagboek. Daarnaast wordt men tot tweemaal toe aan een interview onderworpen, voorafgaand aan en volgend op de dagboekweek. Respondent te zijn in het tijdsbestedingsonderzoek is daarmee een belastende taak. Gemiddeld vergt alleen al het bijhouden van het dagboek ongeveer één uur en twintig minuten per week. Dit roept de vraag op of drukbezette mensen wel bereid zijn aan dit onderzoek deel te nemen. In deze onderzoeksverantwoording wordt een beeld geschetst van de voorgeschiedenis, het onderzoeksinstrumentarium, het veldwerk en de respons. Tot slot wordt aannemelijk gemaakt dat mensen met volle agenda's evenredig onder de respondenten vertegenwoordigd zijn.

Voorgeschiedenis

Nederland kent een lange traditie van onderzoek naar tijdsbesteding (Knulst en Van Beek 1990; Knulst en Kraaykamp 1996). In 1936 werd al op flinke schaal onderzoek gedaan naar de tijdsbesteding van de Nederlandse arbeiders, waarbij 226 personen gedurende twee weken hun bezigheden noteerden (Blonk et al. 1936). In de jaren vijftig en zestig verrichtte het Centraal Bureau voor de Statistiek de eerste landelijk representatieve onderzoeken, voor het eerst in 1953 (CBS 1954). Bij die gelegenheid werd respondenten van 18 jaar en ouder in een interview gevraagd naar hun tijdsbesteding op de voorgaande dag ('recall interviews'). De reikwijdte van dit groots opgezette onderzoek ($n = 4.002$) was overigens beperkt tot luisteren naar radioprogramma's en enige aanvullende informatie over de tijd waarop men opstond, thuis was en naar bed ging.

In een nog grootschaliger CBS-onderzoek in 1955/'56 ($n = 10.500$) verbreedde de aandacht zich tot de besteding van de gehele vrije tijd. Door middel van opeenvolgende 'recall interviews' werd de besteding van de vrije uren gedurende de week in kaart gebracht (het interview op maandag had tevens op de voorgaande zaterdag betrekking). Het onderzoek omvatte niet alle 168 uren van de week, maar alleen de tijdvakken buiten de nacht waarop men van werk en school vrijgesteld was: de doordeweekse dagen van 17.30 tot 24.00 uur, de zaterdag van 12.00 tot 24.00 uur en de zondag van 08.00 tot 24.00 uur. In 1962/'63 werd dit onderzoek herhaald, waarbij ook de vrijetijdsbesteding op de inmiddels gedeeltelijk van arbeid en schoolplicht gevrijwaarde zaterdagochtend de aandacht genoot (CBS 1957-1959 resp. CBS 1964-1966). De gegevens uit deze twee onderzoeken lenen zich op desbetreffende dagdelen voor vergelijking met het door ons gebruikte tijdsbestedingsonderzoek (Knulst en Kraaykamp 1996; Breedveld 1999), te meer daar de tijdsbesteding ook toen al per kwartier geregistreerd werd.

Pas eind jaren tachtig onderzocht het CBS opnieuw de tijdsbesteding (CBS 1989 en 1990). In de tussentijd werden door anderen wel enkele minder omvattende studies verricht: in 1966 door Philips onder 1.800 huisvrouwen (Philips 1966), in 1968 naar verplaatsingen en ruimtegebruik van de Amsterdamse bevolking (Vidakovic 1970) en in 1970 in opdracht van de NOS en de STER naar radio luisteren en televisiekijken (Intomart 1970). Sinds 1978 voert het CBS jaarlijks het Onderzoek verplaatsingsgedrag (OVG) uit (vb. CBS 1999a), toegespitst op mobiliteit. Het CBS-Dagrecreatieonderzoek (metingen in 1990 en 1995) richt zich op recreatieve uitstapjes (CBS 1997).

Eind jaren negentig heeft het CBS opnieuw het tijdsbestedingsonderzoek ter hand genomen. In het Periodiek onderzoek leefsituatie (POLS) is in 1997 een module tijdsbesteding opgenomen, waarin respondenten gevraagd wordt hun tijdsbesteding van de voorgaande dag in 32 bezigheden onder te verdelen. Het veldwerk vindt gespreid over het hele jaar plaats, zodat seizoensinvloeden in kaart kunnen worden gebracht. Op het moment van schrijven is de eerste CBS-publicatie over dit nieuwe tijdsbestedingsonderzoek aanstaande (1999b). In 1999 is de tijdsbestedingsmodule opnieuw in POLS opgenomen. Helaas zijn de CBS-tijdsbestedingsonderzoeken uit de jaren vijftig en zestig, uit de jaren tachtig en uit de jaren negentig onderling slechts beperkt vergelijkbaar.

Op Europees niveau heeft Eurostat (samenwerkingsorgaan van nationale statistiekbureaus) initiatieven ontplooid om het onderzoek naar tijdsbesteding te stroomlijnen, opdat afzonderlijke landenstudies onderling beter vergelijkbaar zouden zijn. Dit initiatief heeft nog weinig concrete resultaten opgeleverd, enerzijds omdat het binnen Eurostat geen hoge prioriteit geniet en anderzijds omdat landen casu quo instituten met een zekere traditie op dit gebied de continuïteit van hun tijdreeks niet graag voor grotere internationale vergelijkbaarheid opofferen. De richtlijnen van Eurostat behelzen onder meer dat het veldwerk niet op individueel niveau maar op huishoudensniveau wordt afgenomen, dat het een doordeweekse dag en een weekenddag bestrijkt, en dat men in eigen woorden per 10-minuteninterval de voornaamste bezigheid omschrijft.

In Nederland zijn de Eurostat-richtlijnen niet in onderzoek op landelijk niveau toegepast. Een kleinschalig lokaal tijdsbestedingsonderzoek (136 huishoudens, 284 personen) uit 1997 in en rond Nijmegen was echter wel op Eurostat-leest geschoeid (Huysmans et al. 1997; Huysmans 1999). Hoewel dit materiaal niet landelijk representatief is, schept het de mogelijkheid om de meerwaarde van onderzoek onder huishoudens te bezien, een meerwaarde die gelegen zou kunnen zijn in de analyse van afhankelijkheden in de tijdsbesteding tussen huisgenoten. Overigens is er meer onderzoek naar de (vrije)tijdsbesteding verricht dan hier vermeld. Daarbij werd echter niet op enigerlei wijze geprobeerd de duur van activiteiten te meten (via de tijdsbudgetmethode), maar werd naar de frequentie van deelname gevraagd (vb. Wippler 1968; Kamphorst 1971).

In deze beknopte schets van het onderzoek naar de tijdsbesteding in Nederland stond het tijdsbestedingsonderzoek (hierna: TBO) waarop deze studie is gebaseerd, tot nu toe buiten haakjes. Binnen het bestek van die schets sluit de ontstaansgeschiedenis van het hier gebruikte onderzoek aan bij het NOS/STER/Intomart-onderzoek uit 1970. In de voorbereiding op de herhaling van dat onderzoek in 1975 bleken meerdere instanties in participatie geïnteresseerd, waaronder het SCP, Teleac, de Landbouwhogeschool Wageningen en organisaties van kranten tijdschriftuitgevers. Dit maakte een aanzienlijke uitbreiding van het eerst primair op het gebruik van radio en televisie gerichte onderzoek mogelijk.

Onderzoeksinstrumentarium

Achteraf blijkt dit het begin van het vanaf 1975 vijfjaarlijkse uitgevoerde TBO, dat op een hoge mate van inhoudelijke continuïteit kan bogen. Het veldwerk is telkens door het onderzoeksbureau Intomart verricht. De gedeelde interesse in een zo zorgvuldig mogelijke registratie van de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking vormt de basis van een meerjarige samenwerking van Intomart, SCP, NOS, STER en tijdschriftuitgevers, soms aangevuld met andere geïnteresseerde instanties, waaronder het CBS (in 1985), de Adviesdienst verkeer en vervoer van het ministerie van Verkeer en Waterstaat (sinds 1995) en de Katholieke Universiteit Brabant (sinds 1995).

Volgens een vast stramien is sinds 1975 elke vijf jaar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder gepeild. Het veldwerk omvat telkens twee vormen van

dataverzameling, de tijdsbestedingsregistratie in een dagboekje en de registratie van aanvullende informatie in twee interviews, onder een aselechte steekproef van personen van 12 jaar en ouder.

Kenmerkend voor dit TBO is de wijze waarop de gegevens over de tijdsbesteding worden geregistreerd. Respondenten noteren daartoe gedurende een week in oktober hun bezigheden in een dagboek, waarin ze aan de hand van een genummerde en gerubriceerde lijst van bezigheden per kwartier aangeven wat hun voornaamste bezigheid was. Deze vorm van dataverzameling verkleint de kans dat de verkregen informatie over activiteiten onbedoeld wordt gekleurd door over- of onderschatting of door meningen en ambities. Doordat er sprake is van een gesloten boekhouding, een etmaal telt nu eenmaal niet meer dan 96 kwartieren, verwijst die informatie vrij direct naar de in het gedrang van het dagelijks leven feitelijk gerealiseerde (vrije)tijdsbesteding (zie hierover onder meer Robinson en Converse 1972; Harvey 1984; Szalai 1984; Juster 1985a en b; Kalton 1985; Robinson 1985; Stoop en Oudhof 1988; Knulst en Van Beek 1990; Kalfs 1993).

De genummerde en gerubriceerde lijst van bezigheden aan de hand waarvan men registreert, is gebaseerd op het internationale tijdsbestedingsonderzoek van Szalai en anderen (Szalai et al. 1972) en aangepast aan de wensen van de participanten in het Nederlandse TBO. De meer dan 200 genummerde bezigheden zijn ondergebracht in 10 rubrieken (tabel B.1).

Het streven naar continuïteit heeft overigens niet betekend dat het instrumentarium niet op onderdelen aan veranderende omstandigheden is aangepast. Zo is computergebruik vanaf 1985 in de bezighedenlijst opgenomen en is de registratie van vervoersmiddelen in de loop der tijd aangescherpt.

Tabel B.1 De tien rubrieken waarin de genummerde bezigheden zijn gerangschikt

beroepsarbeid

huishoudelijk werk, tuinieren, doe-het-zelf, e.d.

kinderverzorging, begeleiding van kinderen

boodschappen doen, bezoek kapper, arts, postkantoor, bank, e.d.

persoonlijke behoeften

scholen, cursussen, e.d.

kerkelijk leven, deelname aan actiegroepen, wijkraden, politieke partijen, wijkverenigingen, e.d.

ontspanning, sociaal en cultureel leven

sport en actieve vrijetijdsbesteding

radio luisteren, televisiekijken, computergebruik, lezen, praten, tijdsbestedingsdagboek bijhouden, e.d.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Dagboek en bezighedenlijst zijn als goed verzorgde brochures vormgegeven. In de brochure met de bezighedenlijst is een handleiding opgenomen. Na het afnemen van het eerste interview krijgt de respondent beide brochures overhandigd, bij welke gelegenheid een en ander mondeling wordt toegelicht. Ten tijde van het slotinterview wordt het ingevulde dagboek weer ingenomen en worden eventuele onduidelijkheden doorgesproken.

Het 15-minuteninterval is een compromis tussen het streven naar complete informatie enerzijds en de grenzen van wat praktisch realiseerbaar is anderzijds. Nettegenstaande dat kortdurende activiteiten buiten beeld blijven, wordt een goed beeld verkregen van de activiteiten in de loop van de dag. Behalve naar de voornaamste bezigheid is voor ieder kwartier ook gevraagd naar de plaats waar men zich bevond: thuis, elders in de woonplaats of buiten de woonplaats. Bovendien is voor sommige activiteiten, zoals mediagebruik, gevraagd of men dit deed als nevenactiviteit naast een andere hoofdactiviteit.

Daarnaast wordt door middel van twee interviews informatie over persoonskenmerken en leefsituatie van respondenten ingewonnen: van sekse, leeftijd en opleidingsniveau via

gezinssamenstelling en outillage van het huishouden tot en met activiteiten die men weinig frequent onderneemt (om het beeld van de ene oktoberweek te completeren).

Als gezegd wordt het eerste interview, kort voor de onderzoekswEEK, benut om de respondent over het dagboekje te instrueren. Het tweede interview, kort na afloop van de onderzoekswEEK, wordt benut om eventuele problemen bij het invullen van dat dagboekje te verhelpen. Bij die gelegenheid wordt ook retrospectief een aantal vragen over die week gesteld.

De vragenlijsten, het dagboek en de gehanteerde lijst van bezigheden kunnen worden geraadpleegd op de SCP-website (www.scp.nl) en in eerdere rapportages over tijdsbesteding (het laatst in Knulst en Van Beek 1990). Op de SCP-website kan tevens een groot aantal tabellen worden geraadpleegd, waarbij men desgewenst zelf de wekelijkse tijdsbesteding en het wekelijkse deelnamepercentage aan de diverse bezigheden over de vijf peiljaren kan uitsplitsen naar enkele kenmerken van respondenten (seksE, leeftijd en arbeidsmarktpositie).

De keus om respondenten gedurende een week 'te volgen', is ingegeven door de wens hun activiteitenpatroon in de loop van een gehele week te kunnen analyseren. Voor uitspraken over het verloop van een gemiddelde dinsdag of een gemiddelde week had ook met meerdere eendaagse metingen kunnen worden volstaan. De meer belastende zevendaagse meting opent echter meer analysemogelijkheden. Vragen als hoe het weekend eruit ziet van degenen die door de week drukbezet zijn en in hoeverre opeenvolgende doordeweekse dagen op individueel niveau op elkaar lijken, kunnen alleen op basis van een weekregistratie worden beantwoord. Datzelfde geldt ook voor minder complexe zaken als het totale tijdsbeslag van verplichtingen in de loop van een doorsnee werkweek of de tijd die men voor sport of sociale contacten weet vrij te maken. Dergelijke somscores per activiteit worden verkregen door het aantal kwartieren te tellen dat men daar gedurende de week aan besteedde.

Veldwerk

Om te voorkomen dat (school)vakanties een storende invloed hebben op de registratie is gekozen voor een meting in een doorsnee werkweek in de eerste helft van oktober. Na de zomervakantie en voorafgaand aan de herfstvakantie is dit een periode waarin werk, school, studie, verenigingsleven, televisieprogrammering, cultuuraanbod en sportcompetities weer hun normale loop hernomen hebben. Om de piek in het veldwerk enigszins te spreiden en om de invloed van toevallige gebeurtenissen te verminderen, vulde telkens de ene helft van de respondenten in de eerste week van oktober het dagboek in en deed de andere helft dat in de tweede helft van oktober. De exacte data waren: 5 - 18 oktober 1975; 5 - 18 oktober 1980; 29 september - 12 oktober 1985; 30 september - 13 oktober 1990; en 1 - 14 oktober 1995. Iedere respondent begint de tijdsregistratie op de zondag van de toegewezen week.

Typische zomer- en winteractiviteiten, zoals zonnen en schaatsen, blijven daarmee buiten beeld, evenals trends in vakantiebezigheden en in de totale jaarlijkse duur van betaald en onbetaald werk. De verzamelde gegevens zijn wel generaliseerbaar naar een doorsnee werkweek tussen zomer en winter, maar niet naar een heel kalenderjaar. Bovendien wordt een eventuele toename van vakanties in de eerste helft van oktober niet getraceerd (mocht daar sprake van zijn, dan uit zich dat in een hogere non-respons, maar navraag bij de Stichting continu vakantieonderzoek leerde dat van een dergelijke toename geen sprake was).

De waarnemingseenheid van het TBO is het individu. De steekproeftrekking was gebaseerd op een adressenbestand, per adres werd geloot welk van de personen van 12 jaar of ouder voor deelname in aanmerking kwam. De vertekening die deze stap van huishouden naar individu met zich meebrengt, is verdisconteerd in de later toegepaste weging. Sinds 1990 worden telefonisch bereikbare adressen eerst per telefoon benaderd, de rest wordt per brief benaderd.

Respons

In 1975 bedroeg het totale aantal gerealiseerde observaties 1.309. Om meer gedetailleerde uitsplitsingen en analyses mogelijk te maken is de onderzoekspopulatie in latere peilingen vergroot tot ongeveer 3.000 respondenten (tabel B.2). Dat het telkens is gelukt de beoogde steekproefgrootte te realiseren, mag niet verhullen dat het in de loop der jaren steeds meer moeite ging kosten dat doel te bereiken. De non-respons steeg in rap tempo van circa een kwart in 1975, via bijna de helft in 1985 tot meer dan driekwart in 1995. Het grootste deel van die non-respons, en ook van de stijging in die non-respons, is toe te schrijven aan de groeiende weigering om aan het onderzoek mee te doen. Ook de onbereikbaarheid ligt inmiddels op een hoger niveau. De uitval tijdens de loop van het onderzoek kent geen duidelijk patroon, maar geeft in elk geval geen toename te zien.

Tabel B.2 Gerealiseerde steekproef (in aantallen) en non-respons (in procenten van benaderde personen), 1975-1995

	1975	1980	1985	1990 ^a	1995
aantal gerealiseerde observaties	1.309	2.730	3.263	3.158	3.227
totale non-respons (in %)	24	46	46	(51)	80
non-respons wegens onbereikbaarheid	3	8	8	(9)	10
non-respons wegens weigering	13	33	33	(33)	66
non-respons wegens uitval tijdens onderzoek	8	5	5	(9)	4

^a In 1990 dreigde de beoogde steekproefgrootte niet gerealiseerd te worden, waarna lopende het veldwerk werd beslist om personen die Intomart al hadden toegezegd eens aan een onderzoek deel te zullen nemen, bij de steekproef te voegen. Achteraf kan niet goed gereconstrueerd worden om hoeveel personen het gaat, maar het betekent in ieder geval dat de cijfers voor 1990 een onderschatting van de non-respons te zien geven. De non-respons in 1985 zou hoger zijn geweest als niet een derde onderzoekswEEK was toegevoegd.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

De stijging van de non-respons door weigering geldt niet alleen het TBO, maar past in het algemene beeld van een verminderde geneigdheid om aan survey-onderzoek mee te werken, zowel in Nederland als daarbuiten (De Heer en Israëls 1992). Niettemin is de non-respons in het TBO wel bijzonder sterk gestegen. Dit houdt verband met drie factoren: de mate van belasting van het responderen, het onderzoeksontwerp en de tot nu gevolgde procedure.

Ten eerste vergt deelname aan het TBO, het is al eerder opgemerkt, een serieuze inspanning van de respondent. Het ligt in de rede dat een afnemende geneigdheid om aan survey-onderzoek mee te werken zich bij uitstek wreekt in onderzoek dat een grote belasting met zich meebrengt. In dit opzicht heeft het TBO meer gemeen met een panelonderzoek dan met een eenmalig interview, zodat men de respons van het TBO eigenlijk met de respons op panel-onderzoek moet vergelijken.

Ten tweede vereist de logica achter het TBO dat respondenten op vaste punten in de tijd, te weten op de zondag van de geselecteerde week, in het onderzoek instromen. Anders dan bij een eenvoudig in de tijd te verschuiven eenmalig interview moeten respondenten bereid gevonden worden om vanaf een tevoren vastgelegd tijdstip gedurende een week te participeren. Anders dan bij een eenmalig interview kan men niet dus niet later nog eens terugkomen op een tijdstip dat de respondent beter schikt.

Ten derde heeft tot op heden vooral het realiseren van het beoogde aantal interviews de aandacht gehad. Gezien de hoge investering per respondent in termen van tijd en geld is het bijzonder onwenselijk dat respondenten tijdens de onderzoekswEEK uitvallen. Het is wenselijk

te voorkomen dat de onderzoekspopulatie via natrekking op grootte moet worden gebracht, omdat dat niet meer binnen het bestek van de twee onderzoeksweken gerealiseerd kan worden. Overigens is dat in 1985 wel noodzakelijk gebleken. Een deel van het veldwerk is toen in een andere oktoberweek verricht. In de jaren daarna heeft het streven om de secundaire non-respons (uitval) laag te houden mede tot de sterke stijging van de initiële non-respons (weigering) geleid. Om er zeker van te zijn dat degenen die hadden toegezegd aan het onderzoek mee te zullen werken, niet halverwege de rit alsnog zouden afhaken, werden de zaken bij de eerste benadering van potentiële respondenten niet fraaier voorgesteld dan ze waren. Integendeel, in 1990 en 1995 werden potentiële respondenten veeleer aan het schrikken gemaakt. Hen werd helder uitgelegd wat er precies van hen verwacht werd, in de hoop de kans te vergroten dat degenen die hun medewerking toezegden, het volledige onderzoekstraject zouden doorlopen. Bij degenen die telefonisch bereikt konden worden, gebeurde dat telefonisch, bij de rest schriftelijk. Intomart omschrijft deze procedure als een "scherpe screening".

Bondig geformuleerd: een hoge initiële non-respons is voor lief genomen om een lage secundaire non-respons te garanderen. Deze aanpak is in zoverre succesvol geweest dat de secundaire non-respons niet steeg en dat de beoogde steekproefgrootte in de eerste twee weken van oktober gerealiseerd werd. Keerzijde van dit succes is een hoge initiële non-respons.

De non-responsproblematiek wordt de laatste jaren steeds meer serieus onder ogen gezien, niet in het laatst dankzij de prikkelende bijdragen aan het debat hierover van de Leidse politicoloog Visscher (o.a. 1995). Behalve de omvang van de gerealiseerde steekproef krijgt ook de representativiteit ervan nu de terechte en gewenste aandacht. In de nieuwe veldwerkronde zal meer aandacht aan de werving van respondenten worden besteed en zal een non-responsonderzoek worden verricht.

Zijn drukbezette personen voldoende vertegenwoordigd?

Met het oog op die hoge initiële non-respons dringt zich de vraag op of de gerealiseerde steekproeven in de voorgaande jaren wel representatief zijn voor de gehele Nederlandse bevolking. Ten aanzien van vijf sociaal-demografische kenmerken van respondenten (seks, leeftijd, verstedelijking van de woonplaats, positie in het gezin en positie op de arbeidsmarkt) is door middel van weging een betere afspiegeling van de populatie in de onderzoekspopulatie verkregen. Een dergelijke weging berust op de onderstelling dat de in de steekproef aanwezige individuen uit ondervertegenwoordigde bevolkingsgroepen representatief zijn voor de niet-bereikte personen uit die groepen (Elliot 1991). Deze onderstelling kan bij gebrek aan informatie over non-respondenten niet worden getoetst. Via weging kan wel worden bereikt dat binnen de onderzoekspopulatie dezelfde vertegenwoordiging van personen naar seks, leeftijd, verstedelijking van de woonplaats, gezinspositie en arbeidsmarktpositie bestaat als binnen de Nederlandse bevolking als geheel.

Daarmee is nog niet gezegd dat ook drukbezette personen evenredig in de steekproef vertegenwoordigd zijn. Theoretisch is het mogelijk dat binnen al die categorieën de drukbezette personen van deelname aan het onderzoek hebben afgezien. In dat geval corrigeert de toegepaste herweging wel voor de onevenredige vertegenwoordiging naar de vijf sociaal-demografische kenmerken, maar niet voor de onevenredige vertegenwoordiging naar de tijdsdruk van verplichtingen.

Het lijkt ons echter weinig aannemelijk dat kenmerken als leeftijd, gezinspositie en arbeidsmarktpositie volledig losstaan van de tijdsdruk die men ervaart. Evenmin lijkt het ons waarschijnlijk dat er een één-op-éénrelatie bestaat tussen tijdsdruk en respons, zodat drukbezette mensen per definitie niet in de steekproef vertegenwoordigd zouden zijn.

Hierdoor bestaat de mogelijkheid om een antwoord te geven op de vraag of drukbezette

personen onder TBO-respondenten ondervertegenwoordigd zijn, door de gemeten tijdsdruk te relateren aan de toegepaste weegfactor. Als drukbezette personen in de onderzoekspopulatie wel ondervertegenwoordigd maar niet volledig afwezig zijn, mag, aannemende dat drukte samenhangt met de kenmerken waarop de weging is gebaseerd (sekse, leeftijd, woonplaats, gezinspositie en arbeidsmarktpositie), worden verondersteld dat drukbezette personen gemiddeld een hogere weegfactor toegekend gekregen hebben dan personen die weinig tijdsdruk rapporteren. Omgekeerd zou het ontbreken van een verband tussen tijdsdruk en weegfactor erop duiden dat tijdsdruk kennelijk geen belemmering vormt om aan het TBO deel te nemen (tenzij men veronderstelt dat zich onder de respondenten helemaal geen drukbezette mensen bevinden, in welk geval tijdsdruk en weegfactor ook los van elkaar staan).

Een dergelijk betoog berust op plausibiliteit, maar is bij gebrek aan non-responsonderzoek en aan directere toetsingstrategieën de enige manier daar zicht op te krijgen. Daar komt bij dat er geen inhoudelijke redenen zijn om te veronderstellen dat deelname of niet-deelname aan het TBO verband houdt met hetgeen het TBO meet. In onderzoek naar interesse in een bepaald onderwerp, interesse in het politieke bedrijf bijvoorbeeld, kan niet op voorhand worden uitgesloten dat de respons verband houdt met hetgeen men beoogt te meten. Men is mogelijk sneller geneigd aan een interview over politiek mee te werken naarmate men meer in politiek geïnteresseerd is. Bij het neutralere TBO ligt een dergelijk inhoudelijk verband minder voor de hand.

Zowel de logica van de weegprocedure als de plausibiliteit van onze indirecte toets berust op de veronderstelling dat de variabelen in de weegfactor samenhangen met hoe drukbezette personen zijn. Het is om die redenen geruststellend dat de vijf sociaal-demografische kenmerken waarop de weging gebaseerd is, inderdaad samenhangen met twee metingen van drukte: het tijdsbeslag van betaald werk casu quo het tijdsbeslag van het totale pakket aan verplichtingen (tabel B.3). De last van betaald werk en van het totale pakket aan verplichtingen rust vooral op de schouders van mannen, van personen van middelbare leeftijd en van kostwinners casu quo van degenen met betaald werk.

Tabel B.3 Samenhang^a (Cramers V) van de variabelen die zijn gebruikt in de weegfactor, met het tijdsbeslag van betaald werk en van het totale pakket aan verplichtingen (betaald werk, studie en huishoudelijke zorgtaken), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
betaald werk					
sekse	0,50	0,42	0,41	0,40	0,40
leeftijd	0,15	0,17	0,20	0,20	0,26
mate van verstedelijking van de					
woonplaats	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	0,12
positie in het gezin	0,49	0,44	0,41	0,37	0,42
totaal pakket aan verplichtingen					
sekse	0,27	0,26	0,24	0,23	0,21
leeftijd	0,26	0,31	0,31	0,34	0,31
mate van verstedelijking van de					
woonplaats	n.s.	0,12	0,15	0,12	0,15
positie in het gezin	0,30	0,30	0,28	0,27	0,26
positie op de arbeidsmarkt	0,35	0,38	0,40	0,39	0,42

^a Samenhang alleen weergegeven mits statistisch significant ($p < 0,05$).

Bron: SCP (TBO'75-'95) ongewogen resultaten

Deze samenhang betekent dat de toegepaste weging niet al op voorhand tekortschiet om een eventuele onevenredige vertegenwoordiging naar drukte te compenseren. Het betekent ook dat

de poging ervoor te zorgen dat de diverse sociaal-demografische categorieën naar rata in de onderzoekspopulatie vertegenwoordigd zijn, van belang is voor een goede afspiegeling van drukte. De richting van de samenhang duidt er verder op dat drukbezette personen in elk geval in voldoende mate in de onderzoekspopulatie vertegenwoordigd zijn om de verbanden de logischerwijs te verwachten richting te geven.

Dit leidt ons tot de vraag of drukbezette personen ondervertegenwoordigd zijn onder TBO-respondenten. Als dit het geval is, zouden ze in de weegprocedure een extra gewicht meekrijgen, als gevolg waarvan die weegfactor onder drukbezette personen gemiddeld groter dan 1 zou zijn. Druk is opnieuw gemeten als het tijdsbeslag van betaald werk en van het totale pakket aan verplichtingen (tabel B.4).

Tabel B.4 Gemiddelde weegfactor naar tijdsbeslag van betaald werk en van het totale pakket aan verplichtingen (betaald werk, studie en huishoudelijke zorgtaken), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995
betaald werk (uren per week)					
0	1,0	1,0	1,1	1,1	1,3
tussen 0 en 10	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8
van 10 tot 20	0,8	0,7	0,8	0,7	0,7
van 20 tot 30	0,9	1,0	0,9	0,9	0,8
van 30 tot 40	1,1	1,0	0,9	1,0	0,8
van 40 tot 50	1,1	1,1	0,9	1,1	0,9
meer dan 50	0,9	1,0	1,0	1,1	0,9
totaal aan verplichtingen (uren per week)					
tot 10	1,4	1,1	1,3	1,4	1,2
van 10 tot 20	1,4	1,6	1,3	1,4	1,6
van 20 tot 30	1,5	1,5	1,5	1,2	1,6
van 30 tot 40	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
van 40 tot 50	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
van 50 tot 60	0,8	0,8	0,9	0,9	0,8
meer dan 60	0,8	0,8	0,8	0,9	0,8

Bron: SCP (TBO'75-'95, ongewogen resultaten)

Het omgekeerde blijkt het geval: niet de drukst bezette personen maar degenen met het geringste tijdsbeslag aan verplichtingen blijken in de weegprocedure een groter gewicht toegekend te krijgen. Dit verband is sterker bij het totaal aan verplichtingen dan bij betaald werk. In beide gevallen geven de resultaten een grote mate van stabiliteit door de jaren heen te zien. Binnen de logica van de eerder geschetste gedachtegang duidt dit erop dat er geen reden is om aan te nemen dat drukbezette personen in het TBO ondervertegenwoordigd zijn. Evenmin is er reden om aan te nemen dat de stijgende non-respons uit een stijgende tijdsdruk te verklaren is. Wat dit laatste betreft, wijzen we er bovendien op dat de TBO-meting zelf een groeiende tijdsdruk aangeeft, wat niet gekund zou hebben als drukbezette mensen niet aan het onderzoek deel zouden nemen. Voorzover blijktend uit de correctie op sociaal-demografische kenmerken is er sprake van ondervertegenwoordiging van personen zonder betaald werk met 10 tot 30 uur per week aan andere verplichtingen (studie en/of huishoudelijk zorgtaken). Aannemende dat de respondenten representatief zijn voor de bevolkingsgroepen waaruit ze stammen, en dat slechts voor de onevenredige vertegenwoordiging van die groepen herwogen hoeft te worden, kan worden geconcludeerd dat de non-respons nauwelijks selectief is naar tijdsdruk, en dat de non-respons de vertegenwoordiging van drukbezette personen in de TBO-onderzoekspopulatie eerder heeft begunstigd dan afgeremd. In de regel zijn marginale bevolkingsgroepen in survey-onderzoek ondervertegenwoordigd. Blijkbaar heeft dit opgewogen tegen de drempel die drukbezette personen mogelijk ervaren

om aan dit veeleisende onderzoek mee te werken, zodat bij het tijdsbestedingsonderzoek een fortuinlijk evenwicht tussen beide effecten bestaat. Maar, als gezegd, deze conclusie berust op indirecte bewijsvoering, niet op een directe vergelijking van respondenten en non-respondenten.

Resumerend kan worden geconcludeerd dat respondent-zijn in het tijdsbestedingsonderzoek een belastende aangelegenheid is. Het betekent tweemaal geïnterviewd worden en een week lang de bezigheden per kwartier in een dagboekje bijhouden. Een extra complicatie is dat men bereid moet zijn op een vastgesteld tijdstip aan het onderzoek te beginnen. Men kan desgewenst niet een paar dagen eerder of later beginnen, of enige tijd later alsnog thuis getroffen en bereid gevonden worden. Tegen de achtergrond van de groeiende responsmoeheid van de bevolking hoeft het dan ook niet te verbazen dat de non-respons in de loop der jaren tot een serieus probleem van het tijdsbestedingsonderzoek is uitgegroeid. In de komende veldwerkkronde zal daar extra aandacht aan besteed worden.

Van het in voorgaande jaren verzamelde materiaal, waar deze studie op gebaseerd is, is nagegaan of er redenen zijn aan te nemen dat de non-respons vooral hoog is onder drukbezette mensen. Gezien de grootte van de belasting voor de respondent is het immers niet ondenkbaar dat vooral mensen met een volle agenda niet aan het onderzoek hebben deelgenomen. Dit ongewenste effect lijkt zich evenwel niet te hebben voorgedaan. Bij herweging naar ondervertegenwoordiging op sociaal-demografische kenmerken waren het niet de drukstbezette groepen die een extra gewicht meekregen, maar de minst drukbezette groepen. Dit rechtvaardigt de gedachte dat het tijdsbestedingsonderzoek niet spaak loopt omdat drukbezette personen erop voorhand van afzien aan het onderzoek mee te werken.

Literatuur

- Van den Akker et al. (1991)
P. van den Akker, L. Halman en R. de Moor. Primary relations in Western societies. In: P. Ester, L. Halman en R. de Moor (red.). *The individualizing society. Value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press, 1991.
- Van den Akker et al. (1994)
P. van den Akker, A. van der Avort en A. van den Elzen. Rolgedrag van mannen en vrouwen: gemankeerde emancipatie. In: P. Ester en L. Halman (red.). *De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociologisch onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland*. Tilburg: Tilburg University Press, 1994.
- Albert Heijn (1997)
Hoe eet Nederland? Zaandam: Albert Heijn, 1997.
- Batenburg en Knulst (1993)
R. Batenburg en W. Knulst. Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1993.
- Beck (1992)
U. Beck. *Risk society. Towards a new modernity*. London: Sage, 1992.
- Beckers et al. (1994)
T. Beckers, M. van den Heuvel en S. Raaijmakers. Een flexibele tijddordering en de gevolgen voor de amateursport. Een eerste verkenning. Tilburg: Vakgroep Vrijtijdswetenschappen/Katholieke Universiteit Brabant, 1994.
- Bell (1976)
D. Bell (red.). *The cultural contradictions of capitalism* (1978). New York: Basic Books, 1976.
- Blonk et al. (1936)
A. Blonk, J. Kruyt en E. Hofstee. *De besteding van de tijd door de Nederlandse arbeiders*. Amsterdam: Nutsboekerij, 1936.
- De Boer (1997)
M. de Boer. Tijd en consumptie: perspectieven voor het milieu. In: *Vrijtijdstudies* 15 (1997) 1 (41-44).
- Du Bois-Reymond (1992)
M. du Bois-Reymond. *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1992.
- Boulin (1993)
J.-Y. Boulin. The social organization of time. In: *Futures* 25 (1993) 5 (511-520).
- Breedveld (1998)
K. Breedveld. Illusies van een 24-uurs economie. In: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken* 14 (1998) 1 (23-36).
- Breedveld (1999)
K. Breedveld. *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis, 1999.
- Breedveld en Van den Heuvel (1995)
K. Breedveld en M. van den Heuvel. De georganiseerde sport in een flexibele tijddordering. In: *Vrijetijd en samenleving* 13 (1995) 2 (7-19).
- Breedveld et al. (1997)
K. Breedveld, M. Gunning, M. van den Heuvel, P. Peters en H. van der Werff. *Tijden veranderen. Een inventarisatie van projecten gericht op het vergemakkelijken van de combinatie zorg en arbeid*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1997.
- Van den Broek (1996)
A. van den Broek. Tijdsbesteding en huishoudensvorm; een verkenning van de achtergronden van veranderingen in de tijdsbesteding van Nederlanders van 18 tot 65 jaar tussen 1975 en 1995. In: *Vrijtijdstudies* 14 (1996) 4 (6-18).
- Van den Broek en De Haan (1999)
A. van den Broek en J. de Haan. *Het Veronica-misverstand, ofwel: je bent oud en je wilt wat*. In: P. Schnabel (red.). *98 voorbij gegaan, 99 vooraf gegaan*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999.
- CBS (1954)
Centraal Bureau voor de Statistiek. *Radio en vrije-tijdsbesteding*. Utrecht: De Haan, 1954.
- CBS (1957-1959)
Centraal Bureau voor de Statistiek. *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1955/1956 (10-delig)*. Zeist: De Haan, 1957-1959.
- CBS (1964-1966)
Centraal Bureau voor de Statistiek. *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962/1963 (8-delig)*. Zeist: De Haan, 1964-1966.
- CBS (1989)
De tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking. *Kerncijfers 1987. Voorburg/Heerlen*: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1989.
- CBS (1990)
Alles heeft zijn uur. *Sociaal-culturele berichten 1990-13. Voorburg*: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1990.

-
- CBS (1997)
Dagrecreatie in Nederland. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997.
- CBS (1999a)
De mobiliteit van de Nederlandse bevolking in 1998. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.
- CBS (1999b)
De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1997, deel 3: tijdsbesteding en maatschappelijke participatie. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.
- CBS (verschijnt jaarlijks)
Nationale rekeningen. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, jaarlijks.
- CBS (verschijnt jaarlijks)
Statistisch jaarboek (voor 1990: Statistisch zakboek). Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, jaarlijks.
- CIO (1998)
Interkerkelijk Contact in Overheidszaken. Documentatiemateriaal Actie tegen de 24-uurseconomie. Nijverdal: CIO, 1998.
- Commissie Dagindeling (1997)
Commissie dagindeling. Tijd voor arbeid en zorg. Werkplan maart 1997. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1997.
- Commissie Dagindeling (1998)
Commissie Dagindeling. Eindadvies. Dagindeling, tijd voor arbeid en zorg. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1998.
- Commissie Toekomstscenario's (1995)
Commissie Toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid. Onbetaalde zorg gelijk verdeeld: toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid. Den Haag: ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1995.
- Cullen (1978)
I. Cullen. The treatment of time in the explanation of spatial behaviour. In: T. Carlstein, D. Parkes en N. Thrift (red.). Human activity and time geography. London: Edward Arnold, 1978.
- Cullen en Godson (1985)
I. Cullen en V. Godson. Urban networks: the structure of activity patterns. London: Pergamon Press, 1985.
- Damsma (1993)
D. Damsma. Het Hollands huisgezin (1560-heden). Utrecht: Kosmos, 1993.
- Daly (1997)
K. Daly. Families and time. Keeping pace in a hurried culture. London: Sage, 1997.
- Van Dijk (1994)
L. van Dijk. Choices in child care. The distribution of child care among mothers, fathers and non-parental care providers. Utrecht: ICS, 1994.
- Van Doorn (1998)
J. van Doorn. De zondag als tweede zaterdag. In: HP/De Tijd, 24-4-1998.
- Van Eijck (1998)
K. van Eijck. Leefstijlen van stijgers en dalers. De invloed van sociale mobiliteit op culturele consumptie-patronen. In: Mens en maatschappij 73 (1998) 1 (27-46).
- Elchardus (1994)
M. Elchardus. Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur. Leuven: Kritak, 1994.
- Elchardus (1996)
M. Elchardus. De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1996.
- Elias (1985)
N. Elias. Een essay over tijd. Amsterdam: Meulenhoff, 1985.
- Elliot (1991)
D. Elliot. Weighting for non-response. A survey researcher's guide. London: OPCS, 1991.
- Gadourek (1982)
I. Gadourek. Social change as a redefinition of roles. A study of structural and causal relationships in the Netherlands of the 'seventies'. Assen: Van Gorkum, 1982.
- Garfinkel (1963)
H. Garfinkel. A conception of, and experiments with, "trust". In: O. Harvey (red.). Motivation and social interaction. New York: Ronald Press, 1963.
- Gershuny (1986)
J. Gershuny. Leisure: feast or famine? In: Society and Leisure. 9 (1986) 2 (431-454).
- Giddens (1990)
A. Giddens. The consequences of modernity. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Goudsblom (1995)
J. Goudsblom. De worm en de klok. Over de wording van een mondiaal tijdregime. In: Amsterdams sociologisch tijdschrift 22 (1995) 1 (142-161).
- De Haan en Knulst (2000)
J. de Haan en W. Knulst. Het bereik van de kunsten. Een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende en podiumkunsten sinds de jaren zeventig. Den Haag: SCP/Elsevier, 2000.

-
- De Hart (1995)
J. de Hart. Tijddopnamen. Een onderzoek naar verschillen en veranderingen in de dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetgegevens. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1995.
- De Hart (1999)
J. de Hart. Vrijwilligerswerk vanuit tijdbudgetperspectief. In: P. Dekker (red.). Vrijwilligerswerk vergeleken. Den Haag: SCP/Elsevier, 1999 (143-180).
- Harvey (1990)
D. Harvey. The condition of postmodernity. Cambridge: Blackwell, 1990.
- Harvey (1984)
A. Harvey. Analysis and description of time budget data. In: A. Harvey et al. (red.). Time budget research. An ISSC Workbook in comparative analysis. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1984.
- De Heer en Israëls (1992)
W. de Heer en A. Israëls. Response trends in Europe. Rijswijk: SCP, 1992 (Paper gepresenteerd op het Sociaal en Cultureel Planbureau).
- Hessels (1962)
A. Hessels. Mensen op zondag. Den Haag: Rijksdienst voor het Nationale Plan, 1962.
- Hofland (1955)
H. Hofland. Geen tijd. Op zoek naar oorzaken en gevolgen van het moderne tijdgebrek. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1955.
- Hooghiemstra (1997)
E. Hooghiemstra. Een- en tweeverdieners. In: M. Niphuis-Nell (red.). Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leef sfeer. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1997 (53-84).
- Huysmans (1999)
F. Huysmans. Onderzoek naar tijdstructuren en mediagebruik in huishoudens: een multiniveau-benadering. Utrecht: Sociologisch instituut, 1999 (Paper NSV-Marktdag Sociologie).
- Huysmans et al. (1997)
F. Huysmans, J. Lammers en F. Wester. Researching mass media time use: experiences with an adaptation of the European harmonized time use survey pilot in the Netherlands. Stockholm: Paper 19e International Association for Time Use Research conferentie 1997.
- Intomart (1970)
Tijdsbesteding in Nederland. Hilversum: Intomart, 1970.
- Jansen (1987)
B. Jansen. Dagdienst en ploegendienst in vergelijkend perspectief. Lisse: Swets en Zeitlinger, 1987.
- De Jonge en Blok (1997)
H. de Jonge en A. Blok. Open of dicht. Winkeltijden en de Nederlandse cultuur in de twintigste eeuw In: H. de Jonge (red.). Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland. Nijmegen: SUN, 1997.
- Juster (1985a)
F. Juster. Conceptual and methodological issues involved in the measurement of time use. In: F. Juster en F. Stafford (red.). Time, goods, and well-being. Michigan: Institute for Social Research, 1985.
- Juster (1985b)
F. Juster. The validity and quality of time use estimates obtained from recall diaries. In: F. Juster en F. Stafford (red.). Time, goods, and well-being. Michigan: Institute for Social Research, 1985.
- Kalfs (1993)
N. Kalfs. Hour by hour. Effects of the data collection mode in time use research. Amsterdam: Nimmo, 1993.
- Kalton (1985)
G. Kalton. Sample design issues in time diary studies. In: F. Juster en F. Stafford (red.). Time, goods, and well-being. Michigan: Institute for Social Research, 1985.
- Kamphorst (1971)
T. Kamphorst. De avondbesteding van de Utrechtse bevolking. Utrecht: Sociologisch Instituut, 1971.
- Knulst (1977)
W. Knulst. Een week tijd. Rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975. Rijswijk/Den Haag: SCP/Staatsuitgeverij, 1977.
- Knulst (1984)
W. Knulst. Tijdsbesteding en overheidsbeleid. Rijswijk: SCP, 1984.
- Knulst (1992)
W. Knulst. Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij de verwachtingen?. In: P. Dekker en M. Konings-Van der Snoek (red.). Sociale en culturele kennis. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1992.
- Knulst (1999)
W. Knulst. Media en tijdsbesteding. In: Mens en maatschappij 4 (1999) 74 (te verschijnen).
- Knulst en Van Beek (1990)
W. Knulst en P. van Beek. Tijd komt met de jaren. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1990.
- Knulst en Kalmijn (1988)
W. Knulst en M. Kalmijn. Van woord naar beeld? Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1988.
- Knulst en Kraaykamp (1996)
W. Knulst en G. Kraaykamp. Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1996 (Sociale en Culturele Studies 23).
-

-
- Knulst en Schoonderwoerd (1983)
W. Knulst en L. Schoonderwoerd. *Waar blijft de tijd*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.
- De Korte et al. (1997)
T. de Korte, J. Daniëls, W. ten Have, R. van der Lans en R. de Vries. *Strijd om de tijd. De organisatorische gevolgen van de 24-uurs economie*. Den Haag: Berenschot/Delwel, 1997.
- De Lange en Vos (1995)
W. de Lange en P. Vos. *De nieuwe Arbeidstijdenwet. Handleiding voor de praktijk*. Deventer: Kluwer, 1995.
- Lash en Urry (1987)
S. Lash en J. Urry. *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1987.
- Linder (1971)
S. Linder. *Arme Elite. Toekomst en tijdgebrek*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1971.
- Linton (1937)
R. Linton. *The study of man. An introduction*. New York: Appleton, 1937.
- Martens et al. (1995)
M. Martens, F. Nijhuis, M. van Boxtel en J. Knottnerus. Flexibele arbeidsomstandigheden en gezondheidsklachten. In: *Gedrag en organisatie* 8 (1995) 1 (50-59).
- Meijer (1997)
R. Meijer. *Parse zondag. Islamisering, consumentisme: nog slechts weinigen weerstaan de ontheiliging van de Hollandse zondag*. In: Elsevier, 15 maart 1997.
- Meijman et al. (1989)
T. Meijman, A. de Vries-Griever en R. Kampman. *Rhythm and blues. Afwijkende rusttijden als arbeids- en leefomstandigheid*. Amsterdam: NIA, 1989.
- Mommaas (1993)
H. Mommaas. *Moderniteit, vrijetijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit*. Utrecht: Jan van Arkel, 1993.
- Mommaas (1998)
H. Mommaas. *Cultuur, vrijetijd en sociale ongelijkheid: over de paradox van gestructureerde openheid*. Amsterdam: Paper Sociaal Wetenschappelijke Studiedagen, 1998.
- Neustadter (1992)
R. Neustadter. *Beat the clock. The mid-20th-century protest against the reification of time*. In: *Time and society* 1 (1992) 3 (379-398).
- Niphuis-Nell (1997)
M. Niphuis-Nell (red.). *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leef sfeer*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1997 (Cahier 141).
- Peterson (1992)
R. Peterson. *Understanding audience segmentation: from elite and mass to omnivore and univore*. In: *Poetics* 21 (1992) (243-258).
- Philips (1966)
De Nederlandse huisvrouw. Eindhoven: NIPO/Philips Nederland N.V., 1966.
- Van der Poel (1993)
H. van der Poel. *De modularisering van het dagelijkse leven*. Amsterdam: Thesis Publishers, 1993.
- Pouw (1998)
D. Pouw. 'Sport overdag' in Nederland: sportstimulering voor werklozen, nooit van de grond gekomen. In: *Vrijetijdstudies* 16 (1998) 2 (6-20).
- Van Praag en Niphuis-Nell (1997)
C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1997 (Cahier 143).
- Prost (1994)
A. Prost. *Grenzen en ruimte van het persoonlijke*. In: Ph. Ariès en G. Duby (red.). *Geschiedenis van het persoonlijk leven* (deel 9). Amsterdam: Agon, 1994.
- Raaijmakers (1998)
S. Raaijmakers. *A day in the life. The synchronisation of everyday life in the Netherlands: 1975 versus 1995*. Amsterdam: Paper Sociaal Wetenschappelijke Studiedagen, 1998.
- Reitz (1997)
S. Reitz. *Heb je nog een gaatje? De betekenis van de agenda*. In: H. de Jonge (red.). *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland*. Nijmegen: SUN, 1997.
- Robinson (1985)
J. Robinson. *The validity and reliability of diaries versus alternative time use measures*. In: F. Juster en F. Stafford (red.). *Time, goods, and well-being*. Michigan: Institute for Social Research, 1985.
- Robinson en Converse (1972)
J. Robinson en P. Converse. *Social change reflected in the use of time*. In: A. Campbell en P. Converse (red.). *The human meaning of social change*. New York: Russel Sage Foundation, 1972.
- Robinson en Godbey (1997)
J. Robinson en G. Godbey. *Time for life. The surprising ways Americans use their time*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1997.

-
- Rybczynski (1991)
W. Rybczynski. *Waiting for the weekend*. Harmondsworth/New York: Penguin Books, 1991.
- SCP (1996)
Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1996.
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering. Rijswijk/Den Haag: SCP/Elsevier, 1998.
- Simonis (1998)
A. Simonis. De economie mag de mens niet regeren. In: NRC Handelsblad, 24-6-1998.
- Sorokin (1943)
P. Sorokin. *Sociocultural causality, space, time* (1964 ed.). New York: Russell en Russell, 1943.
- Spaans en Van der Werf (1996)
J. Spaans en C. van der Werf. "Eight days a week". Een onderzoek naar dagindeling en het combineren van taken. Leiden/Den Haag: Research voor Beleid; ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Werkdocument 30), 1996.
- Van Stolk en Wouters (1983)
B. van Stolk en C. Wouters. *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.
- Stoop en Oudhof (1988)
I. Stoop en J. Oudhof. *Methoden van tijdsbestedingsonderzoek. Verslag van een proefonderzoek*. Antwerpen: Paper Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen, 1988.
- Szalai (1984)
A. Szalai. The concept of time budget research. In: A. Harvey et al. (red.). *Time budget research. An ISSC Workbook in comparative analysis*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1984.
- Szalai et al. (1972)
A. Szalai et al. (red.). *The use of time. Daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*. Den Haag/Parijs: Mouton, 1972.
- Tacken en De Boer (1990)
M. Tacken en E. de Boer. *Spreiding van werktijden, spreiding van de verkeersspits*. Delft: OSPA / Delftse Universitaire Pers, 1990.
- Thompson (1967)
E.P. Thompson. Time, work-discipline and industrial capitalism. In: *Past and Present* 38 (1967) 1 (56-97).
- Tijdens (1998)
K. Tijdens. *Zeggenschap over arbeidstijden*. Den Haag: Welboom/Delwel, 1998.
- Urry (1994)
J. Urry. Time, leisure and social identity. In: *Time and society* 3 (1994) 2 (131-149).
- Vermulst en Gerris (1996)
A. Vermulst en J. Gerris. *Gezin en opvoeding bij kostwinners en tweeverdieners. Beschikbaarheid, opleiding en achterliggende gezinswaarden van vaders en moeders*. In: J. Gerris (red.). *Gezin: welzijn, gezondheid en hulpverlening*. Assen: Van Gorcum, 1996.
- Vidakovic (1970)
V. Vidakovic. *Kenmerken van de stedelijke verkeersstructuur*. Delft: TU Delft, 1970.
- Vidakovic (1980)
V. Vidakovic. *Mens-tijd-ruimte*. Amsterdam/Delft: Dienst Ruimtelijke Ordening Gemeente Amsterdam; TU Delft, 1980.
- Visscher (1995)
G. Visscher. *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*. Den Haag: Sdu, 1995.
- Vrijhof (1985)
B.J. Vrijhof. *Weekpatronen. Over de invloed van het weekend op het ziekteverzuim*. Amsterdam: Stichting CCOZ, 1985.
- Van Wijngaarden en Boerman (1997)
J. van Wijngaarden en F. Boerman. *Criminaliteit in Nijmegen. Een beschrijving van aard, omvang en spreiding van criminaliteit, met speciale aandacht voor berovingen*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 1997.
- Wippler (1968)
R. Wippler. *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum, 1968.
- Zijderveld (1971)
A. Zijderveld. *The abstract society. A cultural analysis of our time*. New York: Anchor Books, 1971.
- Zijderveld (1988)
A. Zijderveld. *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer* (tweede druk). Utrecht: Lemma, 1988.
- Zijderveld (1991)
A. Zijderveld. *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*. Utrecht: Lemma, 1991.
- Zwaan (1993)
T. Zwaan. *Familie, huwelijk en gezin in ontwikkelingsperspectief*. In: T. Zwaan (red.). *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd*. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open Universiteit, 1993.
-

Werkbericht

Het Werkbericht geeft een kort overzicht van de werkzaamheden en de recente publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het verschijnt enkele malen per jaar en is gratis verkrijgbaar. Abonnementen op het Werkbericht kunnen schriftelijk worden aangevraagd.

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (1998-1999) is gratis verkrijgbaar en kan schriftelijk worden aangevraagd.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is gratis verkrijgbaar en kan schriftelijk worden aangevraagd bij het SCP, Postbus 16164, 2500 BD Den Haag. Zie ook: <http://www.scp.nl>

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1994. ISBN 90-5250-617-5 (*f* 30,00)

Sociaal en Cultureel Rapport 1996. ISBN 90-5250-920-4 (*f* 30,00)

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (*f* 90,50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (*f* 24,50)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (*f* 24,50)

Sociale en Culturele Studies

23 Leesgewoonten. (1996) ISBN 90-5250-915-8 (*f* 60,00)

24 Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland. (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (*f* 51,00)

25 Trends in onderwijsdeelname. (1998) ISBN 90-5749-110-9 (*f* 51,00)

26 Tussen bed en budget. (1998) ISBN 90-5749-119-2 (*f* 62,00)

27 De stad op straat. (1999) ISBN 90-5749-120-6 (*f* 51,00)

28 Scholen onder druk. (1999) ISBN 90-5749-138-9 (*f* 62,00)

29 Naar andere tijden? (1999) ISBN 90-5749-510-4 (*f* 51,00)

Cahiers

- 140 Armoedemonitor 1997. ISBN 90-5749-104-4 (*f* 36,00)
 - 141 Sociale atlas van de vrouw, deel 4 Veranderingen in de primaire leef sfeer (1997) ISBN 90-5749-105-2 (*f* 52,00)
 - 142 Rapportage minderheden 1997. ISBN 90-5749-102-8 (*f* 41,50)
 - 143 Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. (1997) ISBN 90-5749-106-0 (*f* 41,50)
 - 144 Maatschappelijke en individuele determinanten van autogebruik: toepassing van het model 'Determinanten van milieurelevant consumentengedrag'. (1997) ISBN 90-5749-107-9 (*f* 36,00)
 - 145 Vraagverkenning wonen en zorg voor ouderen. (1997) ISBN 90-5749-108-7 (*f* 36,00)
 - 146 Sociale vernieuwing: van plan naar praktijk. (1998) ISBN 90-5749-109-5 (*f* 36,00)
 - 147 Rapportage gehandicapten 1997 (1998) ISBN 90-5749-111-7 (*f* 47,00)
 - 148 Rapportage jeugd 1997 (1998) ISBN 90-5749-112-5 (*f* 36,00)
 - 149 Sociale en Culturele Verkenningen 1998. ISBN 90-5749-113-3 (*f* 36,00)
 - 150 Een bestaan zonder baan. ISBN 90-5749-115-X (*f* 36,00)
 - 151 Armoedemonitor 1998. ISBN 90-5749-116-8 (*f* 41,50)
 - 152 Van hoog naar laag; van laag naar hoog (1998). ISBN 90-5749-117-6 (*f* 36,00)
 - 153 Rapportage minderheden 1998 (1998). ISBN 90-5749-118-4 (*f* 52,00)
 - 154 Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk 3 (1999). ISBN 90-5749-121-4 (*f* 47,00)
 - 155 Rapportage ouderen 1998 (1999) ISBN 90-5749-122-2 (*f* 47,00)
 - 156 Verspilde energie? Wat doen en laten Nederlanders voor het milieu (1999) ISBN 90-5749-123-0 (*f* 31,00)
 - 157 Sociale en Culturele Verkenningen 1999 (1999) ISBN 90-5749-130-3 (*f* 41,50)
 - 158 Naar draagkracht (1999) Een verkennend onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg. ISBN 90-5749-131-1 (*f* 36,00)
 - 159 Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen (1999) ISBN 90-5749-133-8 (*f* 31,00)
 - 160 Rapportage minderheden 1999 (1999). Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. ISBN 90-5749-136-2 (*f* 52,00)
 - 161 Lokaal jeugdbeleid (1999). Een inventariserend onderzoek. ISBN 90-5749-134-6 (*f* 31,00)
 - 162 Tussen overschot en tekort (1999). De aansluiting tussen onderwijs en arbeid in de quartaire sector en in de marktsector vergeleken (1999). ISBN 90-5749-135-4 (*f* 36,00)
 - 163 Armoedemonitor 1999 (1999). Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek. ISBN 90-5749-140-0 (*f* 41,50)
-